

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI
SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

ARANY JÁNOS – 200
AZ INTELLEKTUÁLIS FILMRŐL
NAGY ZSUKA VERSEI

2017
•
4

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET
A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA
MEGJELENIK NEGYEDÉVNKÉNT
52. ÉVFOLYAM, 2017. 4. SZÁM

E számunk megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Marik Sándor, Nagy Zsuka

Tördelőszerkesztő:

Erdélyi Tamás

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Felelős kiadó:

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Levél cím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 2000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,
Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrassy út 45.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

ARANY JÁNOS – 200

Tanulmányok

NYILASY BALÁZS

A tanulságos tradicionalizmus
Gondolatok Arany Jánosról születésének kétszázadik évfordulóján 3

PAP KINGA

A bűn misztériuma Arany János balladaköltészetében
– avagy, hogy lehet beszélni arról, ami van, de úgy tudjuk, hogy nincs... – 13

MESTER BÉLA

Eposz, kulturális emlékezet, nemzeti kultúra
A reformkor és a következő évtizedek nemzeti emlékezetkultúrájáról
Arany János ürügyén 32

ANTAL ATTILA

Arany János és az erdélyi magyar líra 44

PETHŐ JÓZSEF

Arany János – Krúdy szemével 47

MINYA KÁROLY

Archaizmusok a *Toldiban* 54

AJTAY-HORVÁTH MAGDA

„Ő is verseng az eredetivel”
A *Hamlet* mint az önkifejezés eszköze Arany János életművében 59

Versek

ANTAL ATTILA

Arany János Pesten 66

KULIN BORBÁLA

A távolságról 67

Paródiák

„Olvastam, költőtárs, olvastam...” 68

KARÁDI ZSOLT

Szondi két apródja 86

FILM

HAMAR PÉTER

Tájékozódó lépések a filmműfajok világában 88

HELYTÖRTÉNET

SZILÁGYI LÁSZLÓ

A 100 éves Nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium alapítása és államosítása 97

INTERJÚ

MARIK SÁNDOR

Az éltető levegő kutatója

Beszélgetés Gelencsér András Akadémiai Díjjal kitüntetett levegőkémikussal 106

SZÉPIRODALOM

KARÁDI ZSOLT

Nagy Zsuka laudációja 119

NAGY ZSUKA

Levelek Ágnes képeiből 121

LAJTOS NÓRA

A Nyíregyházi Iskola 126

NAGY ISTVÁN ATTILA

Csodavárás, Reménytelen, reménytelen (versek) 127

SZEMLE

Képes beszéd. Nagy Zsuka új verseskötetéről (GERLICZKI ANDRÁS) 129

Otthon és idegen. Csabai László: Szindbád, a forradalmár (DRÓTOS RICHÁRD) 132

Az első borítón BARABÁS MIKLÓS portréja látható Arany Jánosról, a hátsón ENDRESZ ÁGNES Falu című festménye

A 85. és a 118. oldalon FEKETE JÓZSEF (JOFÓ) NAGY ZSUKA verseihez készített grafikái láthatók

NYILASY BALÁZS

A tanulságos tradicionalizmus

Gondolatok Arany Jánosról születésének kétszázadik évfordulóján

1.

A világgép-feltáráó állásfoglalásra kíváncsi olvasó számára az Arany oeuvre-ből leginkább a *Honnan és hová?* című költemény kínálkozik tanulságos példaként. Az *Ószikék* reprezentatív gondolati verse az emberi hiedelemvilág egyik legnagyobb kérdésével, a halál utáni élet dilemmájával néz szembe. „Oh ti, akik jobb felemnek / Már e földön mély sírt ástok: / Oly bizonyos hát tudástok, / Hogy helye nincs védelemnek? / Nem mond ellen az a szellem, / Mely kutat, hogy támaszt leljen / Megtagadni önmagát? / S nem rettegné, ha meglelte / – Mit tudása így teremte – / Azt az örök éjszakát? [...] Ami annyi szívbe oltva / élt világ kezdete oltá; / Mit remélt a hindu, párz; / Amért lángolt annyi oltár, / Zengett Szíonon a zsoltár: / Hogy nem addig tart az élet / Míg alatt a testbe' jársz; / Hanem egykor újra éled, / S költözzék bár fűbe, fába / Vagy keresztül állaton: / Lesz idő, hogy visszatérhet / Régi nemes alakjába, / Megtisztúlva, szabadon; / Vagy a »boldogok szigetjén«, / Mint hívé a boldog hellén, / Vagy az üdvezültek helyén, / Mint reméli a keresztyén, / Lesz dicsőebb folytatása: / Én ezt meg nem tagadom. – / Mit hisz a tudós? Ó lássa.” – kérdez és válaszol, töpreng, fejteget, érvel a költő 1877 július 14-ére keltezett, nagyszabású versében.

A *Honnan és hová?* világgépösszegző jelentőségét aligha tagadhatjuk, a konklúzióhoz elvezető töprengés logikája, érvelési metódusa azonban különösnek tetszik. *A tradíció igazsága felülírja a reflexió igazságát, a kritikus ész nem valamiféle ultima ratio, s a kezdetől, régtől meglevő hiedelmek föltétlen tiszteletet érdemelnek* – a tudós reflektív érveit negligáló s a régiek vélekedését irányszabó útmutatásként megidéző költő voltaképpen régi, már a reneszánsz (a korai modernitás) korában avittnak számító, meghaladott ismereti elvet helyez vissza a jogaiba.¹

Az Arany János-i logikát a modernitás és posztmodernitás horizontjából, a szubverzív, leleplező étosz nézőpontját érvényesítve akár bátortalannak, tradíciókény-

¹ A régi és új ismeretelv különbségét legegyszerűbben az original, originality terminus érdekes jelentésváltozásával szemléltethetjük. A pozitív értelemben használt kifejezésen a 17. század előtti angol nyelvben valami olyat értettek, amely már régtől, kezdetől fogva megvolt, és éppen ezért a vizsgálódó számára irányadó, föltétlenül respektálandó; a szó a ma használatos értelmet – *egyéni, eltérő, kreatívan sajátos* – csak az újkori modernitásban nyerte el.

szeresnek, fundamentálisnak is nevezhetjük. Mindazonáltal jó ha tudjuk: valamiféle „tradicionalizmus” Arany egész költői gondolkozását átjárja. A régi, a valaha volt mentése, óvása, székesegyházként, kincsestárként felfogása a magyar költő munkásságán vezérelvként húzódnak végig. A tétel illusztrálására Arany életrajzából, kulturális eszmélkedéséből, műveiből számos lényegi részletet idézhetünk meg.

A költőt már legelső kulturális találkozásai is a régiséghez kötik. „[...] minden könyv, a mi kezem ügyébe került, mohó vágygyal lőn felemészítve. Gvadányi, a *Hármas história* (Halleré), *Erbia, s több e-féle dolgok*, Decsi *Osmanographiája*, *Fortunatus* s mit tudom én miféle grapsák a ponyva irodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölcsonözve, és megéve lőnek. A bibliának nem maradt része olvasatlan, kétszer, háromszor is, stb. [...] A honi költészet új iskolája ekkor (1831) teljes virágában volt, de azt nem ismertem még. Tanítóim, a Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tűzték elém példányul, kit igen szerettem, s Kovács Józsefet, kinek bámultam rímeit [...] de a római classicusokat – Ovid, Virgil, Horacz – is nemcsak örömmel tanultam, hanem igyekeztem az iskolában nem olvasott helyeket is átbuvarlani. [...] Megismertem Tassot, perse rossz magyar prozai fordításban (Tanárktyól) és Milton *Eh. Paradicsomát* (Bessenyeitől) a *Henriast* (Péczelitől) Vályi Pártos *Jerusálemét*, Gáthi „Máramarosi éhségét” dugonics regényeit s több hasonló teremtményeit az epikai múzsának; szóval olly magyar irodalmat, melly az előtt félszázaddal volt divatjában” – ad ő maga számot Gyulainak írott önéletrajzi levelében eszmélkedését meghatározó, korai olvasmányairól, s, amint látjuk, jobbra régies, barokkos, klasszicista – avitt, korlátozott értékű, ponyvaízű – könyveket sorol fel.²

A „költészet új iskolája”, amint mondja, még az 1830-as években is ismeretlen számára. S, hozzá kell tennünk, e hiátus a negyvenes-ötvenes években sem tűnik el teljesen. A kor nagy, újító, paradigmaváltó áramlata a magyar alkotót csak kisebb mértékben érinti meg. A század gyermekeinek kifosztottságát érzelmesen világá kiáltó, a szkepszis korlátozásáról tudatosan lemondó, az egyensúlyhiányt teremtő művészi elvként felfogó, a tudattalan mélységeibe merülő s a rendezett versépítést organikus látomásosságra cserélő romantika Arany poézisére később sem gyakorol elhatározó befolyást. E. T. A. Hoffmann, Alfred de Musset, Samuel Taylor Coleridge, a *Kartbauzi*, az *Előszó* vagy a *Vén cigány* nyomait e költészetben jobbra hiába keresnénk. A romantika alkotó energiáit a szalontai költő számára ismeretesen a klasszicizáló örökséget is őrző Byron közvetíti; a keleti poémák s a verses regény megtermékenyítő hatására az ötvenes évek depresszív légkörében született *Katalin* és *Bolond Istók* utal.

Az Arany János-i „tradicionalizmust” jobbra a klasszicizmus műszavával szoktuk tágabb irodalmi folyamatokhoz kapcsolni. A fogalmat Horváth János a „nemzeti” jelzővel bővíti, és az alkotásmód teljes kifejlődését, uralomra jutását a magyar irodalmi fejlődés nagy-nagy eseményeként, csúcspontként tartja számon és mutatja be. A „nemzeti klasszicizmus” jegyében alkotó költő az egyensúlyt teremtő fegyelem, a hasznos közösségi igény, a racionális közlésmód, az erkölcsi megfontolás talaján áll, s a normákat, korlátokat félresöpítő romantikus-modernista individualizációtól idegenkedve a mindennapi emberség szempontjából gyümölcsöző – ízlést kiművelő,

² Arany János *Összes Művei* XVI. kötet sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi. Budapest, 1982, 555–556.

közösséget teremtő – irodalomra szavaz. Az alkotói pszichikum itt nem az idő, az ösztön-én kaotikus energiáira épít, s nem az egotudatosságon kívüli extremitásokat hangsúlyozza. Az egyéni élet akarata nagy erkölcsi törvényekhez kapcsolódik, a vitális erőket morális megfontolás, világos, józan értelem és valóságérzés korlátozza. Az egyéniség benyomásainak parancsoló lényként jelenik meg, és klasszikus mértéktartással fékezi meg magát, hogy minden erejét a fennmaradásra, továbbépítésre, világalakításra fordíthassa.

A nemzeti klasszicizmus legnagyobb alakja, „példányhőse”³ természetesen Horváth szerint is Arany János. S a megcímkézést légből kapottnak már csak az ötvenes évek lírai költeményeit vizsgálva sem tarthatjuk. A versekben az eszélyes, morális, normatív fegyelem alapvető rendező elvként jelenik meg. A spontán ihlet érzésváltozatait a költő rendre morális szintre emeli, Barta János találó kifejezésével *érzületté* alakítja. A költemények világosan összekapcsolódó, „diszkurzív” versmondatokból épülnek fel, a Gestalt-elvű, szimmetrikus teljességet célzó versépítés korrekt módon lezárt egységeket, kerek strófákat, értelmező, nyomatékosító refréneket és a sorokkal összeforrasztott versmondatokhoz létre. Az enjambement-hatások a művekben visszafogottak, minimalizáltak.

Arany a metaforahasználat költői individualizmusát is rendszeresen ellenpontozza, korlátozza. Az ötvenes évek lírai verseiben jobbára a régi irodalmi közkinccsár toposzkészletéből, szimbolikus, metaforikus körülírásaiból, egyértelmű jelképeiből válogat. Az elhallgató, kétségbeesett költő *leteszi a lantot*, reménye *árboc és kormány nélküli törékeny hajó*; borongós őszi napon *bús madárként gubbaszt* szobájában. A szív viharja akár *a tenger vésze*, a családi körbe vágó férfi *a fészekét kívánó madárra és a vízért epedő, szomjú vándorra* hajaz, a boldogság kék madarában reménykedő balga *rőzsát szakít, s a virág szirmai lehullnak*. A költészet az alkotó számára úgyszólván mindent jelent: *tűzhely az s fészek, balzsam, harmat és sötét éjben égő lámpa*.⁴

A szalontai alkotó gyakran még legbensőbb érzéseit is jó szívvel bízza évezredes, kipróbált jelképekre. A végső üzenetet, konklúziót 1861-es, közösségi hevületű ódájában is a tenger-hajó-vitorla szimbólumának (narratívájának) segítségével jeleníti meg. „És vissza nem foly az időnek árja, / Előre duzzad, feltarthatlanul; / Csak szélein marad veszteg hinárja, / S partján a holt-víz hátra kanyarúl. / Bízvást!... mi benn vagyunk a fősodorban: / Veszhet közülünk még talán nem egy: / De szállva, ím, elsők között a sorban, / Vászunk dagad, hajónk előre megy!”

(A teljes igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy már az ötvenes évek Arany-lírájában is találhatunk individuálisabb, egyénibb – nyersebb, köznapibb – jelképhasználati, képalkotási módozatokat. A *Kertben* közvetlen, érdes életképeleimet az utolsó versszak brutális hasonlata-metaforája koronázza meg: „Közönyös a világ... az ember / Önző, falékony húsdarab, / Mikép a hernyó, telhetetlen, / Mindég előre mász s – harap”. A *Hecc, hecc!* helyzetjelentése metaforáktól mentes, durva mindennap-mozaikokból épül fel: a bőgő marhát vágóhídra hajtják, és a mészáros kedvvel biztatja hajszára,

³ A példányhős kifejezést magától Arany Jánostól kölcsönzöm, a szellemes, találó címét a *Gerusalemme Liberataról* értekező költő-kritikus a Tasso-mű főhősére, *Tankredra* alkalmazza.

⁴ *Leteszem a lantot, Reményem, Őszel, Enyhülés, Itthon, Visszatekintés, A rigasztáló*.

zaklatásra a szelindekeket. *A világ* hat strófája hat rusztikus alapmetaforát kibontva jellemzi az emberi élet szomorú hiábavalóságát: a világ kopott, roskadozó szekér, molyette mente, rossz malom, ügyetlen, vén muzsikás, rozszant csárda és részeg ember.)

Az „epikai hitel” sokat emlegetett elve újabb erős érv az Arany János-i konzervativizmus ügyében. *A történetet a költő nem szophatja csak úgy az újjából, az alkotáshoz feltétlenül kell valamilyen hagyományban föllelhető alap, s ezt tisztelőben kell tartanunk* – Arany e meggyőződés jegyében ragaszt Ilosvai-idézeteket a *Toldi* tizenkét éneke elé, s panasolja fel epikus műveit előkészítve, tervezgetve a hagyomány hiatusait roppant akadályként, nehézségként. Az elvet a romantikus és a modernista individualizmus persze újfent furának, nehezen érthetőnek találhatja. „Soká és nehezen s akkor sem teljesen és fenntartás nélkül tudott ráeszmélni a maga originalitására s az originalitáshoz való jogára. Mintaképeket látott maga előtt: nemcsak fiatal korában, de később sem tudott teljesen szabadulni a mintaképektől, nem mert teljesen fölébük emelkedni. Sohasem tudott eljutni az egészen szabad és merész alkotásig, mindig kellett neki valami előzmény, példakép, kívülről jövő serkentés. Élete fogytáig mindig egy kicsit tanítvány maradt a világirodalom nagyságaival s a magyar tradícióval szemben. Invencióját is ez a bátortalan szerénység bénította meg, – sohasem lett volna bátorsága a minden mástól független, minden előzménnyel szakító alkotásra, sem teljesen új, soha nem látott, minden hitelességi alap nélküli kitalálásra. Természetének ebből a féltékenységéből, invenciójának ebből folyó röghöz tapadtságából, tudjuk, elvet csinált, az epikai hitel elvét, amely amilyen kitűnő kulcs az ő kitalálási módjának megértésére, épp olyan kevésbé fogadható el általános érvényű esztétikai princípiumnak” – értelmezi a saját szerű terminust a Nyugat individuális szemléletét képviselő Schöpflin Aladár a múlt század második évtizedében valamiféle fixációs processzus végeredményeként.⁵

A modernista, posztmodernista értelmezői tamaskodás nem csupán az epikai hitel elvét érinti, de bizonyos mértékig Arany János egész epikai kísérletezését elkíséri. Az irodalomtörténészek, kritikusok egy része nemcsak abban lát problémát, hogy a költő a regény korszakában, a prózai elbeszélés végleges dominanciáját negligálva ragaszkodik a „régéhez”, hanem abban is, hogy nagyszabású elbeszélései, a *Toldi-trilógia*, a *Buda halála* (s a *Kevebáza*) egyértelműen az újkort és a polgárosodást előző dimenziókra, perspektívákra alapoznak, naiv, ősi, archetipikus szemléleti módokat jelenítenek meg.

„Sőtér István, aki a *Toldi szerelme* korszerűségének (korabeliségének), műalkotásszerű teljességének és műfaji integritásának legjobb apológiáját írta meg, amikor óvatlan kijelentéssel egy strófát »merőben modern«-nek minősített, szigorúan véve megadta a kegyelemdőfést a verses regény egészét vagy többi passzusát illető modernség-igényeknek. A *Buda halála* esetében Keresztury Dezső figyelmeztetése, melyet csak úgy érthetünk, hogy azért az egész mű is megérdemli a figyelmet, ugyanígy mérlegelhető [...] Mint ahogyan Toldi »merőben modern belső monológja« is átveszi a bajszos, kopjás hadfi-környezet szagát” – nyilvánít ki a dekonstrukciós-posztmodernista szemléletet követő Szili József éles kritikát az Arany János-i archaikus verses

⁵ SCHÖPFLIN ALADÁR: A fiatal Arany. Nyugat, 1917. 5. sz. 428.

epika *egészével* kapcsolatban.⁶ „Amennyiben ez »módszer«, az Arany-líra egészének leértékelését is magával hozza. Minden töredék lesz. Nagy költeményeket csak rövid passzusok, idézhető sorok tartanak életben, mindenfelé gondot okoznak a »zárlatok.«” – jelzi metodikai útmutatásában, hogy a teljes műalkotásokat alkalmatlannak ítéli, s egyedül a redukció, a szövegszegmentáló, felbontó eljárások útján kíván értelmezői kapcsolatba lépni az Arany-költészettel.⁷

1996-ban megjelent könyvében Szili melleleg azt az archimédeszi pontot, módszer-tani fundamentumot is megjelöli, amelyre metódusrendszerét alapozza. „Valójában csak annak a poétika-történeti fordulatonak a lehetőségeivel élek, amely nálunk Szabó Lőrinc nevéhez fűződik. Kulcsár Szabó Ernő összefoglaló megállapítása jelzi ezt: Szabó Lőrinc volt az, aki »a magyar líra történetében először szembesült nyelvipoétikai magatartásként az individuum viszonylagosságának tapasztalatával. Szabó Lőrinc óta nemcsak alkotni, de olvasni is másként kell a modern magyar verset«” – kapcsolódik *Az egy álmai* szerzőjére hivatkozva a posztstrukturalista teoretizmus magyar élharcosa által képviselt meggyőződés-rendszerhez.⁸

2.

A posztstrukturalizmus álláspontjának értékelésére és értelmezésére a későbbiekben még röviden visszatérek, de előbb Arany János archaikus epikájáról ejtenék pár szót; a versek műfaji környezetét, kultúrtörténeti beágyazottságát, „archeológiáját” vizsgálnám meg dióhéjban. E költemények archimédeszi pontját, nem vitás, az irodalom legősibb motívuma, szervező eleme körül kereshetjük: a centrumot az erő, a harcos (feudális, lovagi) életformába ágyazott hőslét, a közösségi érdekű erőpróba és a győzedelmes megfelelés alkotják. A hősi tette, a közösségi jó érvényesítésére irányuló vágy, akarat evidens tudatosságot teremt e világban, s az ego koherens egészévé tudja rendezni az emberi lelket.

A társadalmi környezetisegen felülemelkedő hősénekekkel és románcokkal szemben a modern regény az embert környező szociumot, tudjuk, nemcsak komolyan veszi, de annak acélos intézményiségét, determináló, korlátozó erejét széles körben bemutatja. (A *Moll Flanders*, a *Die Leiden des jungen Werthers*, a *Les illusions perdues*, a *Mjortvijsje dusi*, a *Madame Bovary* mind-mind az emberrel ellenséges társadalomvilágot mutatnak, s az egyén tehetetlensége, elidegenedettsége az időben előrehaladva egyre meghatározóbb, evidensebb lesz.) Arany János archaikus epikájában viszont az újkori, polgári regény ambivalenciáit – az irodalmi realizmus determinációs vízióját – hasztalan keresnénk. A homogenizált, integrált vitézi társadalom viszonyrendszerei a *Toldi*-trilógiában, a „hún-eposzokban” és az archaikus nagyepikához kapcsolható „románcballadákban”⁹ meleg közvetlenséggel, természetes patriarchalitással itatód-

⁶ SZILI JÓZSEF: Arany hogy istenül. Budapest, 1996, 280.

⁷ I. m., 281.

⁸ Uo.

⁹ A *románcballada* kifejezést jómagam próbálom meggyökereztetni az Arany-recepcióban. Annak a vonulatnak a megcímkezésére használom, amely evidensen naiv, vágyteljesítő, patriarchális Arany-balladákat foglal magába. E csoportba a *Rozsgonyiné*, a *Szent László*, a *Mátyás anyja*, a *Szibinyáni Jank* és a *Pázmán lovag* tartoznak.

nak át. Az emberközi kapcsolatokat méltóságtudat s tiszteletadás, bajtársiasság és vendégszeretet szervezik, irányítják. A meleg közvetlenséget megbontó törvényi kötöttségekről, intézményi erőről, értelmetlen rituálékról, elidegenedettségről ez a társadalmi vízió mit sem tud.

A *Toldi*ban az újkor és a modernitás nagy hasadásai, meghasonlásai eltűnnek. A gondviselő Isten – a Jóisten – biztosan és igazságosan irányítja a földi történéseket, az emberi pszichikum egységes és diadalmas, a roppant fizikum és a nagy lélek kisugárzása elevenséget kölcsönöz a dologi világnak; szubjektum és objektum különválása, elidegenedése megszűnik, ember és természet, ember és környezetvilág patriarchális, meleg egységben lüktet.¹⁰ Az 1846-os művet egy magyar elemzője, Tamás Attila aligha véletlenül címkézte meg az „Új »homérida«” szókapcsolattal,¹¹ találóan utalva a költemény kivételes harmóniájára, s az eposzian teljes, szilárd homéroszi világgal való rokonságra.

„Arany számára az az eszményi magyar nemzet, amelynek költője, szolgálója, megbízottja akart lenni, kezdettől fogva ábránd volt, a múltba vagy jövőbe képzelt Éden, laikus, e világi Mennország: a mindenkori jelen gonoszságából, rezignációjából, lázadásából, vagy egyszerűen csak kicsinyes szürkeségéből fölfele menekülő költő vágyaiból született álomországa, »Orplid«-ja, »Nakonxipán«-ja.” – jellemezte Arany feudális magyar királyságra, hun fejedelemségre építő művészi vízióit különleges teremtett világként egy másik irodalomtörténész, Keresztury Dezső.¹²

Keresztury Gulácsy Lajos *Nakonxipánját*, álombirodalmát megidéző hivatkozása, ha merész is, nem alaptalan. Számos okunk van arra, hogy az Arany János-i archaikus verses epika harmonikus-patriarchális viszonyrendszerait ne valamiféle mimétikus valóságtanúsításnak gondoljuk, hanem teremtő javaslatként, a vágy jegyében megalkotott alternatív vízióként fogjuk fel. E felfogás annál indokoltabb, mert a művekben a játékoság sugallatai, a teremtő-alakító fikcionalitás hangsúlyai, jelei, markerei mindegyre nagyon erőteljesen vannak jelen. Az epikus alakításból kinyerhető dimenzióváltogatások, rájátszások, mitológia- és hiedelemkreációk bősége, a *Buda halála*, a *Keveháza* nyelvteremtő különösségei, parnasszi kidolgozottsága, a *Rozgonyiné* példátlan „Gestalt-harmóniája”, megfelelés-telítettsége,¹³ ha más-más módokon is, de mindegyre a fikciós karaktert, játékjelleget hangsúlyozzák. Jelzik, hogy amit látunk nem „valóság”, hanem játék, bár mély vágyakból táplálkozó, s a valóságra minduntalan visszautaló, „javaslattevő” játék.

¹⁰ Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a *Toldi* a modern, újkori elbeszélés számos lényegi újítását is alkalmazza. Az idő, a tér s a környezetrajz rendkívüli konkrétságot mutat, a szereplők lelki folyamatait a testi elváltozások, árulkodó mozdulatok, pózok „fiziológiai realizmusa” közvetíti, a lélektani folyamatok a műben gondosan motiváltak, s a románcos ko incidenciákat okszerű történelemek, történésláncok váltják fel.

¹¹ TAMÁS ATTILA: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, 2. kiad. Debrecen, 1998. Kossuth Egyetemi Kiadó, 32.

¹² KERESZTURY DEZSŐ: *Mindvégig*. Budapest, 1990. Szépirodalmi Könyvkiadó, 384.

¹³ A költeményben elképesztő bőségű hangzórendszeri, metrikai összekapcsolások, alakzati ismétlések, kontrasztok, alliterációk találhatók.

3.

Dolgozatomat azzal a tétellel indítottam, hogy Arany János költészetének elidegeníthetetlen része valamiféle erős „tradicionalizmus”. A töprengésekben előrehaladva (többféle nézőpontot érvényesítve, alkalmazva) lassan talán kezd körvonalazódni, hogy e sajátos tradicionalizmus értelmezése és értékelése során föltétlenül szembe kell néznünk az európai újkor évszázadaiban mindinkább meghatározó kulturális tényezővé váló válságérzés, szkepszis, távlatvesztés dilemmájával. Az emberrel szemben közömbös, idegen világ, a determináló környezetiség, a rendezetlen, kaotikus lét, az értékcentrumoktól elvágott pszichikum, a „rosszul végződő történet” alternatívája Arany korának gondolkozási, művészi lehetőségrendszerében, nem vitás, hangsúlyosan jelen van. A történet persze jóval korábban kezdődött. A fontos, nagy hiedelmeket érintő kételyt Európa irodalma már a 16–17. században nyíltan megjelenítette, s a 19. században a szkepszis tovább erősödött. Az ember metafizikai biztonsága, bizakodó antropológiája, távlatos megismerési lehetőségei, a társadalmi intézményekbe vetett bizalom és a jobbítható társadalomba vetett hit mind teljesebben helyeződtek kétely alá. Az irodalom szubverzív gesztusai erősödtek, s a nagy romantikus alkotók sokoldalúan mutatták be a rendezett-harmonikus, eszélyes, egotudatos, világlátás alkalmatlanságát, erőtlenségét.

A tudattalanban fészkelő trauma, a lélek alján megtelepedett szorongás E. T. A. Hoffman, Edgar Allan Poe, Emily Brontë, Nathaniel Hawthorne műveiben a harmonikus, békés, normatív érzelmeknél jóval erősebbnek bizonyultak. A homokember kényszerképzetétől szabadulni nem tudó Nathaniel életútja agresszív önpusztításhoz vezetett, a „perverzio démona” a biztonságban élő gyilkost bűne kifecsegetésére, önpusztításra készítette. A mennyországban idegen, kétségbeesett Catherine Earnshaw-t az angyalok visszadobták a lápvilág földjére, s a protestantizmus üdvöt, lelki nyugalmat, biztonságot ígérő vallási szocializációja a tévelygő Brown gazdát sem védte meg; a fiatalembert a varázslatokkal teli, komor erdőben töltött éjszaka egész életére a tanácstalanság feneketlen kútjába taszította. Az átfogó hiedelemproblematizálás, a távlatvesztő kétely a mi – romantikus átitatottságú – magyar irodalmunk 19. század eleji startjánál is meghatározó sajátságként volt jelen, gondoljunk csak a *Vanitatum vanitasra*, a *Karthauzúra* és a *Csongor és Tündére*.

Arany János alkotói élete és munkássága, újfent hangsúlyozzuk, ahhoz a kultúrtörténeti szituációhoz kapcsolódik, amelyben a pozitív, rendező világvízió nem *adottságként*, *természetes lehetőségként*, hanem *az akadályok sokaságával szembekeverülő vágyként* írható le. S a magyar költő lírájának bizonyos rétegei, byroni poémája, verses regénye, komikus eposzai a költői forma és a valóságbrázolás-valóságteremtés szintjén is a közvetlen, evidens válságkifejezés nyomait mutatják. A *Katalin* lázas, erőszakos, vadromantikus története a Byrontól vett négyes jambusokon száguld a pusztító vég felé, *A nagyidai cigányok*ban az alantas, közönséges, groteszk komikum szféráit lakja be Arany, a profanizáló, ironizáló *Bolond Istók* és *Az elveszett alkotmány* ironikus, metapoétikus gesztusok tárházát sorakoztatják fel.

„A *Bolond Istók* témája is »ellen-Toldi« mint arra többen rámutattak [...] a jambus a felező tizenkettessel, a stanza a nyolcsoros Toldi-versszakkal, a szubjektív, vallomásokba

ki-kitérő byroni előadásmód a nyugodt és objektív mondai modorral állítható szembe. A dolog lényege azonban talán nem is ez, hanem a *Bolond Istók I. éneke* egészének provokációja mindenféle falusi idillel, idealizáló beállítással szemben. Az önzés, részegesség, ostobaság, közönségesség, rideglelkűség rajza ingerülten cáfol minden naiv lelkesedést, mely a romlatlan és egyedül tisztán kreatív paraszti világ irányában nyilvánul meg. Ahogy a forradalomban való csalódás *A nagyidai cigányok* kétségbeesett csúfolódásához vezetett, a népbarát és népies irodalmi szólások illuzórikus voltát a *Bolond Istók*ban túlzottan visszataszító falu- és emberkép leplezi le” – utal a „tréfás eposzok” evidens profanizáló, dekonstruáló karakterére az új évezredben Imre László.¹⁴

4.

A *Bolond Istók* első éneke kétségkívül általános, kiterjedt széksziszt mutat. A magyar alkotó nagyszabású verses epikai alkotásaiban azonban a romantikára, az újkorra és a modernítésra jellemző közvetlen válságkifejezést nem találjuk meg. A *Toldiban* és társaiban Arany nem az emberi hiedelmek kilátástalanságát tárja elő, nem a hitek illúziós-hamis mivoltát leplezi le, hanem támasz után kutat, az erő, a stabilitás és a szelfegység iránti igényeket érvényesíti. S tegyük hozzá: a költő a szelíd, „apollói”, társadalmias emberséget lírai versei sokaságában sem cseréli le az elszigetelt individuum extremitására, és a racionális, tagolt, Gestalt versépítést sem helyettesíti a romantikus organicitás, a látomás, a kapcsokat szétszabdalo nyelvi alakítás poétikájával.

E választások az ezredfordulós kulturális paradigma látószögéből, a kétely hermeneutikájához szokott értelmiségi számára aligha tűnnek korszerűnek. De vajon több évtizedes székszisztünkre nem férne rá immáron valamiféle korlátozás? A posztstrukturalizmus mértéket, belátást nem ismerő kételyét nem kellene némileg felülvizsgálunk, korrigálnunk? Meddig gondolhatjuk még, hogy a krízisérzület szubsztanciálizálása, meghatározó kulturális fenoménné avatása és a korrekt tudományosság gond nélkül összeférnek? Hogy a posztstrukturalizmus premisszáit, fogalmait használva sziklára s nem homokra építünk házat? Hogy a nyelvi válság és a személyiség-diszemináció lendületes fogalmait sulykoló tudós vitathatatlan igazságokat gondolt tovább, s nem csak közérzetjelzések nyomán jár, efemer divatokat követ? Hogy az anarchikus, kaotikus tudattalant a modernitás *sine qua non*jaként bemutató Lionel Trilling-i okfejtést¹⁵ az irodalom gyakorlatából és bölcsletéből megteremtett, hitelesen

¹⁴ IMRE LÁSZLÓ: Irodalomalapítás és műfajfejlődés. Budapest, 2015, 145–146. A Debreceni Egyetem professzora egyébként elsőként tárta fel és tudatosította a *Bolond Istók*ban alkalmazott versépítést, poétika szubverzív, metapoétikai karakterét 1990-ben megjelent, *A magyar verses regény* című könyvében.

¹⁵ Az amerikai kritikus a huszadik század közepén a modernség szó lehetséges jelentéstudajdonításain medítálva a közös, társadalmi érdekeket középpontba helyező felfogást elutasítja, a mindennapi normalitást represszív, művészetellenes tényezőként látta, s a társadalmi szférától (az „apollói” társadalmiasságtól, a normakövető, bizonyosság-elyű szempontoktól) megtagad minden igazi értékképző lehetőséget. A „túltságig vitt”, „jobbára csak megvetésre érdemes” civilizációt elutasító irodalmár az autentikus modernséget az egotudatosság, a racionalitás és mérték-tudat elvetéséhez kapcsolja, a modern irodalom ösvényein barangolva ősi, erkölcsön kívüli energiák megjelenítését fürkészi, és James Frazer, Friedrich Nietzsche, Joseph Conrad, Thomas Mann műveit megidézve a személyiség felbomlasztása által létrejött orgiasztikus szituációknál, szado-mazochisztikus megnyilvánulásoknál állapodik meg. LIONEL TRILLING: A modern irodalom tanításáról In: Művészet és neurózis. Budapest, 1979, 173–204.

kimunkált kultúrfilozófiának kell tekintenünk, s a centrum nélküliség jegyében megalkotott, szubverzív derridai, Barthes-i, lacani eszmeegyüttest, irodalomszemléletet régóta esedékes igazságok tárházaként kell számon tartanunk?

Kérdéseim természetesen nagyon is költőiek. A posztstrukturalizmust illetően egyértelműen a szkeptikus alternatíva oldalán állok: e módszerrendszert a gyakorlati irodalmi tapasztalat, a hiteles művészetbölcselet és a korrekt tudományosság szempontjából is mélységesen problematikusnak látom. Vélekedésem Magyarországon túlzóan radikálisnak tetszhet, de a világ más tájain már sokan adnak hangot hasonló kételynek. Az Egyesült Államok irodalomtudósai, filozófusai, nyelvészei például a huszadik század utolsó évtizedeitől egyre erősödő mértékben jelzik: a hosszú esztendőök óta érvényben levő irodalomértési paradigma beható kritikára szorul, valóságos megértési eredményekre vágyva más irányba kell fordulnunk, más módszertanokat kell magunkévá tennünk. Meyer Howard Abrams, Martha Nussbaum, Geoffrey Galt Harpham, Gerald Graff világos, tiszta érvelésében a posztstrukturalizmus minden alappillére megroksad. A mindent és mindeneket meghatározó, aktívan dekonstruáló nyelv, a decentrált szubjektum, a létmódváltást jelző intertextualitás, az areferencialitás és társaik a szemünk előtt válnak korrekt, tudományos igazságokból mítoszfragmentumokká, társadalmi, szociológiai akarat által életre hívott jelenségekké; a dekonstrukció nem létező szerzőről és önműködő nyelvről szóló (ellentmondásoktól hemzsegő) tantételei nem látszanak többnek és másnak, mint az antihumanizmus eltökélt érvényesítési kísérleteinek. Amerika humanista irodalmárai az ezredforduló környékén már a posztstrukturalizmus által megjelenített kultúrvilág teljes szétfoslásáról beszélnek. Geoffrey Galt Harpham az 1968 és 1987 közötti periódust az irodalmi fogalmak jelentésköreit okosan firtató sokszerzős tanulmánygyűjteményben 1995-ben olyan irodalomértési korszaknak („Theoretical Era”-nak) látja, amely fölött egyértelműen eljárt az idő, s az átalakulás kezdőpontját 1987. december elsejéhez köti.¹⁶

A teoretista-posztstrukturalista tudományosság állványzata nyilvánvalóan recseg-roppog. Rugalmasabb, flexibilisebb, körültekintőbb álláspontra a válságfogalom történeti és fenomenologikus elgondolásához is nagy szükségünk volna. S az angolszász szakirodalomnak ezúttal is hasznát vehetjük. Franklin L. Baumer *Modern European Thought* című, ötszáznegyven oldalas munkájában az egész középkor utáni időszak eszmetörténetét áttekinti, s közben példaszerű alaposággal térképezi fel az újkori válság sokágú erővonalait. A neves amerikai eszmetörténész szakszerű vizsgálódásából több fontos dolog derül ki. A távlatok, perspektívák elhomályosodása e látélet szerint is fontos összetevője az újkori európai humán kultúrának, s a krízisérzékelés a huszadik század felé közeledve, úgy tűnik, mindegyre fokozódik. A válságérzés mindazonáltal – az eszmetörténész korrekt bemutatásából így látszik – az újkori filozófia, művészet, irodalom számára nem *program*, hanem *probléma*; a konstatáló, válságazonos, válságbelátó attitűdök mellett a krízis kezeléséért, meghaladásáért küzdő gondolkozói, irodalmári

¹⁶ „[...] everything about literary theory and criticism as practiced in the United States underwent a transformation as violent and radical as that which had been wrought a generation earlier by the advent of «theory» itself” – ad helyzetképet az Egyesült Államok-beli irodalomértés állapotáról Harpham. Lásd FRANK LENTRICCHIA – THOMAS McLAUGHLIN (edit.): *Critical Terms for Literary Study*. 2. ed. Chicago – London, 1995. The University of Chicago Press, 389.

attitűdöket is értékteremtő erőként kell számon tartanunk a mi „napnyugati” kultúránkban. Az eróziós változások sodrását Baumer egyébként a *becoming*, a szilárdságra, létszerűségekre irányuló képzeteket a *being* kifejezéssel szemlélteti.

„A változás, az új eszmék és lehetséges új interpretációk iránti készsége, hacsak nem akarunk a bizáncias civilizáció merev mozdulatlanságába süllyedni, föltétlenül szükségünk van. Másrésztől viszont a radikális változással (a *becoming*), ha az egész intellektuális és kulturális életet birtokba veszi, tönkretelheti, elpusztíthatja az értelmiségi közösségek többre, nagyobbra néző akaratát, hogy e közösségek ne csupán a kíváncsiság ébren tartására s az illúziókat eloszlató kritikára törekedjenek. [...] Ha e könyvnek van valamiféle étosza, üzenete, az így szól: a magas rendű intellektuális kreativitás alighanem a szilárdságra, létszerűségekre, stabilitásra való törekvés (a *being*) és a változásra (a *becomingra*) való készség feszültségében, annak egészséges keverékében tud megvalósulni az állandó [...] és a változó között. Az európai gondolkodás igazában ezt az egészséges keveréket vallotta magáénak egészen a tizenkilencedik század végéig, sőt még annál is tovább. Az állapot visszahozható, de nem lesz könnyű visszanyernünk” – jelzi Baumer, hogy a civilizációnak igenis szüksége van a kereső, válságérzékelő nyugtalanságra, ugyanakkor a fundamentum, a szilárd támasz nélkülözhetetlensége mellett is hitet tesz.¹⁷

Az újkori európai válság dilemmáiról töprenkedve a Franklin Baumer képviselte korrekt szakmaiságtól sokat tanulhatunk. Annál inkább, mert hazai strukturalista, posztstrukturalista irodalomértésünk nem a higgadt, körültekintő többszemponúság jegyében, hanem a kommunista életbizalom-ideológéma szorításában formálódott ki, s szabadulási kényszerében a vonzó, szubverzív nyugati gondolatokat jórészt mérlegelés, elemzés, értelmezés nélkül vette át. Ne csodáljuk hát, ha az így szocializálódott elme mindmáig egyedül a krízis beismerő, közvetlen megjelenítését tartja autentikusnak, az ehhez kapcsolódó műfaji, poétikai módozatokat preferálja, és nem tudja megérteni, hogy a válságérzületre többféle legitím válasz adható.

Arany János tanulságos „konzervativizmusa” viszont a művészi gyakorlat felől, a teremtmény erejével ösztönöz a felismerésre: a hiedelemproblematizálás, szétszóródás, távlatvesztés dilemmájára a művészet nemcsak a közvetlen válságkifejezés gesztusával, hanem a teljesség vágyát érvényesítő világteremtéssel, a társadalmi ego és a normatív érzület érvényességét és értékteremtő lehetőségeit bemutató attitűddel is válaszolhat. A magyar irodalomértés legfontosabb feladata az új évezred elején, hitem szerint, a posztstrukturalista kánon lebontása és új, hiteles, megértő módszertan kialakítása volna. A *Toldi* költője a maga tanulságos konzervativizmussal nagy segítőnk lehet a provinciális beszűkültség tudatosításában és meghaladásában. Bölcs időszzerűségét ideje volna értenünk és megiszívlelnünk.

¹⁷ „There must be alertness to change, to new ideas, to possible new interpretations of the world, to prevent civilization from sinking into a Byzantine routine. On the other hand, a radical becoming, dominating all intellectual and cultural life, can destroy an intellectual community's will to do more than to keep alive curiosity and to think critically and without illusions [...] If this book has a moral, then, it is that intellectual creativity of the highest sort depends on a healthy mixture, or tension, between being and becoming, between the permanent [...] and the impermanent. Intellectual Europe had this mixture up to the end of the nineteenth century, and even somewhat beyond, and may have still have it again. But it will not be easy to recapture. Lásd FRANKLIN L. BAUMER: *Modern European Thought. Continuity and Change in Ideas 1600–1950*, London – New York, 1977. Macmillan, 517.

PAP KINGA

A bűn misztériuma Arany János balladaköltészetében

– avagy, hogy lehet beszélni arról, ami van,
de úgy tudjuk, hogy nincs... –

Mottó:

*„A mosógép a lepedőt
lágyan zúgva csak mossa, mossa.
Agnes nem meri kikapcsolni.
Áll mellette, nézi zokogva.”*

(Orbán János Dénes:
Egy ballada redukciója)

1. Bevezető gondolatok

A bűnt tematizáló Arany-balladák újraolvasása, elemzése nem állhat meg a meglévő szakirodalom eredményeinek összegyűjtésénél, a belőlük való válogatásnál, a továbbírásnál, anélkül, hogy szembe ne nézne az elmúlt kétszáz év „*változó időinek*” a bűnértékelést is érintő átalakulásával.

A vétek és a bűn olyan téma, amelyben jelenleg egyenesen korszakos változás megy végbe. Az a veszély, hogy csúcs-témából nem-téma lesz. Az emberek vétkekessé válásának képzete szemlátomást egyre jobban elpárolog. Sőt a bűnnek az erkölcszociológiában majdnem mostanáig egyenesen központi fogalma ma sokak számára egzotikus maradványnak tűnik a középkor idejéből, a bűnös pedig annyi valóság tartalommal bír szemükben, mint egy angol kastély kísértete. Hogy törvények és normák vannak, azt még elviseli korunk embere, ha nem is szívesen, de hogy bűnök is vannak, egyre inkább értetlenségbe ütközik, az ilyenfélét alig tarthatja valószínűnek.

A vétkekérzékesség változását a teológia háttérbe kerülése, a szekularizációt előkészítő filozófiai gondolkodás és az ember viselkedésével foglalkozó modern tudományok fellendülése közös erővel alapozta meg. Az a mélyebb, komplexebb ismeret, melyet ez utóbbi az emberről közvetített, alapvetően megkérdőjelezi a személy vétkezhetőségét. Az nem vitatható, hogy az embernek vannak negatív cselekedetei, de nem alkalmasabb-e az ilyen cselekvést egy betegség kifejeződésének, pszichikai fixá-

lódásnak, fejlődési rendellenességnek, gyengeségnek, szociológiai adottságnak, vagy az ember törzsféjlődéséhez szükséges túlzott agresszivitás eredményének tekinteni? Ezen elképzelések háttérében az a megfontolás húzódik, hogy a felelősség és vétek elfogadása az emberiség fejlődésének időközben meghaladott tudomány előtti stádiumába tartozik. Eme kifejezett elméleti vitatás mellett nem kevésbé jelentős a témától való tényleges tartózkodás. A világgép kialakításában a vétekre gondolás nem játszik szerepet, az életérzésben nincs helye.

Érdekes módon ez nem jelenti az erkölcs elutasítását, a morál jelenleg minden vitán fölül áll. Az embernek nagyon is erkölcsösnek kell lennie, és ekképpen kell cselekednie. A morál utáni kiáltást korunkban nem lehet elhallgatni, sőt olykor a hittől üres térben még harsányabban hangzik, mivel az erkölcs immár az egyetlen támasz. De korunk azt óhajtja, hogy ez bűn nélküli morál legyen.¹

Miközben a morálról és a morális követelésekről szóló beszéd mindig magába foglalta az erkölcsi kudarcot is, és ez bűnnek, vétekeknek számított, okvetlenül felmerül a kérdés, hogy a bűn-fogalom eltűnése nem teszi e tönkre előbb-utóbb magát a morált is, hiszen a morális igény föltétlensége aligha megélhető ott, ahol a tényleges vétek lehetősége alapvetően eltűnik.

2. A bűn teológiai megközelítése

Ha már az előző fejezetben megállapítottuk, hogy a bűnről intellektuális körökben nem illik beszélni, akkor feltétlenül magyarázatra szorul, hogy ezen intellektuális tabuszegést mégis mi indokolja éppen az Arany-balladák interpretációjakor.

Köztudomású, hogy Arany János poétikai anyanyelvének kialakulását négy nagy szellemi hagyomány befolyásolta, hiszen költészetére (az idomban esztétikumma sűrűsödő eszme alakulására) egyaránt hatással volt az ókori időkre visszanyúló pogány és keresztény szemléletet tükröző európai irodalom, a magyar nép keresztény és pogány elemeket tartalmazó szellemi hagyatéka, a 17–18. század gondolkodástörténetében gyökerező 19. századi racionalizmus,² végezetül az ó- és újszövetség által közvetített zsidó–keresztény hagyomány. Vagyis Arany kifejezetten biblikus alapon (is) ismeri az ember vétkeességének problémáját, ennek sajátosan az ember és Isten kapcsolatában gyökerező transzcendens voltát. Ez indokolja a bűn belső természetének teológiai megvilágítását.

Már Szent Ágoston évszázadokkal ezelőtt rögzíti a bűnről való beszéd kereteit: „Kerestem a rossz eredetét, de nem találtam megoldást. Mert a gonoszság (...) misztériuma (2Tesz 2,7) csak a hit misztériumának fényében válik láthatóvá.”³ Vagyis nem a racionalizmus, a tiszta ész kritikája rekeszti ki a bűnről való beszédet a filozófiai gondolkodásból, hanem minden olyan filozófia, amely tagadja Istent, önmagát rekeszti ki a bűnről való gondolkodásból. Ez magyarázza korunk iszonyódását a bűntől, mert ha van bűn, akkor van, aki előtt az ember vétkessé válik.

¹ HELMUT WEBER: Általános erkölcssteológia. Budapest, 2001. Szent István Társulat, 286–288. [WEBER, 2001.]

² BR. PODMANICZKY PÁLNÉ VARGHA ILONA: Arany János és az evangélium. Budapest, 1999. Sola Scriptura, 17., 28–29. [PODMANICZKY, 1999.]

³ SZENT ÁGOSTON: Confessiones. 7, 7, 11: CCL 27, 99 (PL 32, 739).

A *Katekizmus*ban olvassuk: „Ahhoz, hogy valaki megérthesse a bűn mibenlétét, elsősorban el kell ismernie az embert Istenhez fűző mély köteléket, mert e kapcsolaton kívül a bűn rosszasága a maga lényegében – mint Isten elutasítása vagy szembehelyezkedés vele – nem fedezhető fel, de továbbra is megterheli az ember életét és történelmét.”⁴ Mindenek előtt látnunk kell, hogy a bibliai bűn-értelmezés merőben különbözik az ókori pogány mítoszoktól atekintetben is, hogy a bűn princípiumát nem tartja az emberi élet velejárójának. Az ember nem a jó és rossz harcából született, s testébe sincs belegyúrva a legyőzött gonosz isteni élete, mint ahogy arról az *Enuma-Elis* babiloni mítosz beszél. A jó és gonosz tudása, az ősbűn nem is a teremtettségből fakadó isteni adomány – hiszen az Isten az embert jónak teremtette –, hanem az elbukásból eredő ragadomány – mondja a református dogmatikus, Szűcs Ferenc.⁵

A *Westminsteri* és a *Genfi Katekizmus* is az emberi élet célját abban jelöli meg, hogy a teremtő Istent megismerje és őt dicsőítse. Ezáltal az istenismeret és istentisztelet a teológiában szorosan összekapcsolódik. A gyümölcs szakításában megnyilvánuló szembehelyezkedés és gőg következménye, hogy a dicsőségből és tökéletességből kiestek mindketten, az ember és felesége, így Isten dicsőségének torz tükörképévé váltak. Az istenképűségnek ez a széttörése nem egyszerűen az istenismeret hiányát hozta magával, hanem – amint Brunner mondja –, ennek az ellenkezőjét: a *hamis istenismeretet és istentiszteletet*.

Teremtényi léte ellentétévé válni, bűnt elkövetni az egész teremtett világban csakis az ember képes. Az ősbűn ezáltal nem csupán *privatio boni*, hanem az ember lázadása. Az „*olyanok lesztek, mint Isten*” őstévedése az, hogy az ember Isten dicsőségét is magának követeli, ahelyett a dicsőség helyett, amire Isten maga hívta (Zsolt 8,7).⁶ Ezen hivatás be nem teljesítésében ragadható meg az ember tulajdonképpeni tragédiája.

A bűn tehát nem egy alternatív cselekvés, ezért nem lehet a szabadság kitágulásának eszköze – ahogy sokan magyarázzák a tiltott gyümölcs szakításának okát –, de nem lehet az istenné válás eszköze sem, ahogy a gonosz kígyó interpretálja a teremtés-történetben. A kígyó biztatása kettős hazugságot rejt, egyrészt, hogy az istenség lényegét a jó és rossz tudásának szabadságában rögzíti, amely szabadságból eszerint az ember a teremtéskor nem kapott, miközben paradox módon éppen arra biztatja az embert, hogy szabadon döntsön Istennel szemben, vagyis a szabadság nem lehet a szakítás eredménye, mert a szembefordulás akarásának előfeltétele. Másrészt, hogy olyan utat vázol az ember számára, mely szerint Isten nélkül, éppenséggel Isten negligálásával eljuthat az isteni státusig, vagyis az ember Isten helyére állhat.

A tudás, a megismerés a *Bibliában* sohasem csak intellektus dolga, mindig a test cselekedeteinek, a fizikai tapasztalásnak a rendjébe is tartozik, elég, ha a szexualitásra gondolunk, a férj akkor ismeri meg feleségét, ha szeretkezett vele. A jó és rossz tudása tehát

⁴ A Katolikus Egyház Katekizmus. I. cikkely, 7 §./385 pont. Forrás: <http://www.katolikus.hu/kek/tartalom.html>. (utolsó nézet: 2017.05.15.)

⁵ SZÜCS FERENC: Teológiai etika. Budapest, 1993. Református Zsinati Iroda, 33. Forrás: http://radaygyujtemeny.hu/Teologiai_Etika.pdf?x60150 (utolsó nézet: 2017.04.02.)

⁶ SZÜCS FERENC: Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából. In: Collegium Doctorum I. 1. 2005. 38–48. Forrás: [http://www.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/10/_\(utolsó nézet: 2017.04.03.\)](http://www.reformatus.hu/lap/gyakorlatiteologia/bejegyzes/10/_(utolsó nézet: 2017.04.03.))

nem áll meg az ész felismerő működésénél, hanem effektív cselekvő aktust is jelent, vagyis megtehetitek a jót és a rosszat is. Ha tehát tudjuk, hogy a szabadság a bűn előtt is létezett – hiszen enélkül a bűnt nem lehet volna elkövetni –, és azt is tudjuk, hogy az Isten mint létökéletesség képtelen a rosszra, tőle teljesen idegen a bűn, ugyanakkor a legszabadabb lét(ező), akkor a rossz választása nem lehet a szabadság kiteljesedésének útja, hanem éppen annak beszűkülését okozza, ezen keresztül pedig a teremtett világ lerontását eredményezi, közvetve pedig lázadás az ellen, aki a semmiből teremtett.

A bűn tehát szakítás Istennel, létezés a létökéletességgel való közösség nélkül, mely éppen a szétszakítottság élményéből kiindulva nemcsak téves istenismerethez, hanem téves emberismerethez is vezet, hiszen a teremtésben kapott hatalmat, mely egy szóban a szeretet cselekedeteiben foglalható össze, a másik ember fölötti hatalommá degradálja. Ezzel szorosan összefügg a bűn jövőre mutató perspektívája, mely be is zárja az embert Isten nélküli világába, hiszen a kígyó ígéletében az is benne foglaltatik – ez az ember divinizálódásának eredménye –, hogy nemcsak meg tudja tenni a jót és a rosszat, hanem arról az ember maga állapíthatja meg, hogy az, amit tett, jó vagy rossz. Így az ember mindennek a mértéke lesz (de kicsoda az az ember, aki mérce lehet?), így nincs végső igazság, amihez viszonyítani kellene, ebben az erkölcsi világban minden relatív, a jó és a rossz is.

A keresztény teológia a bűn kapcsán azonban nem áll meg az ember eme nagy tragédiájánál, hanem örömhírt mond, hiszen az a megállapítás, hogy az ember mindenestől fogva bűnös, az isteni szeretet szempontjából egyet jelent azzal, hogy mindenestől fogva kegyelemre szorul, nem részleges javításra, hanem újjászületésre és újjáteremtésre. Így a bűnről szóló ismeret tulajdonképpen Krisztus-ismeret, hiszen Krisztus a második Ádám, akiben minden helyre áll, az ezt továbbadó, tanúsító hit pedig így válhat *re-ligio*-vá, az újrakötés eszközévé, új életté isten és ember között.

3. A bűn misztériuma

A bűn belső természetéből adódik misztérium volta, nemcsak megvalósulásához (vagyis létének lényegéhez) tartozik szorosan a leplezés, hanem – bár az emberi világot mindenestül átjárja –, a bűn–bűnös–bűnhődés viszonya is a megismerés elől homályba burkolózik, hiszen a bűnből főként az áldozatra gyakorolt hatást, a károkozás eredményét, az áldozat szenvedését érzékeljük, miközben ez kívül van a bűn tulajdonképpeni fogalmán. Ez a titokzatosság, megragadhatatlanság, a megismerés és elbeszélés nehézsége teszi vonzóvá, és egyben kihívássá az alkotó elme számára.

A bűn kiterjedése az időben három irányból ragadható meg, ez a három irány az előtte, alatta és utána perspektívájában rögzíthető. Valamilyen módon a titokzatosság mindhárom irányban érvényesül. A bűn a bűn elkövetése előtt, a csábítás időszakában abszolút titokként jelentkezik, hiszen olyan eseményként kínálja magát a rá vágyakozó személy számára, amely mindenestül a „jobb életet” szolgálja. Ha a bűnt elkövetni vágyó személy a bűn elkövetése előtt megtapasztalná a bűn rá váró következményét, a bűnös létállapotot, a tulajdonképpeni bűnhődést, nem vágná a bűnre, és nem is követné el, mert a bűnben nincs nyereség. A csábítás időszakában tehát a

bűn titokjellege abban áll, hogy nem annak látjuk a bűnt, ami. Ágnes visszafordíthatatlan megbomlásának végérvényessége is ahhoz a felismeréshez köthető, amikor a férfi, aki miatt a bűnt vágyta, vádlójává válik, akkor omlik össze, amikor a jobb élet reménye is összeomlik. A bűnt pedig annak látja ami, értelmetlenségé, végzetes veszteséggé, feldolgozhatatlansággá degradálódik.

Az elkövetés pillanatát is misztérium kíséri, hiszen kell, hogy a bűn titokban történjék, a másik ember elleni cselekedet tulajdonképpen az ember jogtalan divinizálódása, ezért nyilvánosan vállalhatatlan. A bűnelkövetés tabuja is efelé hat, hogy a bűn elkövetője ne keresse, és ne vállalja a nyilvánosságot. Ha már egy korábban bűnnek gondolt eseményt minden leplezés nélkül tesznek, akkor a nyilvánosan vállalt cselekmény immár az esemény bűnjellegének átalakulását jelzi.

A bűn titokjellege utána is érvényesül, ugyan a bűn láthatóan hat arra, aki/ami ellen elkövették, ez a bűn következménye evilág rendjében, ez azonban kívül van a tulajdonképpeni a bűn–bűnös–bűnhődés bűvös körén, ez az, ami a bűnből látható, empirikusan vizsgálható. Az emberi szem számára azonban láthatatlan módon a bűn a lélek mélyén visszahat az elkövetőre, a bűnösre is, ez a következmény a bűn transzcendens jellegével függ össze. Ezt a lelki folyamatot bűnhődésnek nevezzük, mely a bűn szükségszerű következménye, az emberi szem számára közvetlen módon láthatatlan, csupán a cselekedetekből kikövetkeztethető.

A bűnös a bűn transzcendens következményéről, a lelki szétszakítottságról a lelkiismereten keresztül szerez tudomást. A lelkiismeret, ahogy a görög és latin neve is jelzi, olyan belső ismeret, amely természete szerint együtt tudás, ebből a tudásból, a rossz lelkiismeretből fakadóan születik meg a bánat, mely ugyan kínzó és rettenetes, de a megfordulás, megigazulás egyetlen lehetséges útja. A második Helvét hitvallás a bánatról két fontos dolgot állapít meg, hogy a bűnbánat Istenhez való őszinte odafordulás, ugyanakkor a bűnbánat Isten ajándéka, ez azonban láthatatlan, tudományosan nem teoretizálható, a vallás és poétika eszközeivel azonban megragadható, elbeszélhető.

3.1. A lelkiismeretről alkotott teológiai és filozófiai elképzelések

A biblia előtti koroknak is van lelkiismeretfogalmuk. Már az egyiptomi írásokban beszélnek arról, hogy az ember a bensejében átél egy instanciát, amely kritikusan kíséri magartartását, korholja és vádolja a vétkest.⁷ Ennek az instanciának nevéként a „szw” szót használják. Később klasszikussá lett a görög terminológia, a „szjineidészisz”, melynek legkorábbi említése Démokritosz egy töredékében található (Kr. e. 5. sz.). Először semleges értelemben használják, „tudni valamiről”, később azonban kialakul a máig jellegzetes értelme, miszerint erkölcsi tényállásokról való tudás, „együttlátás”. Itt válik intellektualista fogalommá, hiszen a morál világában a ráció szükséges és illettékes. Később a latinok is átveszik a fogalmat, a szó tükörfordítása a „constiencia”, mely egyrészt racionális–logikus valóságot jelez, másrészt a fogalomnak isteni jelleget is tulajdonít, Ovidiust idézve: „*deus in nobis*”.⁸

⁷ H. BONNET: Realexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952. 215., 297.

⁸ WEBER, 2001. 198.

Az Ó- és Újszövetség is lelkiismeret helyett a „szív” megjelölést használja, de a valósággyakorlás szempontjából nem ez a fontos, hanem az állandó odafigyelés Istenre. Pál az első, aki a görög szüneidészis fogalmát alkalmazza, megbecsülését mutatja, de nem hallgatja el határait. Számára a lelkiismeret azért jelentős, mert benne dől el az ember Isten előtti sorsa, nem kevesebbről van itt szó, mint üdvösségről és kárhozatról. Elvileg nála ez egy szubjektív valami, aminek az ember etikai–vallási integritását kell igazolnia. Nem végső mérce, határa Isten ígében van, rászorul a megtisztításra, vagyis az Isten kegyelmére, tehát szoros kapcsolatban áll a hittel.

Az Ó- és Újszövétgtől idegen, hogy a szív önálló nagyság az emberben, mindig csak egy behatárolt és relatív, Istenre vonatkoztatott és benne határát megelő valóságként jelenik meg. Vagyis a rossz lelkiismeret vádaskodásának is van határa Istennél. Az ember nincs reménytelenül kiszolgáltatva lelkiismerete bűnvádjának, mint a görögök oly sok mítoszában. A vétkét Isten előtt hordozhatja, és ott szabadulhat meg tőle. Az utolsó szó nem a vádló és ítélő lelkiismereté, hanem Istené, aki szereti az embert, és gondoskodik róla. Az *Ágnes asszonyban* mintha a pogány és keresztény hagyomány egyszerre volna jelen, hiszen a ballada szövegteste a kínzó, Ágnes bomlását előidéző rossz lelkiismeret mintapoézise, ugyanakkor a költeményt spirálisan átölelő litániázásra emlékeztető refrén mégiscsak az isteni irgalomban határt szab e kínzó gyötrelemnek, anélkül azonban, hogy Ágnes számára valódi békesség, harmónia származna belőle.

Összefoglalva a lelkiismeret a bibliában gyökeresen emberi realitás marad, istenítésről szó sem lehet, még úgy sem, hogy ez Isten szava. Sokkal inkább az isteni kegyelem tárgya, olyasvalami, ami önmagától még nem teljesít semmi helyeset, melyet mivel ki van téve a tévedésnek, Istennek kell megmentenie.⁹

A skolasztika utáni filozófia az ateista nézetek előrenyomulásával két merőben ellentétes intepretációs utat nyit meg a lelkiismeret problematikájában. Fejlődésnek indul a lelkiismeret szabadságának gondolata, ezt Luther még Krisztus felől nézte, a felvilágosodás szekularizálásában azonban éppen ez a dimenzió rövidül meg, a fogalom értelmezése mögül eltűnik a teológiai alap. A lelkiismeret magától minősül jónak, a lelkiismeret maga lesz a tekintély. Az ember már csak önmagának felelős. Ez a személyiség bálványozásának fénykora. Rousseau számára a lelkiismeret a természet egy darabja, ezért alapvetően jó, és minden gyanún fölül áll: „Lelkiismeret, lelkiismeret, ó, te isteni ösztön, örök és mennyei hang”. Kant – egy antik képre visszanyúlva – belső ítélőszékhez hasonlítja, amelyet mint törvényhozót és vádlót egyszersmind feltétlen tekintély illet meg.¹⁰ Végül Fichte szerint az egyén lelkiismerete egyáltalán a végső és legfőbb instancia, amely „magasabb bírót nem ismer el maga fölött”.¹¹

A másik, merőben ellentétes út a lelkiismeret leértékelését eredményezte. Schopenhauer mély szkepszist nyilvánít a lelkiismeret erősségével és megbízhatóságával szemben, amelynek meggyőződése – véleménye szerint – nagy mértékben babonáságból, emberfélelemből nőnek.¹² Hegel bizonytalan instanciának tartja, amelynek

⁹ P. HILSBURG: Das Gewissen im Neuen Testament. In: Theologische Versuche 9. 1977. 145–160.

¹⁰ Metaphysik der Sitten. 2 Teil (Tugendlehre). Werkw in sechs Bänden. Hg. W. WEISCHDEL (Darmstadt 1970/71) IV, 573.

¹¹ Das System der Sittenlehre. Ausgewählte Werke in sechs Bänden. Hg. F. MEDICUS, Darmstadt, 1962. II., 568.

¹² Über die Grundlage der Moral. Sämtliche Werkw Hg. A. HÜBSCHER, Leipzig, 1938. IV., 192.

objektív mércékhez kell igazodnia, számára ezek elsődlegesen és összefoglaltan az államban adottak.¹³ Még pontosabban a lelkiismeret aztán trónfosztott lesz Nietzschénél és a baloldali hegelianusoknál. Nietzsche egy beteg lélek kérdéses és az embert kínzó jelenségének látja.¹⁴ L. Feuerbach – miként az isteneszmét – elválasztja mindenféle transzcendenciától, és tisztán evilági valóságnak tekinti, amelyet ezért az ember mindenestől megmagyarázhat.¹⁵ Ezzel a váltó át lett állítva, a lelkiismeret tisztán empirikus, evilági szemlélete felé, aminek elméleti kidolgozására a következő időben főként a mélylélektan tett kísérletet.

Érdekes módon a lelkiismerettel kapcsolatos merőben két ellentétes út a bűnt illetően korunkra ugyanazt a következményt szülte, a bűn teljes relativitását, hiszen ha a lelkiismeret a beteg lélek szüleménye, akkor egyenesen tilos, de minimum butaság ennek a beteg instanciának az értelemszerűen beteg és kínzó gondolataival foglalkozni, el kell hallgattatni. Ha viszont a lelkiismeret a legfőbb instancia, a személyiség magva, ugyanakkor pusztán evilági képződmény, akkor nemcsak arról van szó, hogy csupán az egyén ismerheti saját lelkiismerete szavát, és hogy erre szabad, hanem arról is, hogy ez az ismeret tőle magától származik, nincs olyan végső igazság, amelyhez a vétket lehetne mérni, ez kizárólag az ember belső ügye lesz. Ez pedig újabb két következményt szül, egyrészt, hogy a bűn akkortól számít bűnnek, ha kiderült, és büntetni kell, a másik következmény – mivel a bűnös mindig tudja, hogy bűnös az elméletektől függetlenül –, hogy a vétkesnek nincs kihez fordulnia a maga kínzó lelkiismeretfurdalásával, nincs Isten, aki határt szab a bűnhődésnek, akinél van bűnbocsánat. Érdemes volna elgondolkoznunk ebből a szempontból azon, hogy éppen a jóléti társadalmakban, az ember teljes „felszabadítása” mellett hogyan válhat a depresszió – a lélek betegsége –, napjaink népbetegségévé? Itt tartunk ma a változó idők változó bűn- és lelkiismeretfogalmával, melyet részleteiben azért világitottunk meg, mert ezek a felhalmozott elméletek az interpretátor személyén keresztül – kimondva vagy kimondatlanul – hatást gyakorolnak a mindenkori irodalomértésre is.

4. A ballada, a vallomás Arany-formája, megmutatkozás a meg nem mutatkozásban

A balladaforma a drámaiság és a költőiség összekombinálása által úgy újítja meg a verses elbeszélést, hogy az elhallgatásnak legalább akkora poétikai teret enged mint a beszédnek. Arany számára valódi költői kihívás, hogy a bűn tematikájában – mely amúgy is a megismerő értelem számára alig megközelíthető – a beszéd minimumával a mondás maximumát érje el. A bűn misztérium jellegének és a ballada elliptikus alkatának találkozási roppant poétikai lehetőségeket kínál Arany számára, mert így a bűn témájáról a témához illő módon beszélhet. Tartalom és forma ilyen páratlan találkozási a tökéletes művészi szépség születésének biztosítéka. A *Széptani jegyzetek*ben beszél az idom jelentőségéről, hiszen az eszme aképpen válik esztétikumává, hogy idomban és az idom által

¹³ Grundlinien der Philosophie des Rechts. Sämtliche Werke. Hg. H. GLOCKNER, Stuttgart, 1964. VII, 196–198.

¹⁴ Zur Genealogie der Moral. Kritische Gesamtaufgabe. Hg. G. COLLI-M. MONTINARI, Berlin, 1968. VI/2., 337–340.

¹⁵ Schriften zur Ethik und nachgelassene Aphorismen. Sämtliche Werke, Stuttgart, 1960. X., 278–287.

szólal meg. Ugyanakkor maga hangsúlyozza, hogy természete a balladának [...], hogy nem a *tényeket*, hanem a tények *batását* az érzelmvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki mennél erősebben. Magukból a tényekből s járulékaiból, mint idő, hely, körülmény, csupán annyit vesz föl, amennyi *múlhatatlanul* szűkséges.¹⁶ Greguss éppen ebben látja a balladák páratlan értékét, ő írja: „Arany a rútat is szépen tudja előadni, különösen az által, hogy tudja elő nem adni”¹⁷. A legmocskosabb tárgy a legisztábban, a legszörnyűbb a leggyöngédebben van tárgyálva.

Az Arany János-i reflexiókból kiolvashatóan az igazi autentikus balladát a műfaji sajátosságok funkcionális használata jellemzi, fokozott, koncentrált intenzitásával tűnik ki, dimenzióteremtő aktivitással, szugeráló, implikáló, hangulatteremtő karakterrel rendelkezik, és erősen lelki érdekeltsgű.¹⁸ Így érthető, hogy Arany pszichológiai érdeklődése és kivételes erkölcsi érzéke számára természetes kifejező eszköz lett a ballada, amely a középkortól fogva a lelkiismereti konfliktusokat állította középpontba, ugyanakkor szubjektivitásának is azért adekvát kifejeződése, mert neuraszténiáját, tragikus világérzékelését csak lelkibeteg balladahőseinek sorsába magát beleélve tudta művészi víziókká formálni.

Arany a balladák kísérteties világában bátorodott fel talán a leginkább a vallomástételre, itt szólaltatja meg szinte elviselhetetlen háborgásait, melyet oly önkínzó fegyelemmel nyom el lírájában, s nem mindig juttathatott szóhoz nagyobb epikai műveiben sem.¹⁹ Az erkölcsi szennytől való iszonyodása, a megérdemeltnél időnként sokkal kegyetlenebb bűnhődéstől való rettegése, az erkölcsi törvény kíméletlen érvényesülésének hite, nemcsak valóságos életét, de a balladák világát is szabályozta. Talán ezzel a tragikus világlátással magyarázható, hogy az Arany-balladák alaphelyzete minden esetben magába foglalja a végzetyszerűséget. Imre László szerint Arany a maga református neveltetésével és morális beállítottságával éppen a létezés ezen állandó fenyegetettségét humanizálja oly módon, hogy a vak fátum helyett az erkölcsi értékek világában lejátszódó kauzális eseménysort működtet. Úgy, hogy megtartja a tragikum hagyományos keresztény koncepciójának keretét, nem abban a szűkebb értelemben, hogy a Krisztus áldozata árán megváltott világnak nincs és nem is lehet tragikuma, hanem annak a formulának megfelelően, amely szerint a földi lét az üdvözülés lehetősége mellett is tragikus, minthogy a normák abszolút követését írja elő az egyén számára, aki erre képtelen.²⁰

Podmaniczky Pálné ezzel szemben úgy véli, Arany a bűn gyötrő kérdésére azért nem talál a tragikusnál egyéb feleletet, mivel nem ejtette foglyul egészen Krisztus bűnön és halálon aratott diadala.²¹ A feloldást a két vélemény között talán éppen Arany predestinációba vetett hitében találhatjuk meg, mely a kálvinizmus központi fogalma. Ez a tan kimondja, hogy az Isten egyeseket az üdvösségre, másokat a kárhozatra választott ki, ha ez a tan találkozik a bűnösség tudatával, minél érzékenyebb a lélek, a büntudat annál inkább a kárhozatra szántság tudatává válhat, s mivel a tan szerint

¹⁶ Arany János Összes Művei XI. kötet. Prózai művek. Szerk. Németh G. Béla. Budapest, 1968. 203.

¹⁷ GREGUSS ÁGOST: Arany János balladái. Budapest, 1877. 161.

¹⁸ NYILASY BALÁZS: Arany János balladái. Szombathely, 2011. Savaria University Press, 17. [NYILASY, 2011.]

¹⁹ IMRE LÁSZLÓ: Műfajok létformája XIX. századi epikánkban. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó, 210. [IMRE, 1996.]

²⁰ Uo. 213.

²¹ PODMANICZKY, 1999. 16.

ezt Isten eleve elrendelte, a bűnből és a bűn következményéből nincs kiút az ember számára, a psziché ezt a rettenetes és örökre szóló terhet, az Istentől való elvetettséget egyedül, ép ésszel nem hordozhatja. Ebben van Arany bűnben élő balladahőseinek valódi tragédiája, létük végzetszerűsége ebben ragadható meg, hiába van hát a megváltás, számukra a bűnből nincs megtérés. Pedig ha van a bűnnek értelme, akkor éppen ez az. Erről nem vesz tudomást a törvényerkölcs szerint élő Ágnes, ezért a meleg atyai hajlék küszöbéig jutva kint didregi át az életet.²²

A református egyház mára Krisztus megváltásának mélyebb megértése nyomán felülbírálta Kálvin eme tanítását. „Kálvin szerint tehát Isten öröktől fogva való dekretumával egyeseket az üdvösségre, másokat a kárhozatra rendelt.” Való igaz, hogy Kálvin az itt utolsóként közölt gondolatával messzebbre ment a kelletténél. Van ugyanis az Isten előtti elvetetés az ember bűne miatt, de ez nem a kárhozat, hanem a saját vétkeinek szemlélése, meglátása a Krisztus keresztségében. De ez nincs kiválasztás nélkül, még hozzá kegyelemből, mert Krisztus feltámadott a halottak közül, és így az új élet lehetősége megvan minden ember számára. Ez a predestináció igazi értelme.²³

Talán éppen a predestináció tannal – a bűnös kárhozatra jutása mögötti Isteni akarrattal – való megküzdés eredménye az az empátia, amivel Arany a balladák szereplőihöz viszonyul. Bennük korántsem csak a bűnöst látja, illetve láttatja, hanem a szájalomra, sőt rokonszenvre érdemes szenvedő embert. Ágnes micsoda megbotránkozás nélkül mutatja be, a hatyú, liliom tisztaságát társítja hozzá úgy, hogy az olvasó is elfogadja.²⁴

Az Arany-balladák tragikus konfliktusainak meghatározója tehát az erkölcsi értékek világa. Szabad választás az értékek birodalmában, ezzel az erkölcsi autonómiával az értékelő tudat vagy visszaél, és így morális megsemmisülés lesz a sorsa, vagy a próbát kiállja, és katartikus emelkedést ér el. Ebből kiindulva Nyilasy Balázs az Arany-balladákat a bennük megjelenő valóságvíziók vágyteljesítő és értelemadó kvalitása alapján klasszifikálta. Elképzelése szerint a lehetséges világok széles spektruma jelenik meg ezen műalkotásokban. A *Rozgonyiné* a beteljesült vágyak ártatlan világát vizionálja, a *Szondi két apródja* a tartás értékteremtő ereje mellett tesz hitet, az *Ágnes aszszonyban* a bűnt büntetés követi, a pszichikum a súlyos vétek nyomán szétzilálódik, megbomlik, míg az *Ószikéké* balladáiban a kísérteties világ démonizmusa háttérbe szorít mindennemű értékérvényt, a *Híd-avatás*, a *Vörös Rébéké* már „gondviselés-közömbös”, megtartó értelem nélküli látomást teremtenek.

A balladák sokszínűségét formai, metrikai, ritmikai variációjának gazdagságát az a kísérletező hajlam hozza, mely a bűn problematikájában megjeleníthető főbb fázisoknak egyéni formát komponál. Vagyis a balladatémák nemcsak az elmondott fabula/story egyedisége miatt különböznek, de változatosak a tekintetben is, hogy a bűnnel kapcsolatos emberi sors mely fázisa kerül előtérbe, a szüzsében mi kap erős kontúrokat, mi kerül háttérbe, ilyenformán poétikai problémává válik a megkísértettség lelki állapotának ábrázolása, a bűn elkövetésében szerepet játszó lelki–pszichikai–társadalmi együtthatók titokzatos játékának sejtetése,

²² Uo. 19.

²³ GAÁL BOTOND: Genetika és predestináció. In: Collégium Doktorum IV./ 1., 2008. 38.

²⁴ IMRE, 1996. 212.

mint ahogy problémává válik a bűn természetes (vagyis transzcendens) következménye, a bűnhődés, az a kínzó lelkiismeretfurdalás, mely a szétszakitottság élményéből fakad, s végül minden esetben a bűnös lelki, olykor testi–lelki halálát eredményezi.

4.1. Fabula és szüzsé viszonya az *Ágnes asszony* című balladában

A ballada fabulája röviden összefoglalva a következő: A fókuszban egy különösen érzékeny lelkű házasságtörő asszony áll, aki bűnrészes férje megölésében. Magának a bűncselekménynek a részleteit azonban nem ismerjük. Annyit sejtünk, hogy a falubeliek feljelentésének következtében Ágnes a törvényszék elé kerül, a bírák az ítélelhozatal során meggyőződnek Ágnes beszámíthatatlanságáról, s mivel a közerkölcs iratlan törvényei szerint az, aki bűnének súlya alatt összeomlik, és elveszíti ép eszét, már egy másfajta ítélet alatt áll, ezért az emberi törvények szerint nem elítélhető, így Ágnest hazaengedik.

Az *Ágnes asszony* tehát a bűn–bűnhődés dialektikus viszonyáról szól a fabula szintjén, azonban a sajátos megformálás, a ballada műfaji sajátosságainak funkcionális használata révén a szüzsében a bűnhődés belső természetét ismerjük meg. Minden afelé hat, hogy megértsük, a bűnhődésből hiányzik a béke, a nyugalom, így ez az örök nyughatatlanság lesz a komponálás vezérelve, minden ebből indul ki, és efelé hat, minden ebben kap értelmet: a ritmika és metrika, a retorika és grammatika, a szemantika és poétika egyaránt.

5. Az ismétlés mint az állandóan újraindított, végtelenített, nyughatatlan beszéd alapelve

A ballada Arany számára más, mint a mindennapi történetmondás, nemcsak ke-rekebb, egységesebb, de értelmibb, részleteiben is egészen irányuló, az elbeszélés sugallatosságának, egységes hangulati átformálásának igényét érvényesítő műfaj.²⁵ A klasszikus retorika szerint a befogadó akkor érzékel formát, ha ismétlődést talál a műben. A ballada műfaji sajátossága, hogy kötelezően ismétlődnek bizonyos sorok a vers meghatározott helyein, ez pedig hatással van a mű egész felépítésére. Az *Ágnes asszony* esetében azonban azt tapasztaljuk, hogy az ismétlés nemcsak formai, műfaji szempontból indokolt, hanem a szüzsében központi fogalomként megragadható bűnhődés természetéhez is egyedülállóan illeszkedő poétikai elvként működik, ezért a ballada-test minden szintjén, a legnagyobb szerkezeti egységtől a sejt-szintig érvényesül. Az ismétlés kompozíciós elvében tehát a tartalom és a forma páratlan harmóniában kapcsolódik össze, ezért válhat az *Ágnes asszony* az Arany-balladák prototípusává.

²⁵ NYILASY, 2011. 18.

5.1. Az *Ágnes asszony* szcenikájába írt ismétlődés

A balladák a történeteket jelenetközletről mutatják be, ennek értelmében Ágnes asszony bűnhődésének történetét a ballada különböző jeleneteiből olvashatjuk ki. Egyetlen jelenet variált ismétlése három makró egységre osztja a balladát. Ez a jelenet egy szakasz terjedelmű, a ballada központi fogalmát, Ágnes bűnhődését sűrítve, egy képben ábrázolja.

1. *Ágnes asszony a patakban*; 2. *S Ágnes asszony a patakban*; 3. *S Ágnes asszony a patakban*

1. *Fehér lepedőjét mossa*; 2. *Lepedőjét újra mossa*; 3. *Régi rongyát mossa, mossa -*

1. *Fehér leplét, véres leplét*; 2. *Fehér leplét, tiszta leplét*; 3. *Fehér leple foszlányait*

1. *A futó hab elkapdossa.*; 2. *A futó hab elkapdossa.*; 3. *A szilaj hab elkapdossa.*

1. *Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.*; 2. *Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.*; 3. *Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.*

Ez a szakasz nemcsak tagolja a szöveget, és bemutatja a bűnhődés belső természetét, a szűnni nem akaró nyughatatlan-ságot, a békéltenséget, de minden egyes újabb ismétlés esetén a szakaszban megjelenő kép újabb és finomabb árnyalatot is kap, úgy viszi tovább a történetet, hogy ugyanakkor a bűnhődés lényegéhez tartozó állandóságot is kimondja.

A szakasz által határolt három tematikus egység a következő:

1. a bűncselekmény aktusa, (a tények), mely éppen az ismételt szakasz révén jelölve van, de el van hallgatva.

2. evilág ítélkezésének aktusa, melyet a törvény szava zár, ez az egység a társadalom és a bűnös viszonyát ábrázolja.

3. vezeklés aktusa, ez az egység teljes egészében Ágnes cselekedetein keresztül a bűnhődés végtelen voltát tematizálja, és bemutatja, hogy a lelki gyötrelém hogyan őrli fel a testet, hogy a bűn mit tesz a személyiséggel, hogyan bontja le, hiszen Ágnes végül csupán árny lesz, a lelket ábrázoló lepelhez hasonlóan önmaga foszlányává válik, de a bűnhődés akkor sem fejeződik be.

5.2. A beszédeseményekben működő ismétlés poétikai értéke

Arany a ballada jeleneteit nagyon változatos beszédeseményekből komponálta meg. Az *Ágnes asszony*ban alkalmazott beszédformák a műalkotáson belül nemcsak keverednek, keresztezik és kiegészítik egymást, de rendszert is alkotnak, így mindenyik beszédesemény (lét)formájával is hozzájárul az egész műalkotás jelentésképzéséhez.

5.2.1. Az elbeszélői hang

A ballada, bár nem hétköznapi, de mégiscsak történetmondás, ezért a kompozíció szempontjából jelentős szerep jut az elbeszélői hangnak. Ez a hang elsősorban nem a tulajdonképpeni történetet meséli el, hanem Ágnes belső folyamatrajzaihoz igazodva

azokat a külső eseményeket jeleníti meg csupán, melyből a bűnhődés eredményeként Ágnes bomlása kikövetkeztethető. A történetmondásban található ismétlés nemcsak a keretes szerkezet formai sajátosságáért felelős, hanem a benne tartalmilag megjelenő eszme is fontos, hiszen ezzel a mezo-szintű ismétléssel a bűn és bűnhődés dialektikus viszonyát Arany túl is emeli a konkrét történeten, olyan általános karaktert kölcsönözve neki, mely képes szugerálni a bűn–bűnhődés emberiség történetében betöltött időtlen szerepét.

A narrátor hangja érdekes módon az *Ágnes asszony*ban elbeszélte monológgal egészül ki. Aranynak a bűnöshöz való empatikus viszonyulását, Ágnes figurájával való azonosulási vágyát tükrözi az a mód, ahogy a függő beszéd segítségével a saját szövegében simítja bele Ágnes hangját is, azért, hogy a bűnhődés fő következményét, kulcsszavát „*megőrülne; megbomlott*” a tulajdonképpeni ágens elrejtésével, a legnagyobb tapintattal mondhassa ki. Ennek segítségével Arany már nemcsak közvetve sugallja Ágnes örületét – bolond, aki magában beszél –, hanem mivel kihangsúlyozza gondolatait, láthatjuk, hogy maga Ágnes is saját megbomlásának aktusát értelmezi.²⁶ Az elbeszélte monológ éppen grammatikai megformáltsága által ugyan lehetőséget ad az elbeszélőnek, hogy azonosuljon a bűnösrel, de az idegen közlés szintaktikailag úgy rendeződik bele az elbeszélő által elmondottakba, hogy a harmadik személy megjelenése megmarad, tehát az egyenes beszédhez képest megváltozik az ige ragozása és a mondat fajtája, és megmarad az egyenes beszédbeli és a függő beszédbeli igeidő, azaz a múlt idejű elbeszélő kontextusban jelen idő lép fel.²⁷ Ezzel pedig a függő beszéd grammatikája (a jelen idő) a véget nem érő vezeklés képzetéhez, örök jelenéhez kiválóan igazodik.

5.2.2. A párbeszéd

A jelenetek másik fő komponense a szereplők közötti párbeszéd. Ezek a dialógusok az előbb említett elbeszélői keretbe helyezve az első és a huszadik szakasz között, Ágnes történetét tekintve pedig az el nem beszélt bűncselekményt követő második nagy egységben helyezkednek el, ahol Ágnes és a társadalom kerül fókuszba, ezt az egységet az *ítélkezés* címkével jelöltük. Érdekes módon a párbeszédet látszólag nem az ismétlés alakzata, hanem a linearitás szervezi. A törvénykezés természetének megfelelően a beszédpartnerek egymásutánosságát egyfajta hierarchizált rend szabályozza, hiszen a megszólalók méltóságukat tekintve egyre magasabb státusba tartoznak (gyermekek; szomszédok; hajdu; törvényszék). Az ismétlés alakzata ezekben a beszédemlékekben a beszélők szavában, vagyis a szó és szintagma szintjén epizeuxis formájában, Ágnes megnevezésében jelentkezik (*Ágnes asszony, kelmed, fiam, Ágnes*). Az Ágnes méltóságát kifejező ismétlődések egyfajta állandóságot kölcsönöznek a dialógusoknak, ezen belül Ágnes státusának, ugyanakkor létrehozhatnak egy olyan közös nyelvi erőteret, melyben a dialógusok szereplői és az elbeszélő egy platformra kerülhetnek.

²⁶ FÓNAGY IVÁN: *Direct and Indirect Speech*. Szerk. Florian, Coulmas, Berlin, New York, Amsterdam, 1986. 293.

²⁷ JENEI TERÉZ: *A szabad függő beszéd mint stílusalkító tényező* Krúdy Gyula Napraforgó című regényében. Forrás: http://www.krudy.hu/Szakirod/JeneiTerez/JeniTS&j_04.pdf, 37. (utolsó nézet: 2017.05. 04.)

Az *Ágnes* név önmagában is beszédes név, az eredeti görög szó lelki tisztaságot, szentséget jelent, az *asszony* megnevezés viszont méltóságnév, alán jövevényszó a magyarban, jelentése ‘úrnő’. A *kelmed* szavunkat is elsősorban a köznép használta, főleg a gyermekek szülei nagy tisztelettel történő megszólítására. Az etimológiai szótár szerint²⁸ a *kelmed* és a *kegyelmed* ugyanarra a töre vezethető vissza, egy alak változatai, éppen ezért külön figyelmet érdemel, hogy a *kelmed* szó hangalakjában megidézi a *kelme* kifejezést, mely ‘textíliát’ jelent, így a poétika szintjén a rímhelyzetnek köszönhetően Ágnes személye átfedésbe kerül Ágnes problémájával, a lepellel, a *kegyelme* megnevezés, ugyanazon tő másik változata a bírák esetében viszont a *kegyelmezést* sugallja, így a poétika szintjén a bírák személye és a kegyelmezés aktusa összekapcsolódik, az identitás részévé válik. A *fiam* birtokos személyragos alakja pedig a párbeszédben szereplők viszonyát, bensőséges kapcsolatát hivatott jelölni, vagyis minél magasabb a beszédpartner státusa – a normával szemben – annál kevésbé távolító, hivatalos, annál személyesebb, bensőségebb a társalgás. Emiatt a fordított viszonyulás miatt lehet nemcsak tartalmában, de a mondás hogyanjában is gyengéd és irgalmas e világ ítélete.

A párbeszéd egyik érdekessége, hogy Ágnes pragmatikai szempontból végig normakövető, mindenkit a státusának megfelelően kezel: „*te, csillagom, galambom, méltóságos nagy uraim*”, viszont abszolút normaszegő a válaszok tartalmát illetően. Vagyis Arany dialógusgyakorlatához híven, a többi balladához hasonlóan ezek a beszédesemények is a társalgás elégtelen, hazug voltát jelenítik meg, így a bűn által leromlott világ, a leromlott beszédben is kiütöközik.

A legalacsonyabb státussal rendelkező szereplőkkel, a gyerekekkel Ágnes nem akar párbeszédbe bonyolódni, el akarja őket hallgattatni, ez önmagában is normaszegés „*Csitt te, csitt te! csibém vére*”, majd válasza második részében nem a kérdésre, hanem az implikált kérdésre válaszol, nem a lepedőről, hanem a foltról beszél. A narrátor megjegyzése „*keveré el a gyolcs leplet*” pedig nemcsak a takargatás, elrejtés fizikai eseményeit, hanem a hazudozás szellemi aktusát is jelölheti, itt tehát felfedezhetünk még valamiféle természetes védekezést a bűnös részéről.

A következő dialógusban a szomszédnők kérdeznak Ágnes férjének holléte felől. Ágnes most válaszol a *hol* kérdésre, „*ott benn*”, de válaszát megtoldja azzal, hogy „*alszik*”. Ez a válasz annyira infantilis, hogy kérdéses, Ágnes pusztán hazudik, ezzel lelepleződésének pillanatát akarja kitolni, vagy ez is a megbomlás jele már, és tényleg azt hiszi, hogy a férje alszik.

A hajdú utasítására is válaszol Ágnes, azonban a válasz abszolút irracionális, inadekvát, tehát helytelen. Az *asszony* már nem tudja, mit beszél. Vagyis nem pragmatikailag, hanem logikailag bicsaklik meg az érvelése. „*Jaj, galambom, hogy’ mehetnék, / Míg e foltot ki nem mostam!*” A párbeszéd előrehaladásával Ágnes válaszaiban egyfajta változás jól nyomomonkövethető, az, hogy a hazugságtól a félrebeszélésen át, eljut az őrült ember logikátlan, inadekvát érveléséhez. Ez tetőzik be a törvényszék előtt. A bíró közli a vádat és az ítéletet, erre azonban nem Ágnes válasza következik, hanem a kihangosított belső beszéd, így Ágnes elsődlegesebb érzelmi, lelki reakci-

²⁸ Etimológiai Szótár. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XII. Szerk. Kiss Gábor. Budapest, 2006. Tinta Kiadó.

ójának leszünk tanúi, mely tartalmilag és funkcionálisan is Ágnes megbomlásának folyamatát ábrázolja, majd csak ezt követően hangzik el a tudatosan formába öntött, nyelvben rögzített válasz. Ekkor már Ágnes – a felszínen ugyan még megőrzi az udvarias, normakövető sémákat –, kérése, amely tulajdonképpen az ítélet visszautasítása, nemcsak logikátlan, de lehetetlen is, hiszen egy performatív aktust negligál anélkül, hogy erre hatalma lenne. Vagyis a megnyilatkozásának az adott nyelvi rendben nincs létjogosultsága, értelme, Ágnes ezzel kilép státusából, önmaga bírójává válik.

Az asszony válaszában a mosás *munkaként* való megnevezése első látásra a bomlott elme túlzása, hiszen manapság főleg tudatos, célszerű emberi tevékenységet, ‘dolgozást’ értünk rajta. Eredetileg azonban a szláv jövevényszó gyötrelmet, kínt jelölt,²⁹ ez a szenvedés az ősbűn egyik következménye (vö. HBK: ‘munkás világ’). Ha Ágnes ebben az eredeti jelentésben használja a szót, akkor nagyon is tisztán látja bűnének súlyát és az általa kiváltott kényszerű vezeklést, mely ugyan lelki esemény, de a mosás külső jelében válik láthatóvá. Ágnes válaszával tehát az ítélethozatal aktusában a bírák fölé helyeződik, a test meggyötérése helyett: „Holtig vízen és kenyéren /Raboskodva bűnhődöl te.” a vezeklés időtlen lelki gyötrelmét vállalja: „Ki kell a vérfoltot vennem! / Jaj, ha e szenny ott maradna, / Hová kéne akkor lennem!”. A záró mondat kérdésnek álcázott felkiáltása azért is nyelvtani és poétikai bravúr, mert a kárhozát, a bűn végső, de véget sosem érő következményének, Ágnes valódi félelmének elhallgatását úgy teszi lehetővé, hogy közös tudásként implikálja, mely közös tudáshoz a szereplők kétféleképpen viszonyulnak, a bírák az értelem, belátás síkján, a bűnös pedig egzisztenciálisan, egész lényében a félelemben áll fenn.

Ágnes válaszával a törvényszéki tárgyalást metafizikai térbe csúsztatja át, bár a megszólaló bíró ezt a lehetőséget már előkészítette azzal, hogy a szeretőről vádlóként beszél, megidézve ezzel a sátánt és a végső elszámolást,³⁰ illetve distinkciót, az ismétlés egy sajátos fajtáját használja a szerető pontosabb megnevezésére: „Ó bitón fog veszni holnap, / Ó, ki férjedet megölte”. Az alakzat jelentése ‘megkülönböztetés’, lényege, hogy az ismétlődő szó hangsúlyozott, emfatikus, emotív értelme szembe kerül ugyanazon szó semleges jelentésű változatával. Vagyis a distinkció hatására a halálra ítéltből gyilkos, a szeretőből vádló lett. Így Ágnes tárgyalása, ítélete végeredményben két világ között mozog.

5.2.3. A „szótlán szó”

A párbeszéd ellentétéként, a *Szondi két apródjához* hasonlóan az *Ágnes asszonyban* a bölcs törvényszék kapcsán szövegszerűen is megjelenik az a fajta „szótlán szó”, mely az egy akaraton lévő közösség hangja, ez természeténél fogva a csönddel jellemezhető. Az apródok bár ketten vannak, mégis közöttük társalgás, vagyis a beszéd elhallgatása, a csönd is jellemez, ott az apródok, itt pedig a bírák világának igaz voltát bizonyítja, különösen egy olyan rendben, ahol éppenséggel a dialógus a közösség hiányát, a beszéd kompetitívitasát, versengő jellegét karikírozza.

²⁹ Uo. 495.

³⁰ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Arany János, a lírikus. Új írás, 1982. 12. sz. 80.

„Összenéz a bölcs törvényszék / Hallatára ily panasznak. / Csendesség van. Hallgat a száj, / Csupán a szemek szavaznak.”

Különös, hogy a szótlán szó, a csönd is ismétléssel van kifejezve, így ebben a magatartásban is az időtlenséget, a végtelent fedezhetjük fel, vagyis azt, hogy bár megismerhetjük a bűnt és megérthetjük a bűnhődést, de ez a megszerzett igazság nem jogosít fel az ítékezésre, hanem csöndes empátiára szólít.

5.2.4. A kollektív beszéd

Végül az *Ágnes asszonyban* találkozunk egy olyan beszédeseménnyel, mely nem csupán a jelenetekhez, hanem minden szakaszhoz kapcsolódik, kapcsolódásával pedig megbontja az addig fenálló metrikai, ritmikai rendet, vagyis harmóniát és diszharmoniót egyaránt közvetít. Erre a jelenségre mondja Nyilasy Balázs, hogy a nyolcasokból álló strófa ritmusharmóniáját a szorongásos atmoszférának megfelelően rendre a kilenc szótagú szintagmaritmusában és metrikájában is tűntetően neutrális, közömbös refrén követi.³¹ Ez a szólam azért különleges, mert az ismétlés e sor tekintetében szó szerinti, tehát a változatosság nem a tartalom felől, nem is a forma felől, hanem a mondás ágense felől közelíthető meg. Az „*ob! irgalom atyja ne hagyj el.*” refrén látszólagos monotonitása valóságos változatosságot rejt, hiszen Arany alkalmat és helyet ad nemcsak a ballada szereplőinek, de a ballada mindenkor olvasójának is, hogy ezen a ponton ki és belépjen a történetbe. Ez az aposztrofé tulajdonképpen a litániázás rezponzorikus részének maradványa, olyan kollektív imaként is felfogható, mely mintegy spirálisan rátekeredik az egész történetre, a végtelenített bűnhődést végtelenített könyörgésbe csomagolja.

Pap Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy a litániázás nem kizárólagosan katolikus szokás. „A XVIII–XIX. század fordulójáig református énekes- és szertartáskönyveink is egyöntetűen őrizték ezt a zenei, illetve imádságos örökséget. Egyrésztől az átörökölt és a reformáció tanítása szerint megtisztított liturgiában, másrésztől pedig mindenféle szükséghelyzetben.”³² A litániák mindig az eredendő bűn miatti könyörgések voltak. A hívek nem kijelentésként fogalmazzák meg vágyaikat, hanem ennél emotívabb alakzattal: felszólítással élnek, amely „forte jellegű”.³³ A megszólítás és a könyörgés együttese teremti meg a litánia belső tagolódását,³⁴ a mi esetünkben 1.(megszólítás) (*ob! irgalom atyja*; 2.(könyörgés) *ne hagyj el.* Érdekesség, hogy a hagyományos litániaformán két szinten változtat Arany, megtartva mégis a struktúra lényegét, egyrészt a felkiáltást, *ob!* a megszólítás elé teszi, a könyörgés végén viszont nem szerepel felkiáltó jel, másrészt a megszólításban olyan nevet alkalmaz, amelynek előképe egyetlen hagyományos litániában sem található, viszont a feloldozás ősi szövegét idézi meg:

³¹ NYILASY, 2011. 64.

³² PAP FERENC: A litánia. Egy imádság-típus és utóélete. In: Szerk. Zsengellér József–Trajtler Dóra Ágnes. „A Szentnek megismerése ad értelmet.” Conferentia Rerum Divinarum 1–2. Budapest, 2012. 225.

³³ FÓNAGY IVÁN: A költői nyelvről. Budapest, 1999. Corvina–MTA Nyelvtudományi Intézete, 396.

³⁴ SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A szertartási és a költői litániák szöveg- és stílus szerkezetet teremtő alakzatai. In: Szerk. Rácz Anita. A stílusztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 90. szám, 2012. 163.

„Isten, a mi irgalmas Atyánk, aki Szent Fiának keresztthalála és föltámadása által kiengesztelte önmagával a világot és kiárasztotta a Szentlelket a bűnök bocsánatára, az egyház szolgálata által bocsásson meg neked és adja meg a békét. És én föloldozlak téged az Atya, Fiú és a Szentlélek nevében.” Így ez a verssor képes magába sűríteni a bűn miatti könyörgés és a bűnből való szabadulás eseményeit.

Összefoglalva elmondható, hogy az ismétlés végtelenítő technikája miatt a bűn – bűnhődés és a bűnök miatti könyörgés a balladában kontextuális jelleget ölt, vagyis Arany a kérdésben az egyéni emberi életen túlmutató távlatokat jelenít meg, és bár egymás ritmusából is kitérve hat ez a két valóság, mégis egymással dialektikus viszonyban állnak, s mivel hatásmechanizmusában mindkettő transzcendens vonatkozású, ezért a kettő közötti kiegyenlítés evilág rendjében elépzeltelhetetlen, feloldás csak az Istennél, az Istenben lehetséges.

5.3. Az ismétlés mikro-egységei

A balladában szó és szintagma szintű ismétléseket egyaránt találunk, mely ismétlések retorikai szempontból különböző alakot öltenek, ezért az így megjelenített monotóniás, redundancia valójában formai változatosságot eredményez, hihetetlen nyelvi játékká válik Arany kezében. S mivel a balladában minden a bűnhődés időtlenségét, szünni nem akaró valóságát sejteti, ezért nemcsak formai, de szemantikai és grammatikai eszközökkel is ezt a hatást erősíti fel. Kosztolányi 1930-ban így beszél Arany nyelvhasználatáról: „Nála a nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy. Valahányszor egy szót használ, az más színt, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, zengést vagy selypítést, vagy eltolja a költői képzetes sík felé, ez az a boszorkányság, amely minden irodalmi alkotás mélységes lényege, titkos mivolta.”

A gemináció a balladabeli ismétlések egyik leggyakoribb fajtája, legtisztább formájában a tagok közvetlenül egymás után helyezkednek el, lazább variánsában viszont az ismétlődő elemek közé egy vagy több szó, esetleg mondategység ékelődik be. A gemináció szerepe rendkívül sokrétű, ezt mindenkor az aktuális szövegösszefüggés determinálja. Elsősorban a beszélő érzelmeinek kifejezésére, gondolatának nyomatékosítására szolgál.

A ballada egyik kulcsszava a víz, mely három vonatkozásban is előkerül a történetben, a szinonimák tehát nemcsak lefedik ugyanazt a fogalomkört, de hierarchikusan is egymásra épülnek, Ágnes a víz lexéma alakváltozatain keresztül bejárja a bűn–bűnhődés–bánat (tisztulás) körét, behúzza a balladába a víz-fogalom profán és szakrális jelentését egyaránt – a víz, amely éltet, a víz, amely megtisztít.

A patak futó habja a víz balladabeli első megjelenése, ez látszólag az a közeg, amelyben Ágnes lepedője foltját kimoshatja, vagyis a tisztulás helye lehetne, azonban a vízhez kapcsolt beszédes jelzők, „futó, szilaj” és az állítmány: „elkapdossa” másfajta utat nyit az értelmezésnek, hiszen a szavak mögött Arany Ágnes bűnének lelepleződési közegét sejteti. Vagyis a mi emberi világunkban, ahol tisztulást, valódi megoldást várunk, ott valójában „csak” bűnfeltárás lehetséges.

A víz közbülső, egyszeri, szó szerinti megjelenése a büntetéshez kapcsolódik: „*vízen és kenyéren raboskodik te*”. A szintagma az étkezés minimumát, az élet minimumát, a test sanyargatását, a törvény által kiszabható (emberi) ítéletet jelöli. Ez azonban Ágnes önként vállalt bűnhődése, és bomlott állapota miatt érvényét veszti.

A víz harmadik, szintén az ismétlés alakzatához köthető megjelenése pedig Ágnes bűnbánatával hozható összefüggésbe, mely megjelenés a ballada leglíraibb szakaszában található. Különlegessége ennek a víznek, hogy Ágnes a forrása, az ő szeméből, személyéből folyik. A síráshoz mint bánathoz kapcsolt metaforák a tisztaságot, értéket és szépséget egy képben rögzítik. Ez a szakasz lesz Ágnes etogramja. „*Nosza sírni, kezd zokogni, / Sűrű záporkönnye folyván: / Liliomról pergő harmat, / Hulló vizgyöngy battyu tollán.*”

A bűn jelzésére különböző szinoním kifejezéseket alkalmaz Arany (*mocsok, folt, vérjel, vérfolt, szenny*), melyek elsődleges jelentése a piszok fogalomköréhez kapcsolható, azonban éppen ebből építkezve, ez az anyagban rögzült hiba lelki természetűvé válik Ágnes esetében, Arany mindvégig sugallja a lepel-lélek párhuzamát. A TESz³⁵ szerint etimológiai szempontból is felmerül a lep tőnek a lebeg családjával való esetleges ősi kapcsolata. A *lep* ‘befed, takar’ jelentésű tő, amelyből *-l* főnévképzővel keletkezett a *lepel*, míg a *leped* töből származik a *lepedő*. A *leped-lepel*, *leped-lebeg* és a *lebeg-lélek* összekapcsolása azért is lehet termékeny a ballada szempontjából, mert a balladai *szellet* alakban is a ‘lélek’ szót sejthetjük. A *szellet* eredetileg a Bécsi és a Münchener Kódexben a latin *spiritus* fordításaként használatos. Arany ismerte a *szellet* szót, a ballada szövegében is ebben az értelemben jelenik meg:³⁶ *Virradattól késő estig/ Áll a vízben, széke mellett:/ Hab zilálja rezgő árnyát,/ Haja fürtét kósza szellet./ Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.* Ez a szakasz egy képben rögzíti Ágnes szenvedésének, vezeklésének időtlenségét, ő maga ebben az aktusban áll fenn, de ez a fennállás nem valami stabilitást fejez ki, hanem éppen az ellenkezőjét, Ágnes úgy létezik, hogy végtelenül szétesik testileg és lelkileg egyaránt. S bár kívül-belül leleselkedik rá a halál, Ágnes éppen a lélek halhatatlansága miatt képtelen elpusztulni. A lélek eme halhatatlanságát a *lepel* szavunk nemcsak szemantikájával, hanem fonetikájával is megidézi, hiszen a lepel szó előről és a visszajáról is ugyanúgy olvasható, vagyis nincs a szónak kezdete és vége. Végtelen. Ha tehát a lepel egyszerre jelöli a lepedőt és Ágnes lelkét, akkor a rajta esett fizikai szenny erkölcsi szennyre utal, a mocsok/vérjel a bűn fogalmába csúszik át, és akkor a mosás aktusa sem csupán egy anyagdarab tisztítására vonatkozik, hanem a lélek megtisztításának szándékára, a bűnhődésre.³⁷

Másrészről, hogy a folt nemcsak a lepedőn, hanem ezzel párhuzamosan Ágnes lelkén is esett, azt a balladabeli bírak viselkedése is támogatja, hiszen Ágnes büntetésének elengedése nemcsak arra utal, hogy az asszony megbolondult, ezért nem bűn-

³⁵ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára II. kötet. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 753., 755.

³⁶ Erre az összefüggésre Révay Valéria nyelvtörténész hívta fel a figyelmemet.

³⁷ Vö.: A Nyelvtudományi Intézet honlapján elérhető *Ómagyar korpusz* adatpázisában a *szellet* szóra a Bécsi és a Münchener kódex adatai jönnek elő, és néhány mondat a Jordánszky Kódexből. Mindjárt az első példában a *lélek* és a *szellet* egymás szinonimjaként szerepelnek: 1/ *BecsiK - 2/102/Bár_3/1 - 1/32041 ES ma mendenható vr, Ijrlin ijítene a- getrlmekébéli lelec a bús zllli rioglt te hozaid és ma mindenható Úr, Izraelnek Istene a gyötrelmekébéli lélek és a bús szellet ivölt tehozad.* Forrás: http://omagyarkorpusz.nyttud.hu/cgi-bin/rmk/rmk_hun.pl (utolsó nézet: 2017. 08. 22.)

tethető, hanem arra is, hogy mivel megengedik, hogy Ágnes a lepedő mosásával saját lelkét tisztítsa meg, mert előre látják Ágnes tragédiáját – hiszen a bűn eltörlése az ember számára lehetetlen –, ezért elismerik, hogy Ágnes belső ítélete magasabbrendű az általuk képviselt törvény szavánál, így ítéletük érvényét veszti. S hogy a bírák előfeltevése helyes, igazolja a narrátor megjegyzése, aki arra figyelmeztet, hogy a mosásban nemcsak az anyag használandó el, válik ronggyá, foszlánnyá, de ebben a folyamatban maga Ágnes is elbomlik, hisz a történet végére rezgő árny csupán, eltorzult figura, csak ránc. Az Arany által megformált elgyötört bűnös ember eme torzképe tovább él az irodalomban, végletekig sűrítve Pilinszky *Apokrifjében* látjuk majd viszont.

Az ismétlésnek egy sajátos formájával találkozunk a bűnjel kapcsán. A „*fehér leplét, véres leplét*” antitézisben két tetszés szerinti szintaktikai terjedelmű gondolat szembeállítására valósul meg. Jellemzője a párhuzamos szerkezet. Az antitézis nyelvi realizációja a lexémák közötti szemantikai ellentétben alapul. Ebben az esetben is azt tapasztaljuk Arany zsenialitásának köszönhetően, hogy a formai megoldás nem öncélú, hanem az egész ballada jelentésképzését szolgálja. Ugyanis tiszta az, amiben nincs idegen anyag, szennyes az, amiben van idegen anyag, vagyis a tökéletesség hiánya az, ami a bűnnel összefüggésbe hozható, ez pedig legplasztikusabban viszonyítás, összehasonlítás eredményeként mondható ki. Tehát a tiszta fogalma nélkül nem tudunk a mocsokról beszélni, ez azonban fordítva nem igaz. Vagyis megtudunk valamit a szenny – ez esetben a bűn – belső természetéről, mégpedig azt, hogy létevel oltja ki a tisztaságot, nincs átmenet tiszta és bűn között.

A mosás a balladában maga a bűnhődés, munka, kín és gyötirelem. Arany a cselekvés állandóságát már nemcsak geminációval érzékelteti: „*mossa mossa*”, hanem explicit formában is kimondja, a mosás folyamatának folytonos újraindítását: „*újra mossa*”, továbbá a szó szemantikája is olyan tartós cselekvést jelöl, mely állandóan ismételt mozgásegységekből jön létre. A mosás ugyanakkor tér és idő képzetrel egészül ki, mely Ágnes történetének valódiságát biztosítja, ugyanakkor ezek a lexémák a különböző ismétlési technikák révén az egyediből az általános felé tolják el az eseményeket, így a mosás-bűnhődés időtlen voltát karikírozzák. A tér: „*a patakban*” aluspecifikált, és megnevezésének monoton visszatérése is a helyszín általánosításához vezet, tehát a bűnhődés eseményei bárhol megtörténhetnek. Az idő képzetéhez azonban az általánosítás mellett a végtelenítés is kapcsolódik. Ennek kifejezésére Arany a körülíráson túl „*szűnet nélkül*”, „*maradozó csattanással*” az ismétlés változatos formáit használja, pl. figura etymologikát: „*évről-évré*”, de gyakrabban antonímát: „*virradattól késő estig*”; „*télen-nyáron*”. A klasszikus retorika osztályozása szerint az antoníma az adjekciós alakzatok közé sorolható, hiszen valójában leplezett ismétlést hoz létre. Az ellentétes jelentésű szavak jelölte fogalmak privatív viszonyban állnak egymással, azaz kizárják egymást. Közös azonban az antonimák univerzuma, azaz egy vagy több közös szemával rendelkeznek, ebben a vonatkozásban pedig kölcsönösen feltételezik egymást.³⁸ Ez a fajta ismétléstechnika tehát a széma egészét, a bűnhődés vonatkozásában az idő teljességét lefedi.

A mániákus mosás, a mosással kifejezett végtelenített bűnhődés a ballada jelentésképzésében összekapcsolódik Ágnes megőrlésének fogalmával, vagyis a mosás

³⁸ Alakzatlexikon. Szerk. Szathmári István, Budapest, 2008. Tinta Kiadó, 113.

időtlenége egyszerre jelzi a bűnhődés végtelenségét, és jelzi a megbomlás, megőrülés belső természetét, melyet korábban úgy határoztunk meg, hogy hiányzik belőle a nyugalom. Az *őrül* török jövevényszó a magyarban, eredeti jelentése 'forog, megfordul, visszatér, gyűrűzik, fodrozódik'. Az *őrül* ige 'megbolondul' jelentése az elmebajban szenvedők keringő, szédelgő, körbejáró mozgásán alapul.³⁹ Nem véletlen tehát, hogy Arany kompozíciós elvként az ismétlést alkalmazza, mely alakzat létezőmódjában hordozza a visszatérés, körforgás aktusát, s ezzel nem fogalmi, hanem poétikai szinten érvényesíti mondanivalóját.

Ágnes asszony története a fabula szintjén alapvetően a törvénykezés rendjében mozog, éppen ezért a nézés, látás aktusának a törvényhozásban szerepet játszó tanúszkodás miatt van aktualitása. A nézés első anaphorikus megjelenése nemcsak tagolja, ritmizálja a szöveget, hanem Ágnes görcsös kapaszkodását, megbomlás elleni küzdelmét ábrázolja: „*néz; néz merően*”. A nézés megszűnése, „*félrefordul*” látomást idéz elő, érdekes, hogy ez is képi természetű, látvány, de mégsem a nézéshez kapcsolódik, mert a nézés, látás, belátás alapvetően a balladában a megismerés, megértés aktusával azonosítható. Ágnes körültekint, hogy ép eszéről meggyőződjön, ehhez a szó értésének képzete is kapcsolódik, illetve a bírakkal összefüggésben is három esetben előkerül a nézés. Egyrészt a narrátor szerint „*szánnalommal néznek őrá*”, majd ezt egy halmozással írja körül: „*Egy se mérges, vagy mogorva*”, vagyis a nézés nem külső, hanem belső cselekvést ábrázol, benne az állapot és a mozgás egyesül. Másrészt egy ízben Ágnes kéri a bírakat, hogy Istent nézzék, vagyis róla vegyenek példát irgalomból, és úgy lássanak, mint az Isten, ne csak a külsőt, hanem a belsőt, vagyis a teljességet, amikor ítéletet mondanak. Harmadrészt az elbeszélő említi a bírák kapcsán a nézést, összenézés formájában, mely nemcsak a megismerést, hanem a közös felismerést is jelzi, azt, hogy a törvényszék egy akaraton van, már nem a szemével lát, hanem a szívével, és elnémul a hazug, gyatra szó, már csak a szemek szavaznak, vagyis a második ítélet már nem a törvény, hanem a lélek szava. Tehát a bűn valódi megítélése, amennyire az ember számára lehetséges, csakis lélekben és a legnagyobb együttérzéssel történhet, mert az ítélkezés Isten számára fenntartott terület.

Pilinszky szavaival summázom a ballada tanítását: „A keresztény nem jobb a többinél, csupán többet tud a bűnről, s másképpen viszonyul hozzá. Nem a másik bűnét figyeli (amibe Istenen kívül úgyszincs senkinek tévedhetetlen bepillantása), hanem a magáét. Így mindent, ami már itt a földön jókra és gonoszokra osztaná a világot, hamisnak érez. Mi, emberek, szeretetre kaptunk meghívást és nem ítélkezésre.”⁴⁰

³⁹ A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára III. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó, 38.

⁴⁰ PILINSZKY JÁNOS: Keresztről keresztre. Budapest, 2011. Vigília Kiadó, 43.

MESTER BÉLA

Eposz, kulturális emlékezet, nemzeti kultúra

A reformkor és a következő évtizedek nemzeti emlékezetkultúrájáról Arany János ürügyén*

Arany János neve a nemzeti emlékezetben többek között a *nemzeti eposz* megalkotásával kapcsolatos elméleti és költői munkásságával fűződik össze. Az erre a kérdésre vonatkozó hatalmas terjedelmű irodalmat a következőkben meg sem kísérek érdemben áttekinteni – ez a vállalkozás önmagában is terjedelmes monográfia tárgya lehetne –, ehelyett megkísérlek néhány újabb szempontot fölvetni az eposz 19. századi egyfajta újjászületési folyamatának értelmezéséhez, a magyar kultúrára, és ezen belül Arany János szerepére összpontosítva, de a lehetőségekhez mérten európai összehasonlításban. Először azt a kérést járom körbe, hogy vajon a kor eposz körüli vitái tárgyalhatók-e *pusztán* műfajelméleti eszmecserékként és értelmezhetők-e a *koriszterűség* fogalmát a középpontba állítva. Ezt követően azt próbálom meg rekonstruálni, hogy milyen viszonyban voltak a kor éppen formálódó és nemzeti keretekben megvalósuló történeti szaktudományainak elbeszélései a szépirodalomtól, ezen belül az eposztól megkívánt narratívákkal, különös tekintettel arra, hogy a század szellemi életében határozott elvárások mutatkoztak abban a tekintetben, hogy milyenek legyenek a megvalósult elbeszélések mind a történeti tudományokban, mind a szépirodalomban.

Ha ebből a szempontból, friss szemmel tekintjük át a reformkor kulturális életét, voltaképpen meg kellene lepődnünk azon, hogy a kor – mai szóval – tudománypolitikáját és kiadáspolitikáját meghatározó intézményrendszer (például a Magyar Tudós Társaság és a Kisfaludy Társaság) felől érkező előzetes elvárások és utólagos megítélések mennyire összhangban vannak a mai nemzeti kulturális kánonnal. A ma is nagyra becsült szépirodalmi és tudományos művek jelentős része pályázati felhívásra készült és az akkor díjazott munkák nagy arányban ma is megbecsült alkotásoknak tekinthetők. A tudományos munkáknál ez a jelenség érthetőbb: a kiadás és a díjazás minden reménye nélkül aligha fog bele bárki a magyar filozófia vagy a magyar városok történetének megírásához szükséges forráskutatásba (példáim a Magyar Tudós Társaság

* A tanulmány a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült (OTKA K 108670).

filozófiai, illetve történettudományi osztályának legkorábbi pályadíj-kiírásai). Korábban több ízben hangsúlyoztam a magyar filozófia önképének kialakulása kapcsán, hogy az a gondolati séma, amelyet követve a magyar filozófia azonosítja magát saját történetének narratívájával, még a 19. század historizmusának a körülményei között is elképzelhetetlen lenne a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia tudományos szervező tevékenysége nélkül, amelynek eredményeképpen valóban létrejöttek a magyar filozófia történetének a kor színvonalán álló szaktudományos feldolgozásai.¹ (Ez a jelenség különösen akkor válik feltűnővé, ha összevetjük a szomszédos nemzeti kultúrák történetével, és azt tapasztaljuk, hogy a történeti elbeszélés létrehozásában érdekelt tudományos szervező központ hiányában rajtunk kívül sehol nem áll a hazai filozófia története a filozófiai önértelmezés középpontjában.)

Visszatérve a pályázatra írott szépirodalmi alkotásokra – itt Arany kapcsán természetesen mindenki a *Toldi*-ra gondol –, párhuzamuk a tudományos értekezésekkel fölveti azt a lehetőséget, hogy bizonyos tekintetben mindkét esetben ugyanannak a mind az irodalom, mind a tudományon kívüli szempontnak a megjelenéséről van szó, amelyet mai terminológiával leginkább kulturális nemzetépítésnek nevezhetünk. Ennek az összetett kérdésnek a körüljárása után szükséges közelebről is megvizsgálni az *eposz korszerűségének* régi problémáját úgy, ahogyan az a kor vitáiban fölbukkan, tekintettel a magyar megszólalók eddig kevésbé hangsúlyozott szempontjaira, azokra a mintákra, amelyek a rendelkezésükre álltak az európai és az Európán kívüli irodalmakból, kultúrákból. Kitérek majd az eposz műfajának, valamint a hősepika történeti kutatásának a további történetére az irodalomtörténetben és más társszociális tudományokban, végezetül utalok rá, hogy a *költői és történeti hitelnek*, valamint e kettő viszonyának mind Arany János elméleti írásaiban, mind eposzköltői gyakorlatában fontos szerepet játszó motívumát a kulturális emlékezet szerepét taglaló mai diskurzus keretében Jan Assmann elméleti munkásságát segítségül hívva lehetne újraértelmezni.

Az eposz mint műfaji kérdés a reformkorban

Az eposznak a modern (magyar) nemzeti irodalomban betöltött szerepéről szóló ismert reformkori vita közvetlenül kapcsolódik a kor nemzetközi esztétikai irodalmában az eposz műfajáról és annak időszerűségéről folyó diskurzushoz. A polémiát ki-robbantó, mindössze félmondatnyi megjegyzés a Hugh Blair 18. századi skót gondolkodó akkoriban Európa-szerte népszerű esztétikai előadásainak 1838-ban megjelent első teljes magyar fordításáról írott könyvismertetésben szerepel: „nálunk a dráma némileg még idő előtti s egyedül a líra és eposz igazán korszerű, a regény az kezd lenni, s a dráma ideje még következni fog”.² Szontagh itt Blairnek az eposz műfaját érintő gondolatait kommentálja, azonban mindjárt aktualizálja is azokat a magyar iro-

¹ MESTER BÉLA: A magyar filozófiatörténet elbeszélésének megformálása az egyetemes filozófiatörténet és a kulturális nemzetépítés kontextusában: Almási Balogh Pál vállalkozása. Korall, 2015. 62. sz. 54–74.

² SZONTAGH GUSZTÁV: Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi. In: Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847. Szerk. Szalai Anna. Budapest, 1981. Szépirodalmi Kiadó, 323. Az 1839 folyamán lefolytatott vita során megjelent minden szöveg elérhető ebben a kiadásban.

dalom akkori állapotára, vagy inkább ezeknek az állapotoknak általa alkotott kritikus megítélésére alkalmazva, mintegy felhívja a magyar olvasó figyelmét arra, hogy a Blair munkájában olvasottakat közvetlenül lehet hasznosítani a kortárs irodalom viszonyainak megítélésében. Szontagh e rövid megjegyzésben összefoglalt, majd a Toldy Ferencsel kibontakozott vita során részleteiben is kifejtett, megvédett álláspontja az egyszerű megfogalmazás felszíne alatt meglehetősen összetett. Tisztában van azzal, hogy az európai esztétikában már régóta vita folyik az eposz időszerűségéről, kétségek merültek föl a műfaj folytathatóságát illetően; éppen ezért reflektál külön is Blair megjegyzésére. Ugyanakkor a *korszerű* kifejezést úgy használja, hogy annak nem annyira pozitív értéket jelző, hanem leíró jellege kerül előtérbe. Ebben az értelemben nem az a korszerű, ami összhangban van a legprogresszívabb európai trendekkel, hanem az, ami tényleg jellemző a kortárs magyar irodalomra, akár örülünk ennek, akár szégyenkezünk miatta. (Értelmezésemet alátámasztja a *népszerű* kifejezés ezzel némileg analóg használata Szontagh más szövegeiben. Szontagh szóhasználatában nem az a *népszerű*, akit kedvel a nép, hanem az, aki gondolkodásában a nép javát helyezi előtérbe, együtt érez vele és igyekszik előremozdítani érdekeit. A kitétel egyébként Széchenyi jellemzése kapcsán fordul elő Szontaghnál, olyan szövegkörnyezetben, amikor a legnagyobb magyar pillanatnyilag éppenséggel nem volt *népszerű* a szó mai köznyelvi értelmében.) Szontagh félmondatából tehát csupán annyi derül ki, hogy az eposzt mint műfajt jellemzőnek tartja kora magyar irodalmára – ami Vörösmarty baráti társaságában nem meglepő álláspont –, sejteni lehet, hogy ezt a helyzetet nem gondolja hosszú korszakokon át fenntarthatónak, ám az nem derül ki, hogy meddig tartja érvényesnek. A drámáról írottak sem a magyar irodalom kívánatos fejlődésének útját kívánják kijelölni. Szó sincs arról, hogy a magyar irodalom valamilyen szubsztanciális okból drámaiatlan lenne, viszont az a kellemetlen helyzet állt elő, hogy Szontagh megítélése szerint alig vannak jó magyar drámák a színpadon. (Más írásában Szontagh, mint kortársai közül sokan, a magyar színház ügyének hazafias pártolására buzdítja olvasóit, kritikus tevékenységében viszont a nemzeti szempont nem írja felül a minőségérzetet. Megjegyzendő itt, hogy Szontagh egyik első komolyabb megszólalása is színházi kritikából kibontakozó vitához kapcsolódik: Takáts Évának a Sebestyén Gábor vígjátékairól írott elmarasztaló bírálatával indult, egyre inkább elmérgesedő polémiába kapcsolódik be Takáts Éva mellett. Különös háttérrel ad a kor magyar drámairodalma e sommás megítélésének, hogy Szontagh maga is írt vígjátékokat, nem is sikertelenül. Első drámáját a szóban forgó vita előtt egy évtizeddel mutatták be, majd nyomtatásban is megjelent,³ másik, *Beszállásolás* című komédiáját az *Árvízkönyv*ben publikálta. Az ifjúkori szépirodalmi kísérleteivel e két munkájától eltekintve tudatosan szakító, egyértelműen az értekező próza, főként a filozófia iránt elkötelezett Szontagh itt mintha a tőle egyébként sem idegen rejtett öniróniával fogalmazna: nem sokra becsülöm azt a színházi kultúrát, amelyben még az én darabjaimat is színpadra állítják, noha nem vagyok szépíró; illetve: *ezt* a színházi kultúrát még az én amatőr darabjaim is előrelendítik.) A végkicsengés azonban nem drámaellenes és

³ TUSKÓ SIMPLICIUS [SZONTAGH GUSZTÁV]: Egy scena Babelünkből. Koszorú. Szép-literatúrai ajándék a 'Tudományos Gyűjteményhez, 1828. 65–86.

optimista: „a dráma ideje még következni fog”, habár ennek még nem láthatók a jelei. A legfontosabb és a legfigyelemreméltóbb azonban a regény modern műfajának a szóba hozása: „a regény [korszerű] kezd lenni”. Szontagh itt némileg meglepően óvatos. Két évvel azelőtt, 1837-ben megjelent kritikájában ugyanis éppen ő üdvözölte a később szállóigévé vált szavakkal – „Uraim, le a kalapokkal!” – Jósika *Abafájában* azt a modern, ha tetszik, *korszerű* magyar regényt, amelyre már régóta várt az irodalmi közvélemény.⁴ (Az óvatosság háttere, amint emlékirataiból azóta megtudhattuk, hogy magánvéleménye rosszabb volt a regényről, mint a neve alatt megjelent kritika.⁵ Korábban ugyanis túl keményen sikerült megbírálnia Jósika korábbi munkáit.⁶ Szontagh úgy gondolta, hogy túllőtt a célon, kereste az alkalmat a kompenzációra, és ezt meg is találta az *Abafi* megjelenésekor: az őszintén jónak tartott regényt biztatásként érdemén felül is dicsérte.)

Toldy megszólalása meglepőbb, hiszen hagyhatta volna megjegyzés nélkül Szontagh könyvismertetését, saját műfajelméleti nézeteit pedig kifejthette volna szisztematikusabban, nem egy napi vitaszituációhoz kötődően. (A vita érdekes háttere, hogy az eredetileg más természetű írásokkal jelentkező Szontaghban Toldy látja meg a potenciális kritikust, és vezeti be a magyar kritika korabeli műhelyeibe.) Úgy tűnik, ebben az időben már megérlelődött Toldyban az előző évtizedben képviselt, eposz melletti álláspontjának újragondolása, és elég volt hozzá egy bármilyen esetleges irányból jött szikra, hogy azt megváltozott véleménye kifejtésére való alkalmként használja föl. Ennek a szikrának a szerepét játszotta el Szontagh föntebb elemzett, a könyvismertetés szempontjából esetleges megjegyzése. Toldy hozzászólásai sarkosabbak és inkább előíró jellegűek. Vitacikkein látszik, hogy olyan szerző írta, aki már régebben is fontos, majdhogynem középponti problémának gondolta az eposz korszerűségének a kérdését, bár akkor még más volt a véleménye. Blair munkájának szövegéhez és az egészen Arisztotelész *Poetikájáig* visszanyúló hagyományhoz híven, ám a kortárs magyar és európai irodalom állapotaitól némileg eltávolodva élezi ki az eposz és a dráma ellentétét. Megszólalásai középpontjában nem az érintett műnemeknek, illetve műfajoknak a saját kora magyar irodalmában megjelenő példái állnak, hanem egy meghatározandó eszmény, amelyet követnie kell a magyar irodalomnak, annak érdekében, hogy összhangba kerüljön az európai korszellemmel, illetve utolérje azt. Ennek a kiindulópontnak az ismeretében érthető meg álláspontja a dráma korszerűségéről az eposzhoz szemben; ez a normatív vélekedés független attól, hogy valójában milyen eposzok és drámák jelennek meg az akkori magyar irodalomban (nem beszélve a regényről, amelyről Toldy a vita során inkább hallgat).

A részint műfajelméleti jellegű, részint a szépirodalom fejlődése gondolatát a korszerűség fogalmán keresztül megjelenítő vitának azonban lehetséges még legalább egy fajta olvasata. A vitának mind a két résztvevője úgy tekint a felmerülő műfajokra és műnemekre, mint amelyek társadalmi intézményekkel és gyakorlatokkal összekap-

⁴ TORNAY [SZONTAGH GUSZTÁV]: [Cím nélküli recenzió az Abafíró], Figyelmező, 1837. 16. sz. 127–129.

⁵ SZONTAGH GUSZTÁV: Emlékezések életemből. Szerk. Mester Béla. Budapest, 2017. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó, 120.

⁶ SZAMOSY [SZONTAGH GUSZTÁV]: Irány és Vázolatok. Kritikai Lapok, 1836. 6. sz. 3–17.

csolódva a nyilvánosság valóságosan létező, illetve kívánatos szerkezetét jelenítik meg. Ez dráma esetében a legfeltűnőbb: a vitázók nyilván nem könyvdrámákról, hanem a korabeli magyar élő színházi kultúra egészéről beszélnek. Valójában az áll a diskurzus középpontjában, hogy melyik az az intézményesült nyilvánosságforma a műfajok és műnemek mögött, amelyre alapozva meg lehetne alkotni a modern nemzetet mint kommunikációs közösséget. Megkockáztatom, hogy Toldy kora színházi életében az archaikus eposz elveszett szóbeli kommunikációjának a világát reméli visszatérni, míg Szontagh a regény jelentőségének fölillantásával inkább a modernitás tipográfiai közösségét kísérel meg körülírni. A felszínen műfajelméleti vita mélyén azok a kérdések rejlenek, amelyeknek az előző nemzedék idejében létrejött, a polémia idején is közismert kifejtéséhez Herder ér el *közönség*-fogalmában, mint a modern nemzet elméleti meghatározási kísérleteinek egyikében.⁷

Elbeszélés a szépirodalomban és a tudományban

Az *eposzi kor*, *drámai kor* vitában azonban Toldy nem mondta ki a végső szót az eposzról. A húszas évek nemzeti eposz melletti lelkesültsége és a harmincas években megfogalmazott, ezzel lényegében ellentétes vélekedés után mindvégig ambivalens marad a viszonya a műfajhoz, és ezzel az ambivalenciával győzi meg végül az eposzsal kapcsolatban szintén súlyos alkotói és elméleti aggályokat megfogalmazó Aranyt a már elkezdett és sikeres vállalkozás értelméről, és veszi rá a *Toldi* folytatására, illetve a hun trilógia elkezdésére. (A húszas évek naiv lelkesedésének töretlen fenntartása aligha ért volna el eredményt. Annak érzékeltetése azonban, hogy a közös dilemmák ellenére, mintegy kivételképpen, a szerző eposzi tehetségére és a nemzeti irodalom tekintetben tapasztalható hiányára való tekintettel volna szükség a folytatásra, mint utólag látjuk, ha nem is problémátlanul és maradéktalanul, de mégis elérte a hatását, a szándékolt irányban befolyásolta Arany írói működését.) Annak megértéséhez, hogy miért volt ez mindkettőjüknek és mindkettejük hallgatóságának olyan fontos kérdés, nem elég az *eposzi kor*, *drámai kor* vitában megfogalmazottakat figyelembe venni, hiszen az ott megszólalók részéről *korhoz kötött* a nemzeti eposz megvalósíthatósága, és a vitázók által kifejtetteket továbbgondolva éppenséggel arra juthatunk, hogy a valamely korszakban az egyik műfaj, illetve műnem által betöltött funkciókat más történeti korokban más formáknak kell betölteniük. Ez különösen igaz akkor, ha elfogadjuk, hogy a vitában a műfajelméleti terminológia mögött a nyilvánosság te-reinek szerkezetéről folyik valójában a szó. Ebben a keretben, és csakis ebben lehet alternatívája a dráma az ősi eposznak: a szent ligetben ünnepein az ősök dicsőségéről éneklő bárd meghallgatására összegyűlt archaikus közösséget mint a herderi *publikum* egyik formáját fölvaltja a másik nyilvánosságforma, amelynek jelképe a modern színház polgári *közönség*eként elképzelt nemzet. (És persze ez is csak úgy lehetséges,

⁷ A vita elemzését Toldy szemszögéből lásd: DÁVIDHÁZI PÉTER: Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Budapest, 2004. Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 683–684. [DÁVIDHÁZI, 2004.]; Szontagh oldaláról: MESTER BÉLA: Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In: Mester Béla: Magyar philosophia a szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig. Kolozsvár–Szeged, 2006. Pro Philosophia, 112–113.

ha az ember elereszti a füle mellett Arisztotelész *Poétikájának* valóban forradalmi megjegyzését, amelyet az eposz és a tragédia összehasonlításának összefoglalásaként fogalmaz meg, vagyis, hogy végső soron nem a szokásos előadási formája határozza meg e műfajok különbségét, hiszen mind a kettőnek a szövegét otthon, egyedül vagy baráti körben, a nyilvános előadás körülményeitől függetlenül is *el lehet olvasni.*)

Az eposznak ezen a kicserélhető, más irodalmi formák által is betölthető nyilvánosság-szervező funkcióján felül kellett lennie a kortársak gondolkodásában valami más, nehezebben helyettesíthető funkciójának is, amelyről nem lehetett könnyen lemondani azután sem, hogy valaki elvben belátta az eposz időszerűtlenségét korának irodalmában. Ez, mint sejthető, a *nagy elbeszélés* megfogalmazásának lehetősége és kötelessége, amely részint konkurens, részint támogatója a történeti tudományoktól ugyanebben a korban, ugyanabban a nyilvánosságban megkívánt nagy nemzeti elbeszélésnek. A művészi alkotásban és a történeti tudományokban elbeszélendő történet korántsem vált el egymástól olyan világosan a 19. század embere számára, mint a mai köztudatban. Arisztotelész – akinek a megfogalmazása minden iskolázott ember számára a kiindulási pontot képezte – első pillantásra a mai értelemben vett fikciót és történelmi valóságot különbözteti meg a történetírás és az eposz, illetve a tragédia viszonyának tárgyalása során: „[a] történetírót és a költőt [...] nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e [...], hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetének”.⁸ Később azonban egyértelművé teszi, hogy az *értelmező funkció*, a narratíva megalkotásának feladata a költőé, a pusztá eseménytörténetet szolgáltató történetíró fölött: „[e]zért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál, mert a költészet inkább az általánosabb, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el”.⁹ A – mai szemléletünk szerint – szépirodalmi fikció és a történeti elbeszélés egybecsúsítása nem pusztán az antikvitásból átörökölt archaizmus. Benedetto Croce párhuzamosan kialakított esztétikai és történetfilozófiai gondolkodásában először a művészet és a történetírás elbeszélései között állapít meg párhuzamot,¹⁰ majd megfogalmazza befogadás-esztétikájának alaptételét a műalkotások *újjaalkotásáról*, hogy ez a gondolat később, Collingwood felhasználásában már a múltbeli tapasztalat *történetész* újraélésének és újragondolásának tételében jelenjen meg.¹¹ Croce számára a maga korában persze már a *történelmi regény*, és nem az eposz adja a művészetben a nagy elbeszélést. Később is, a magyar kultúrában is még sokáig elég természetes módon beszélnek a történelmi regény és a történetírás kapcsolatáról, nem lehet véletlen, hogy a magyar történelmi regény történetét tárgyaló egyik első monográfia a *történettudomány*, és nem az *irodalomtudomány* műhelyében készült.¹²

A 19. század közepén, vagyis éppen a bennünket érdeklő korszakban szakdiszciplínává váló történettudomány saját feladat-meghatározásában ugyanúgy a nemzet

⁸ ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest, 1974. Magyar Helikon, 22. (Poëtica 51b) [ARISZTOTELÉSZ, 1974.]

⁹ ARISZTOTELÉSZ, 1974. 22 (Poëtica 51b).

¹⁰ CROCE, BENEDETTO: *Esztétika*. Elmélet és történet. Budapest, 1914. Rényi Károly.

¹¹ COLLINGWOOD, ROBIN G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987. Gondolat, 347–368.

¹² DÉZSI LAJOS: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom*. Budapest, 1927. Magyar Történelmi Társulat.

számára megfogalmazott, a jelen számára tanulságokkal szolgáló elbeszélés megalkotását tartotta feladatának, mint a történeti tárgyú irodalom. Legjellemzőbb példája ennek a szerepfelfogásnak Wenzel Gusztáv programadó cikke, amely már a címében is jelzi, hogy a történettudomány végső célja egy *elbeszélés* megalkotása.¹³ Ebben a szerepfelfogásban kevésbé válik el egymástól a nemzeti közösség kollektív kulturális emlékezetének őrzése, alakítása és az elfogulatlan történettudományi kutatás. Megnyilvánul ez abban is, hogy a nemzeti keretek között kiépülő, akkoriban létrejövő történeti tudományok, amint az a kor vitáiból kiderül, hajlamosak abszolutizálni azokat az írott forrásokat, amelyek maguk is valamilyen megformált elbeszélést tartalmaznak, a száraz adatokat tartalmazó feljegyzésekkel, illetve a néma régészeti leletekkel szemben. A 19. század egyik legfontosabb ilyen jellegű vitájában, az úgynevezett *tudomány, magyar tudós* vitában például Toldy Ferenc Szontagh Gusztávval szembeni érvelésében a nyilvánvaló képtelenségek közé sorolja és a dilettantizmus jelének tartja azt a nézetet, hogy a *régiségbúvároknak* (ideértve a régészeket is) bármilyen szerepük lehet egy történeti elbeszélés megfogalmazásában. Szontagh a maga részéről szintén erősen fogalmaz azokkal a magyar őstörténeti spekulációkba bocsátkozó tudós szerzőkkel kapcsolatban, akik a bizánci és szláv krónikák néhány szórványos megjegyzéséből messzemenő következtetéseket vonnak le, ugyanakkor a terep éghajlati, felszíni, régészeti, mai gazdálkodási és néprajzi adatainak vizsgálatát a történettudomány rangján alulinak gondolják. (A vitában nagyjából Toldy álláspontja mellett érvel Wenzel Gusztáv is; cikke későbbi, főntebb idézett összegzése előzményeinek is tekinthető. A vita elemzésére a közelmúltban részletesebben is kitértem.)¹⁴

Az új, nemzeti keretben intézményesült történeti tudományok narratíváinak és a reprezentatív nemzeti szépirodalomban megfogalmazandó elbeszélés párhuzamának gondolatát hosszan tárgyalja főntebb már idézett munkájában Dávidházi Péter, majd Toldy és Arany viszonyára alkalmazva így foglalja össze: „[m]ert hiába sikerült [Toldy-nak] Aranyt nemzeti eposz írására ösztökélnie, egy ódon műfaj megújítására bujtogatnia, [...] a közösségi eredetmonda ideológiai funkcióját immár nem a nemzeti eposz volt hivatva betölteni, nem is bármilyen szépirodalmi mű, hanem éppen az a másfajta reprezentatív nemzeti nagyelbeszélés, amely az új tudományág gyümölcseként kínált táplálékot a mindinkább genealogikus öngazolásra szoruló nemzeti tudat számára”.¹⁵

A szépirodalom és a historikus tudományok (például az iménti példában az irodalomtörténet) elbeszéléseinek 19. századi párhuzama azonban nem magyarázza meg, hogy ugyanezen, elbeszélésekben gondolkodó tudományosság egyik alapító atyja, Toldy Ferenc miért „bujtogatta” „egy ódon műfaj megújítására” Arany Jánost, és ő minden kételkedése mellett miért állt mégis kötélnek. Úgy tűnik, éppen a születő irodalomtörténet elbeszélő sémájába nem illenek bele azok a megfontolások, amelyek,

¹³ WENZEL GUSZTÁV: Magyar történelem, vagy is történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországon. I–II. Kelet népe, 1856. 1. sz. 134–146. 2. sz. 223–244.

¹⁴ MESTER BÉLA: Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In: Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna Budapest, 2014. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 351–363.

¹⁵ DÁVIDHÁZI, 2004. 356.

úgy tűnik, továbbra is igényt támasztottak a nemzeti eposzra. Ezen a ponton kell más szempontból visszatérnünk az eposz korszerűségének a kérdéséhez.

Az eposz korszerűsége

Az eposzról folyó 19. századi magyar gondolkodás két eddig tárgyalt alapeleme volt, mint fentebb láttuk, az Arisztotelészig visszanyúló műfaji, esztétikai meggondolás, a modern nemzet nyilvánosságtere megteremtésének igényével a háttérben, valamint az a narratíva-alkotás, amely párhuzamosan jelentkezett a szépirodalom bizonyos reprezentatív műfajaiban és a történeti jellegű, újonnan felépített „nemzeti tudományokban”, a „közösségi eredetmonda” funkcióját betölteni szándékozván egyszerre riválisként és egymás támogatójaként. Kérdés maradt, hogy ezen a *nagy elbeszélést* megalkotni kívánó programon belül miért tértek vissza újra és újra a korszak gondolkodói – minden kétségük ellenére – az eposz műfajához, és miért nem elégedtek meg például az időközben megjelenő és a nemzeti emlékezet fontos funkcióit is betölteni kezdő történelmi regénnyel, vagy magával a történetírással.

A válasz egyrészt a népiesség programjának belső logikájában rejlik. Amint Arany János *Népiességünk a költészetben* című vázlatában világosan kifejti – elsősorban önmaga számára tisztázva a kérdést –, a regény és a novella népiességére való törekvés mindig mesterkéltnél marad, az úgynevezett *népszínmű* pedig sohasem volt abban az értelemben népies, ahogyan ő használta ezt a terminust. Ezeknek a műfajoknak *nemzetieknek* kellene lenniük, értve ez alatt a modern polgári nemzetet, amelyben a nemzetbe beemelt népnek nincsen szüksége valamilyen sajátos műfajra, hanem a nemzet részeként ugyanazon műfajok közönsége, mint a magasabb néposztályok. A népiesség irodalmi programja itt egy pillanatra mintha történeti korhoz kötve jelenne meg: a modern nemzet kialakulásakor, kulturális megalkotásakor (vagyis a szerző saját korában) van alapvető szerepe, de nem egyeztethető meg minden műfajjal, és kiváltképp nem a modernebbekkel.¹⁶ Ennek az álláspontnak a párdarabját egy kortárs eposzkíséret bírálatának bevezetőjében fogalmazza meg.¹⁷ Ezek szerint a modern kor problémáinak a szépirodalmi kifejezésére nem alkalmas többé az eposz, ezért elhibázott a megbírált munka koncepciója. (Arany itt nem beszél arról, hogy mi lenne a megfelelő műfaj, ám az előző szöveggel összeolvasva a gondolatmenetet, valószínűleg a regényre gondol, ha egyáltalán fölteszi magának a kérdést.) Ezek után az eposzra, ha ilyet írni még lehetséges – eziránt folytonosan feltámadó kétségek gyötörték – a *múltrekonstrukció* feladata marad. Mégpedig nem mindenfajta múltbeli történetét (egy részükre kínálkoznak kisebb verses epikus műfajok, illetve a történelmi novella és regény), hanem csak a nemzeti „eredetmonda” szerepét betölteni képes legrégebbi múlté, amely már csak régiségénél és a feldolgozható költői források természeténél fogva is az irodalmi népiesség eszköztárával dolgozható föl a legkézenfekvőbb módon.

¹⁶ ARANY JÁNOS: *Népiességünk a költészetben*. In: Arany János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. Varga Pál. 2. javított kiadás. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó. I. kötet. 78–80.

¹⁷ ARANY JÁNOS: *Anyá és gyermeke*. In: Arany János: *Tanulmányok és kritikák*. Szerk. S. Varga Pál. 2. javított kiadás. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó. II. kötet. 353–358.

Az új eposzok megírhatóságáról szóló műfajelméleti és esztétikai viták mellett pontosan ez a költői múltrekonstrukcióként felfogott eposz-szerkesztési lehetőség állott időről időre az európai irodalmi közvélemény érdeklődésének középpontjában. Az eposz-rekonstrukció európai fejleményeit mindenkor élénken tárgyalta a magyar irodalmi közvélemény, ezek mintának számítottak. Hogy csak a legismertebb példát említsem: a magyar reformkor idején állítják össze a *Kalevala* különböző változatait, és mindjárt mutatóvány-fordítás is készül belőlük.¹⁸ (Bár ekkor ez nem jelenik meg nyomtatásban, ám magáról a *Kalevaláról* jelennek meg tudósítások a magyar sajtóban.) A kor számára elfogadható rekonstrukciós és szerkesztési eljárásokat célszerű ezen az ismert példán bemutatni. A kor más, a nemzeti kultúrákban hasonló funkciót betöltő alkotásaitól eltérően a finn nemzeti eposzt valóban kiterjedt gyűjtőmunka alapján állították össze, ha nem is lehet ezeken a munkálatokon számon kérni a mai folklorisztika módszertanát. Az összeállítás, a válogatás és ennek révén a cselekmény szerkezeti konstrukciója azonban Lönnrotnak, Arany kortársának a munkája, és ezt a szerkesztői szabadságot akkoriban szinte mindenki magától értetődőnek, sőt, követendő példának tekintette. (A népi anyagból való kompiláció módszere a finn népszokásoknak az eposz anyagába való beillesztésekor a legfeltűnőbb: ha például házasságot kötnek a szereplők, akkor az olvasó megkapja a lakodalom teljes leírását a gyűjtés idején szokásos lakodalmas énekekkel.) Az eposz hatástörténetéhez tartozik Kreutzwald észt *Kalevipoeg*-kiadása 1861-ben, vagyis még bőven azon az időszakon belül (konkrétan a *Toldi estéje* és a *Buda halála* között), amikor Toldy és Arany éppen próbálták egymást és önmagukat meggyőzni az eposz folytathatóságáról az ősi hősepika egyfajta rekonstrukciójának formájában.

Egy fokkal szabadabban bánik a hagyománnyal svéd nemzeti eposz szerepét betöltő, eredetileg azonban a *skandinávizmus* révén az északi germán népek közös identitását megalapozni kívánó *Frithiofs saga*, Esaias Tegnér alkotása (a svéd nyelven írott mű a 13. századi Norvégiában játszódik, az utolsó olyan pillanatban, amikor még lehetett számolni a pogány germán hiedelemvilág továbbélésével, és többé-kevésbé fönnállt még Skandinávia germán népeinek nyelvi egysége). A mű részlete hamar megjelent magyar fordításban,¹⁹ rövid, de szóhasználatában figyelemre méltó bevezetővel, amelyet érdemes itt teljes terjedelmében idézni: „Jegyzés. E’ miv ama’ hires Svéd Költőtől Tegner Püspöktől való; ki azt egy ilyen nevű nemzeti regéből, mely északon a’ 13-ik század’ vége oltá versben, prózában többféle formákba öntve ismeretes, romános éposszá alkotta. A’ munka remek, ’s nem csak otthon nyert kedvességet, hanem a’ német napos-írásokban belőle közlött töredék-fordítások külföldön is először mindjárt nagy enthusiamussal fogadtattak. – Az Eposz’ hőse Frithiof; mezeje Norvégia; czifrái: az északon divatban volt eredeti mythószok.”²⁰ A hősepikai anyag tehát régi, hiteles és „nemzeti” (vajon svéd, norvég, vagy „északi”?), formája meghatározatlan (vers és próza), a modern megformálás viszont kétségen kívül Teger személyes érde-

¹⁸ REGULY ANTAL: Régi Kalevala (Reguly Antal fordítási töredéke.) Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta A. Molnár Ferenc. Kecskemét, 1985. Magyar–Finn Kulturális Egyesület.

¹⁹ FÁBIÁN GÁBOR: Próba fordítás Frithiof nevű svéd eposzból. Koszorú. Szép-literatúrai ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez, 1828. 87 – 94. [FÁBIÁN, 1828.]

²⁰ FÁBIÁN, 1828. 87.

me, formája a talányos „romános éposz”, vagyis talán olyan megfogalmazású eposz, amit a modern olvasó akár (verses) regényként is olvashat. (Ezzel az apró terminológiai finomítással Fábián mintha megelőlegezné, és bizonyos módon meg is oldaná a későbbi, főntebb már érintett, eposzsal és regénnyel kapcsolatos műfaji dilemmákat.) A következő mondatban azonban már minden aggály nélkül „eposz” a megnevezés, bár nem világos teljesen, hogy az eredeti, Tegnér által feldolgozott „regéket” nevezi Fábián eposznak, vagy magát Tegnér feldolgozását. Az északi germán mitológiai elemek jelenléte, amelyeknek magyar megfelelői a későbbi, eposzról szóló diskurzusban annyi gondot okoztak többek között Aranynak is, itt még elintézhetőek azzal, hogy ezek csak az amúgy művészileg jól megformált és hiteles ősi forráson alapuló történetnek csupán a „cifrái”, a lényegét (a hős jellemfejlődését) nem, vagy csak külsődlegesen érintő, érdekes díszítései. Fontos megjegyzés a német fogadattásra vonatkozó kitétel: a mű a nemzeti funkció betöltése mellett sikeresen kilépett a világirodalom színpadára, és ilyen minőségében is mintává válik a magyar irodalom számára.

A korszak két híres, a hősepika rekonstrukciója körébe tartozó hamisításának története tartozik még a magyar eposz-diskurzus nemzetközi környezetéhez. Az időben elsőről, Macpherson *Osszján*-dalairól elég itt annyit megjegyezni, hogy szintén akadtak magyar fordításai, és jelentős, ugyanakkor már feldolgozott a hatástörténete a magyar irodalomban. A már akkor is kétnyelvű skót kultúrában sokáig hihetőnek tűnt, hogy félreeső vidékeken, gael nyelven még eredeti formájában felgyűjthető a skót hősepika (aki nem hiszi, tanulja meg ezt a szép kelta nyelvet, utazzon el a skót Felföld hegyei közé, és nyerje el a maradék bárdok bizalmát az ősi énekek felgyűjtéséhez). Közép-Európában azonban, egynyelvű, első népdalgyűjteményeinek lejegyzésén túl lévő, feltörekvő nemzeti kultúrákban nem lehet ilyesmivel próbálkozni; itt elfeledett kéziratokat kell találni. Innen érthető meg Václav Hanka tevékenysége a *királyudvari kézirat* címmel előbb híressé, majd, a leleplezés után inkább hírhedtté váló, ősinek mondott cseh hősmondák hamisításában. (A magyar irodalomtudományban elterjedtté vált a *királynéudvari kézirat* megnevezés is annak alapján, hogy a cseh *Dvůr Králové* városát németül *Königinhof*-nak nevezik. Ezúton köszönöm Berkes Tamásnak, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete bohemista munkatársának a megnevezés pontosítását. Berkes Tamás a közelmúltban részletesebben is foglalkozott a 19. század első felének cseh eszmetörténetével, ezen belül a *királyudvari kézirat* háttérével és szerepével.)²¹ Mai megítélésünk szerint kéziratot sokkal nehezebb hamisítani, mint ellenőrizhetetlen népköltészeti gyűjtésekre hivatkozni (ma valószínűleg már a papír és a tinta előállításakor elbukna a terv). Azonban mind a csehek, mind a magyarok abból a tapasztalatból indultak ki, hogy nemzeti emlékezetük valamilyen fontos részéről megfélekedtek, nem rendelkeznek élő hagyománnyal, ezért ezeket rekonstruálni kell, természetesen írott források alapján. Ezért vált a királyudvari kéziratnak előbb a híre, majd a magyar fordítása olyan nagy hatásúvá a magyar irodalomban.²² Arany

²¹ BERKES TAMÁS: A szláv összetartozás eszméje az 1848 előtti cseh kultúrában. In: Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Máttyás – Mester Béla. Budapest, 2016. MTA Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, 263–283.

²² RIEDL SZENDE: A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából. Magyarította Riedl Szende. Prága, 1856. Haase Gottlieb fiai.

János *Naiv eposzunk* című, 1857-ben keletkezett, 1860-ban kiadott rövid írása, amely a magyar őseposz kutatásának azóta is klasszikus, megkerülhetetlen szövege, eredetileg a királyudvari kéziratról a magyar fordítás alapján írandó tanulmány bevezetőjének készült.²³

Ezek alapján a minták alapján, az itt körvonalazódott múltrekonstrukciós eljárásokra támaszkodva jött létre a magyar naiv eposznak vagy őseposznak, hősi epikának nevezett, egykori létében feltételezett műalkotás rekonstrukciójára vonatkozó tudományos, és egyben költészeti program. Itt át kellene térnem írásom utolsó témájára, Arany Jánosnak a költői és történeti elbeszélés viszonyára vonatkozó eszméinek új szempontú értékelésére, előbb azonban érdemes megemlíteni, hogy az őseposz rekonstrukciója ma is művelt kutatási terület, legalábbis a történeti folklorisztika területén. Elég itt megemlítenem Voigt Vilmos összefoglaló tanulmányát, amely először, némileg különös körülmények között Nyíregyházán jelent meg.²⁴ (Az írás eredetileg az 1980-as évek egyik folklorisztikai kézikönyvébe készült 1984-ben de, mint a szerző sejteti, szemléleti nézeteltérések következtében kimaradt onnan, Voigt Vilmos felajánlotta az Erdész Sándor tiszteletére készülülő különszám részére. Így viszont külön megjegyzésben kellett tisztáznia, hogy miért nem hivatkozik éppen az ünnepelt tárgyba vágó, időközben megjelent monográfiájára.)²⁵ Voigt Vilmos, miután összefoglalja a téma irodalmát és a felmerült álláspontokat, kifejti azt a véleményét, hogy az ősi epika rekonstrukciójára alkalmas forrásokat eddig csak történészek vizsgálták történeti forrásként, vagy „legfőljobb irodalomtörténészek”, a történeti folklór szakemberei viszont még alig, pedig éppen e diszciplína felől közelítve lehetne a területen előrelépni. Törekvését később is fenntartotta, együttműködve az irodalomtörténészekkel, figyelve például Szörényi László kutatásaira a 17–18. századi, történeti eposzra vonatkozó tervekre, törekvésekre, kezdeményezésekre.²⁶

Eposz és kulturális emlékezet

A fentiekben körbejártuk az eposz funkciójára és korszerűségére vonatkozó 19. századi magyar eszmecseréket, érintettük, hogy hogyan kapcsolódnak egymáshoz a történeti tudományoktól és a szépirodalomtól elvárt nemzeti nagy elbeszélések, majd az őseposz rekonstrukciójának problémáit is sorra vettük. Végezetül Arany Jánosnak a *Naiv eposzunk* című írásában kíséreltem meg újraértelmezni azt a történettudomány és költészet kapcsolatára és különbségére vonatkozó gondolatot, amely vezérfonálként vonul végig írásán, legtömörebben talán ebben a mondatban összefoglalva: „Sajátságos sorsunk, hogy míg szerencsésb nemzetek legrégibb történetüket, hova a história

²³ ARANY JÁNOS: Naiv eposzunk. In: Arany János: Tanulmányok és kritikák. Szerk. S. Varga Pál. 2. javított kiadás. Debrecen, 2012. Debreceni Egyetemi Kiadó. I. kötet. 71–77. [ARANY, 2012.]

²⁴ VOIGT VILMOS: A magyar verses epika. A hősepika kutatástörténete. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 1981–1983. [1989.] 24–26. sz. 87–110.

²⁵ ERDÉSZ SÁNDOR: Az archaikus eposz kérdései. Debrecen, 1986. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék.

²⁶ VOIGT VILMOS: A magyar hősepika kezdetei (körülbelül). In: „Nem súlyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Szerk. Jankovics József. Budapest, 2007. MTA Irodalomtudományi Intézet, 361–368.

nem ér, költői maradványokban nyomozzák: nekünk, megfordítva, a história nyújt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz”.²⁷ Tehát ami hiányzik, az *nem* a történetírói elbeszélés. A legfőbb baj nem az adatok hiánya, hanem valami más, amit adott esetben a történettudomány száraz adataival kell kipótolni. A legjellemzőbb ilyen eljárás *A Toldi szerelmének* seregszemléje a korban elérhető heraldikai és genealógiai forrásokra támaszkodva (részletesebben elemzi az esetet Dávidházi Péter).²⁸ Itt világosan tetten érhető az eredeti eposzi funkció megfordulása. Míg az eposz mai olvasó számára unalmas és monoton seregszemléinek, genealógiáinak eredetileg az volt a funkciójuk hallgatóságuk számára, hogy arisztokrata családok rangját és bizonyos, például területi jogait az eposz tekintélyével alátámasszák; Aranynál – legalábbis a felszínen – már csak a történettudomány által bizonyított adatok költői kiszínezéséről van szó. A nyíregyházi olvasónak önkéntelenül Vietórisz István módszere jut az eszébe – ha arra mer vetemedni, hogy a magyar költészet történetében feledhető verselőt összevesse a nemzeti klasszikussal –, aki városa evangélikus anyakönyvből írta ki a neveket a *Tirpákok* seregszemléjéhez.²⁹ Mi lehet az a többlet – a szűken értelmezett esztétikai élményen túl – amiért megéri fönntartani a látszólag funkcióvesztett eposzt, és költői formában megismételni a történettudomány által már föltárt adatokat? A másik oldalról megfogalmazva; mi az, ami hiányzott, elégtelennek tetszett Aranyak a történeti forrásokban. Ő ezt, költőként, a 19. század közepének a fogalomkészletével, talán nem függetlenül Arisztotelész alapszövegétől sem, leginkább a költői formaként, a történeti anyag költői kifejezésmódjaként írta le. Ez azonban önmagában kevés az értelmezéshez, hiszen nem a történelem tetszőleges költői kiszínezéséről van szó, hanem valami másról; az egykori krónikások és a mai történészek eseménytörténete mellett, mögött, vagy egyenesen fölötte a történelem költői emlékezetének *hagyományáról*. A nemzeti nagy elbeszéléshez, modern szóval, a kollektív narratív identitáshoz nemcsak azt kell emlékezetünkben tartani, ami történt, hanem *azt a módot is, ahogy emlékezni szoktunk az eseményekre*. Ennek a széttört emlékeztörténetnek az összeillesztése lenne tehát a költői és gondolkodói feladat az őseposz rekonstrukciója révén. Arany János költői gyakorlatában és erre reflektáló elméleti munkásságában ugyanazokkal a dilemmákkal találkozunk, amelyek több mint száz évvel később a *kulturális emlékezet* terminusában fogalmazódtak meg. Ahogyan a kérdés egyik legnevesebb kutatója megfogalmazta, a történet mellett az emlékezés történetének rekonstrukciója, az emlékek feltárása mellett az *emléknyomok* feltárása kerül előtérbe.³⁰

²⁷ ARANY, 2012. 74.

²⁸ DÁVIDHÁZI, 2004. 425–428.

²⁹ VIETÓRISZ ISTVÁN: *Tirpákok*. Életkép egy város hőskorából. Nyíregyháza, 1939. Orosz Károly nyomdaüzeme.

³⁰ ASSMANN, JAN: *Mózes, az egyiptomi*. Egy emlékenyom megfejtése. Budapest, 2003. Osiris Kiadó.

ANTAL ATTILA

Arany János és az erdélyi magyar líra

Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából Romániában számos rendezvényen (ünnepségen, konferencián, versmondó versenyen, könyvbemutatón, kerekasztal-beszélgetésen) emlékeztek meg ezidáig a magyar közösségek 19. századi nagy költőnk-ről. A jelentősebb erdélyi magyar folyóiratok egy-egy tematikus számukkal (rovatukkal) tisztelegtek életműve előtt (lásd pl. a Helikon első márciusi számát, a Látó és a Székelyföld márciusi számait).

Mivel e sorok születése idején az Arany-emlékév nem ért még véget, korai lenne megkísérelni annak felvázolását, milyen Arany-képet rajzolnak ki a bicentenárium alkalmából publikussá lett vélemények, gondolatok, irodalmi művek. A későbbi összegzés számára ugyanakkor nem lehet mellékes, milyen volt korábban az erdélyi magyar irodalom Arany-képe, miféle viszonyt alakított ki az 1920-as évektől máig az Arany-életművel az erdélyi magyar irodalom. Ennek elemző feltárása nagy lélegzetű munkát igényel. E mostani dolgozat a remélhetően majd elkészülő összegzéshez annyival szeretne csupán hozzájárulni, hogy áttekinti az erdélyi magyar lírában fellelhető Arany-reminiszcenciákat, -motívumokat, az Aranyhoz vagy Aranyról szóló megnyilatkozásokat.

A helikoni triász tagjai közül Áprily Lajos már egyetemistaként vonzódott Aranyhoz. Áprily-monográfiájában Vita Zsigmond idézi vallomását egy diaktársához írt levélből: „akit a legjobban szeretek, akit a magyar verselés legnagyobb mesterének tartok, akivel legtöbbet foglalkozom: Arany János.”¹ Verset aztán nem írt szeretett mesteréhez Áprily, s alkotóként ösztönzést is inkább az Aranyét követő nemzedékek képviselőitől, Vajdától, Reviczkytól, majd a nyugatosoktól kapott. Viszonylag kevés az Arany-művekre utaló részletek száma is költészetében. (E kevesek közé tartoznak a *Királyasszony kertje* s a *Felicián leánya* egyes részletei.) A Baksay Sándor életművét áttekintő s a Petőfi *Bolond Istókját* elemző tanulmányában viszont a hatások és párhuzamok feltárása során az Arany-életmű igen alapos ismeretéről tesz tanúságot.²

Reményik Sándor két költeményben is megidézi Aranyt, illetve életművét (*Csonka-tornyok; Zavart hangok az ének mesteréhez*). Mindkettő jellegzetesen reményikes, erdélyi né-

¹ VITA ZSIGMOND: Áprily Lajos. Bukarest, 1972. Kriterion Könyvkiadó, 26.

² Baksay-tanulmányában Áprily igen tanulságos megjegyzést tesz az I. világháborút követő Arany-recepcióról: „A világháború után felzúgó magyar diszharmonia csodálkozással áll meg az Arany János-i összhang teljesítményei előtt, s már-már a kongeniális korszak emberének érdekeltségéből fakadó izgalmával keresi a fékező harmónia mögött a modern érzékenységű lélek balladás és tragikus világának eléggé fel nem tárható területeit. A szétesett magyarság a magyar egyetemesség művészi tükrözésében gyönyörködik.” (ÁPRILY LAJOS: Álom egy könyvtárról. Budapest, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó, 136–137.)

zőpontú vers. A trianoni békeszerződést követően sok versében fejezte ki Reményik a csonkultság, a romlás érzetét (lásd pl.: *A csonka test, Elbagyott harangláb, Míg állt a vár*). A *Csonkatornyok* egy nagyszalontai látogatás nyomán íródott. Bemutatja az Arany ideje óta tető alá került s az Arany-életműhöz hasonlóan ép, erős, befejezett épületet. Látványa a (névének megfelelő) régi alakját hívja elő az erdélyi poéta emlékezetéből, ki képzeletben leégeti, csonkává teszi újra a renovált tornyot, mert úgy hiszi, életének, közössége sorának igazabb szimbóluma lenne „feketén, pusztán, kiszolgáltatottan, / esőben, hóban, szélben morzsolódva”. A sérültség képzeleti hatják át az Arany halálának ötvenedik évfordulójára írt *Zavart hangok az ének mesteréhez* című verset is, melyben disszonáns hangon szólítja meg elődjét a 20. századi költő. A Nemzeti Múzeum előtt álló nevezetes Arany-szobor mellékalakjai (Toldi Miklós és Rozgonyi Piroska) kapcsán a beteljesületlen szerelemről elmélkedik, majd Arany várszerűen erős, ép epikus költészetét e „vár” „lelkével”, a szalontai szerző lírájával állítja szembe. Úgy látja azonban, hogy „fájdírág”-magát még e bensőséges hangú, vallomások költeményeiben se meztelenítette le teljesen Arany („sebeidre vontad a vasinget/ S könnyeidre sisakrostélyodat”), s e fegyelem, férfiszemérem előtti főhajtással zárja költeményét.

A második világháborút követő időszakban, különösen a kommunista hatalomátvételt követően, Erdélyben is támogatja a kultúrpolitika a 19. század irodalmi jelenségeihez való visszanyúlást. Bár a kisajátításnak, akárcsak Magyarországon, elsősorban a Petőfi-életmű esik áldozatul, ám mellette a korábbiaknál nagyobb figyelmet kap Arany népi szemléletet őrző, realista tendenciákat mutató írásművészete is. Jellemző lírai alkotása a kommunista diktatúra korai időszakának Kányádi Sándor *Látogatás Arany Jánosnál* című írása. A kedélyes hangú költemény a beszélő és Arany képzeletbeli találkozásáról tudósít, melyben a 19. századi mester lelkesebb éneklésre buzdítja a szabadság (!) világát megért 20. századi költőt. Ezzel az üzenetével az 1954-ben íródott mű közvetlensége, hangulatteremtő ereje dacára alig emelkedik a kor sematikus alkotásainak átlaga fölé. Az ugyancsak korai *Arany János kalapja* lírai alanya Arany évődő, humoros verseinek hangján emlékezik az Arany tárgyait, használati eszközeit bemutató szalontai múzeumban tett látogatás kapcsán az egykori poétára. A címben megnevezett tárgy felpróbálásáról tudósító verszárlat egyszerűen fejezi ki a fiatal utód szerénykedő tiszteletét és hetyke bizakodását: „Fölpróbáltam. Nyakamig ért./ Nagy volt, szörnyen nagy és örök./ Nézttem, nézttem, s még tán el is mosolyodtam:/ No de se baj, belenövök.”³ A húsz évvel későbbi *Arany Jánosra gondolva* című nyolcsoros kis vers vallomástevője aztán már egészen más hangot üt meg, az idő előd rezignált versbeszédét imitálva ad hangot saját halál-előérzetének. (A záró két sor – „kévém bekötni majd az isten/mellemre térdel” – tanúsága szerint a vers egyik előképe bizonyosan Arany *Sejtelek* című költeménye.)

Szilágyi Domokos az idős Arany tréfásan gúnyolódó verseire utal több helyen is parodisztikus költeményeiben (*Arckép; Bájzengzet-koszorú*), az idealizált Arany-képet árnyalni kívánó, a klasszikusként számon tartott előd pályájának árnyékos, megpróbálta-

³ A versrészletet Kódöböcz Gábor így értelmezi-értékeli Kányádi-monográfiájában: „A lírai szubjektum egészséges kedélye, törhetetlen derűje és bizodalma szólal meg a kalappróbaéhoz fűzött önironikus reflexióban. [...] A nyakig érő »nagy és örök« kalap nem egyszerűen Arany Jánosé, hanem szimbolikusan a költészet kalapja; a kihívás és beavatás etalonná minősülő, világnívó táguló mágikus kelléke.” (KÓDÖBÖCZ GÁBOR: Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében. Debrecen, 2002. Kossuth Egyetemi Kiadó, 32.)

tásokkal teli szakaszaira rámutató kismonográfiája (*Kortársunk, Arany János*) pedig ma is frissnek ható, élvezetes és tanulságos olvasmány.

Adonyi Nagy Mária látomásos szabadverse (*Arany János: A walesi bárdok. Forgatókönyv*) 1978-ban, a romániai kommunista diktatúra szigorodásának idején született. A mű a jelen őszének felidézését követően egy kelta bárd felnagyított arcára vetülő képsorokban jeleníti meg az egykori zsarnokság rettenetét. A múlttal kapcsolatos látomások aktuálisak, ahogy annak idején Arany balladája is az volt. A kortárs költők őszi énekével kapcsolatos kérdés („miért énekelnek a bárdok?”) s a régmúlt események kapcsán megfogalmazott másik kérdés („Miért nem énekelnek a bárdok/ azon az éjjelen miért nem?”) azt a dilemmát sejtetik: milyen körülmények között, meddig hivatása a költőnek a megszólalás, s mikortól tisztességesebb magatartás a részéről a hallgatás.

Király László *Anyanyelv* című ódai emelkedettséggű költeményében a *Toldi* kezdő sora az anyanyelv hangszerén mítoszi távlatokat, varázst teremtő szózat gyanánt megszólaltatható részletként idéződik („miként sóhajtsak rólad/ csodaváró hangszer,/ melyen mélyen kipengethető/ sötétben billentyűzhető,/ gyönyörűn szállni küldhető/ a *Mint ha páasztortűz ég őszi éjszakákon/ izzó parazsakba meredő mítosza*”). Az *Arany-balladák* címet viselő Király-műben pedig az önmagát megszólító beszélő a veszteségeit sorolja a *Zách Klára* szövegrészeit hasznosítva-variálva: „Szép Záchklára-virágaid/ A földre tiporva.”... „Záchfelicján-erdőd/ Fagyos lánggal ég el./ Föl sem melegíti tested,/ Nem vigasztal fénnel.” E verssel egyébként Király László Adonyi Nagy Máriához hasonlóan a jelen probléma érzékeltetése céljából nyúl Arany balladaköltészetéhez, igaz, Adonyi Nagy Máriánál a diktatúra jelene s a középkori királyi rémuralom párhuzama sejlik fel (a két kor költői magatartásának szembesítésével), míg Királynál az egyén problémájának érzékeltetéséhez ad segítséget Arany balladai világa.

„Az *Őszikék* poétája majdhogynem mindennapi vendégem” – írja *A teremtő tekintet pillanata* című esszéjében Kovács András Ferenc (*Scintilla animae*, 1995). Az erdélyi alkotó versei közül a *Vojtina vázlatfüzetéből* s az *Arany János azt üzenete/ Rádadás* igazolja az Arany-lírával való folyamatos párbeszédének inspiráló hatását. A költemények háttérét (mindkettő 1994-ben jelent meg első ízben) a rendszerváltást követő évek nemzeti felbuzdulásával olykor együtt járó haszonleső túlzások, mellőngető magyarkodások adják. Az Arany szatirikus modorában írt versek a 19. század második felének petőfieskedését, romantikus múltba révedését, különösképp a kurucromantikát pellengérré állítva utalnak a hasonló kortárs jelenségekre, lásd pl.: „habzó szájért enned adnak/ elszegődünk ennek-annak/ jásznak gyásznak heves hunnak/ ősapáink szemet hunnak” (*Vojtina vázlatfüzetéből*); „lettél volna inkább Béry Balogh Ádám:/ Kurucz most a módi, nálunk ahogy látám!/ Magyarságunk méri Béry Balogh Ádám/ Vitézkötés mellén, vitézkötés hátán” (*Arany János azt üzenete*).

Lövetei Lázár László 2009-ben kötetet jelentetett meg *Arany-versek* címmel, melyben a kiválasztott költeményeket elemzi, kommentálja. Lövetei és az Arany-életmű kapcsolatáról kiváló áttekintést ad a *Bárka* 2017/3. számában Falusi Márton. Megfigyeléseit, megállapításait nem kívánom itt megismételni. Tanulmánya példák sorával igazolja Lövetei és Arany modorának, beszédmódjának rokonságát. A fiatal irodalomtörténész úgy látja, hogy Arany János „Lövetei számára a hazára találást, a költő mesterségbeli tudását és a sorssal való megbékélést szimbolizálja elsősorban”.⁴

⁴ FALUSI MÁRTON: Arany-recepció a kortárs költészetben. *Bárka*, 2017. 3. sz. 73.

PETHŐ JÓZSEF

Arany János – Krúdy szemével

Ha Arany és Krúdy nevét a véletlen egymás mellé sodorja, a legtöbben bizonyára a nagy ellentétekre gondolnak: életútjuk, személyiségük és művészetük alapvető különbségeire. Az alábbiakban mégis éppen azt próbálom meg vázlatosan bemutatni, hogy a különbségek mellett számos szál összeköti irodalmunk e két nagy alakját.

Ezek a szálak részben életrajzi jellegűek: mindketten viszonylag hosszú időt töltöttek el a Margitszigeten, a „találkozások” egy része ideköthető. Krúdy több írásában is említi Arany margitszigeti tartózkodásait. De sok szempontból fontosabbnak kell tartanunk azokat a Krúdy-írásokat, -interpretációkat, amelyekből az író sajátos, stilizált Arany-képét ismerhetjük meg. Ezekben az irodalmi arcképekben, életképekben Krúdy részint Arany személyiségéről, részint művészetéről alkot egy sajátos, részben nagyon is hiteles, realista, részben viszont erősen stilizált képet.

Emellett Krúdy Aranyról szóló írásaiban felbukkan néhány olyan nyelvi kép, motívum is, amely – mondhatni, meglepő módon – Arany János lírájának bizonyos képeire alludál.¹ Dolgozatomban röviden ezekkel a nyelvi-stílusbeli azonosságokkal, hasonlóságokkal is foglalkozom.

Arany személyiségének rajza a „margitszigeti életképek”-ben

Arany János 1877-től 1882-ben bekövetkezett haláláig a Margitszigeten töltötte nyarait, Krúdy pedig 1918 és 1930 között lakott a Margitszigeten. Szinte természetes tehát, hogy itt többször is „összetalálkozott” irodalmunk történetének e két zsenije.

A margitszigeti találkozások kis túlzással szinte személyesnek nevezhetők. Arany elevenen élő margitszigeti jelenlétéről Krúdy például így ír 1923-ban:

„Még itt hevernek a régi újságok, amelyek május havában szorgalmasan bejelentik, hogy Arany János akadémiai titoknok megkezdte üdülését a Szent Margit szigeten... még találkozunk ezüstfejú úriasszonyságokkal, akik kisleány korukban kezét akartak csókolni a mogorva, méléző költőnek amott, a tölgyek alatt, abban a széles karosszékben... még ballagnak közöttünk varjúsínű vénemberek, akik a céhmester-

¹ Az allúzióról összefoglalóan lásd EÖRY VILMA: Allúzió vagy célzás. In: Alakzatlexikon. Főszerk. Szathmári István. Budapest, 2008. Tinta Könyvkiadó, 74–77.

léptekkel haladó Aranyt a fürdőház körül várakozni látták... még él az öreg asztalos a szigeten, aki látta a jó módú költőt, amint ezüsthúszaskáit aggódalmasan olvasgatta: vajon kifutja-e belőlük egyszerű ebédje ára ott, a felső-szigeti vendéglő teraszán, ahol Törs Kálmán, a tárcaíró mindennap rákot evett...” (IK. 115)

„Egy éjszakát egyszer a margitszigeti romok között töltöttem, régen, ifjan és lelkesen, hogy az éj valódi és képzelt árnyaival megismerkedjem” – ezzel a misztikus hangulatú mondatral kezdődik Krúdy 1928-as, *Toldi éjszakája* című írása (IK. 117–122), amelyben aztán a kezdés hangulatával ellentétben egy nagyon is hitelesnek tűnő, „realista”, de mégis bájosan idillikus és itt-ott az iróniát is megcsillantó, remekbe szabott életképben jeleníti meg Arany (nem Toldi!) egy margitszigeti éjszakáját.

A történet két főszereplője az idős Arany és a margitszigeti Kisszálloda ifjú tigrise, azaz kisnasa, Gyuri. A felső-szigeti vendéglőben Piros Józsi nótáira mulatozók zaja elől valami csendes szigeti zugba elmenekülni akaró Aranyt Gyuri kíséri el sétájára, mert nem hagyja, hogy „egyedül bódorogjon” az éjszakában. Közben Toldiról beszélgetnek – és persze Arany „dehogyan árulta volna el, hogy azt a könyvecskét ő írta”. A történet csattanója, hogy a zene várva várt megszűnt, a hosszú és kényszerű bolyongás-virrasztás után visszatérő költő éppen akkor ér a szálloda közelébe, amikor már „az ő földszintes ablaka alatt stimmel Piros Józsi zenekarával. A cigányok élén Törs Kálmán, és pohárköszöntőt mondott a szűnyoghálós ablaknak”. A bosszús „akadémiai titoknok” így, ahelyett hogy végre nyugovóra térne, kénytelen újra menekülőre fogni a dolgot, de még előtte bosszúsán maga elé dörmögi kívánságát: „Reménylem, hogy megfelelő választ ad helyettem a szobaasszony”.

Nem lehetetlen egyébként, hogy valóban megtörtént ez az anekdotikus eset. Krúdy lányának emlékezése szerint² a Kisszálló portása, „Helyes Gyuri bácsi még Arany János körül teljesített szolgálatot.” Így talán maga az egykori „ifjú tigris” mesélte el a történetet Krúdynek...

A Toldi szerelme és körülményei (IK. 122–126) című Krúdy-írás szintén „Arany János csizmájának a nyomai után” halad. Ez az életkép az egykor szintén a Margitszigeten lakó Palatinus Jóska, azaz József főherceg alakját is megidézi, „aki rózsafáinak télire való eltevéséhez késő ősszel mindig megérkezett a szigetre”. Erre az „ünnepélyre” Arany is hivatalos, mint a sziget „hű lakója”. Az inkább a magányt szerető Arany kötelességtudóan, de kedvetlenül, sóhajtozva-morgolódva tesz eleget a meghívásnak. Amiatt is zsémbel, hogy így nem halad munkájával, a *Toldi szerelmével*: „Pedig van vagy harminc esztendeje, hogy boldogult szalontai jegyző koromban írni kezdtem.” De aztán csak nekivág „régimódi lábtyúiban a szigeti sárnak”, azaz elmegy az ünnepségre, de végül „a szigeten *Toldi szerelmét* is megírta valahára.” Érdekes, hogy az utóbbi mondathoz Krúdy – tőle és általában a szépíróktól szokatlan módon – még egy akkurátus filológiai jegyzetet is hozzáilleszt: „Az irodalomtörténet (így Riedl Frigyes) megállapítása szerint is a harmincegy-néhány esztendeig készülő költeményt Arany valóban a szigeten fejezte be.”

² KRÚDY ZSUZSA: A második család. In: Krúdy világa. Szerk. Tóbiás Áron. Budapest, 1964. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 44.

A stilizált Arany: a 19. századi nemzeti ideál

Arany, mint számos forrásból ismeretes, mérhetetlenül sokat szenvedett a testi és a lelki bajoktól, számos betegségétől³ (tüdőtágulat, epekö, szívgyengeség stb.), az őt Nessus-véréként égető örök kételytől, Krúdy mégis így látta, láttatja költészetét: „Arany János költészete szenvedésektől mentes, mint a buddhista vallás célhoz ért hívőinek lelkivilága” (IK. 112).

1917-ben a Magyarország március 4-ei számában Krúdy egy (rá jellemzően) nagyon személyes, bensőséges hangú, ugyanakkor irodalomkritikusi értelemben mégis rendkívül objektív, találó megállapításokat tartalmazó cikket publikál Emlék Arany Jánosról címmel. A világháború idején keletkezett és kontrasztként a boldog béke-idők nyugalmas időszakát és a 19. század legnagyobb hatású alakjait, Kossuthot, Széchenyit, Petőfit, Erzsébet királynét visszaidéző írás Arany egyéniségének rejtélyes kettősségét emeli ki: a hasonlíthatatlan egyediség és a közösségi, a nemzeti karakter teljességének ötvözetét.

„Az első tekintetre mindennapinak, semmitmondónak látszik ez a gondtól barázdas, nehéz munkától megbámult és galambdúc egyszerűségű homlokzattal ellátott férfiarc. A bajuszát sokszor láttam a nyíregyházi csizmadiaszínben, a barna, köznapi hajzatát a polgári körben. A szeme a hatgyerekes családapák szeme, és nyugalma a kálvinista végzet. Némely részen a Deák Ferenc dunántúli kerek fejéből tévedt egy vonal az Arany koponyájára; máshol a szegény sorban élő, bicskahegygel eszegető falusi nótárius kicsinyes, földhözragadt gondolatai bukkannak fel az arcon. Egy kópia az egész arc: a régi világbeli tisztességes, becsületes és szegény magyar ember típusa. [...] Ez a férfitípus volt az, amely Magyarországot fenntartotta, téli sarat elbíró csizmában viselte el a megpróbáltatásokat, zsoldáros hittel bízott a jövőben, és halk rajongással gondolt a nemzeti ideálokra.” (IK. 113–114)

De ez a mindenütt jelenlévő arc mégis – lehet, hogy éppen a nemzet egységét kifejező teljessége miatt? – olyan eszménykép, olyan ideál, amelyet sehol nem lehet már fellelni. Ezért is zárja Krúdy így az emlékezést: „Talán azért nem is találtam ideált kereső koromban Arany Jánost megtestesítő, hasonlatos férfiúra, mert oly egyszerű volt ez arc, mint a felhő árnya a régi, napsütéses Magyarország felett” (IK. 114). Érdemes megjegyezni itt, hogy a szép hasonlat: *oly egyszerű volt ez arc, mint a felhő árnya a régi, napsütéses Magyarország felett*, mintha Arany egyik legnagyobb versének, *A lejtőnek* e soraira alludálna, talán tudatosan, de valószínűleg inkább önkéntelen imitációval: *Ereszkedik lelkem árnya, / Elborong a múltakon. / Nézek vissza, mint a felhő / Áthaladt vidékre néz. (299)*

Érdemes figyelni arra, hogy nem pusztán a motívumok (felhő, árny) visszatéréséről van szó, hanem magának a jelentésképzésnek, a konceptualizációnak a paralelizmusáról. Az ÁRNY⁴ és a FELHŐ képi elem (fogalom) ugyanis ugyanabban a jelentésképző funkcióban jelenik meg, és ez a funkció nem más, mint Arany személyiségének, „lelki arculatának” metaforikus leképezése. Arany e két képi elemet két alakzatban

³ PÁL ENDRE: Arany János betegségei. Irodalomtörténet, 1986. 2. sz. 316–337.

⁴ A kiskapitális a kognitív nyelvészetben a fogalom jelölésére szolgál, ezt betűtípust (amennyiben nem hivatkozásban szerepel) itt is ilyen értelemben használom.

bontja ki, egy metaforában és egy hasonlatban, Krúdy egy hasonlatba sűríti ezeket. Fontos hasonlóság az is, hogy mindkét részletben lényegi elem az idő- és (fogalmilag szintén metaforikusan feldolgozott) értékszembesítés.

A képek találkozása: Arany-motívumok Krúdy nyelvi képeiben

A *felbő, árny* allúziók mellett további példákat is találunk a két alkotót összekötő nyelvi képekre. Ezek közül most néhányat vizsgáljunk meg kicsit közelebbről. A következő bekezdés ugyancsak az *Emlék Arany Jánosról* című Krúdy-írásban olvasható:

„Talán leginkább a homlok galambdúcában laktak azok a madarak, amelyek mesze évszázadok felhőiből repültek fel a szalontai éjszakákon, és meglátogatták a nótáriust. Eljöttek, midőn a gyermekek és asszony mélyen aludt a szomszédban, és turbékolni, tollászkodni, énekelni, vijjogni kezdtek a költő homlokában. Olykor egy honfoglaló (sic!) korabeli sas nyújtotta ki fejét a dúcából, máskor a Korvinok hollója, és fényes szemmel figyelték a lúdtoll percegését.” (IK. 114)

A szempontunk szerinti interpretáció legáltalánosabb szintjén azt állapíthatjuk meg, hogy ennek a bekezdésnek (összetett fogalmi szerkezetnek) a szövegszervező képe/fogalma a MADÁR, pontosabban szólva a bekezdés fogalmi struktúrájának, koherenciájának alapja a GONDOLAT MADÁR fogalmi metafora. A kiinduló szókép a *homlok galambdúca* birtokos jelzői metafora, amelyet stílusérték szempontjából a legszembetűnőbben a halmazott igenévi metaforák bontanak le: turbékolni, tollászkodni, énekelni, vijjogni kezdtek a költő homlokában; majd további részletezéssel még újabb főnévi metaforák: honfoglaló (sic!) korabeli sas, Korvinok hollója.

Az allúziók egy része egyértelműen, közvetlenül hozzákapcsolható Arany-szövegekhez, szöveghelyekhez. Például a *Korvinok hollója* a *Mátyás anyja* című balladához: S ahol jön, / Ahol jön / Egy fekete holló; / Hunyadi / Paizsán / Ül ahhoz hasonló. (236)

A *vijjogni* igenévi metafora (és bár a *Keveháza* nem honfoglalás korát, hanem a hun időköt idézi talán a *sas*) a *Keveháza* híres kezdetére játszik rá: Mért vijjog a saskeselyű? / Mért szállong a turul s ölyű, / Hadintéző, baljós madár, / Széles Dunának partinál? / Azér' vijjog a keselyű, / Azér' szállong turul s ölyű, / Mert holnap ilyenkor, halott, / Százezrivel fog veszni ott. (1137)

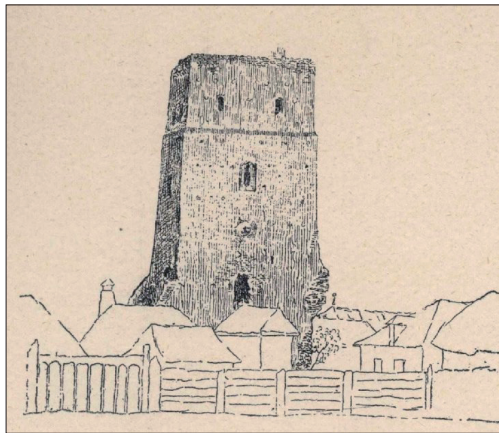
Amellett, hogy több jól felismerhető utalás is megjelenik a Krúdy-szövegben, még inkább érdemes arra figyelni, hogy a madár-motívum általában is milyen nagy szerepet tölt be az Arany-életmű egészében, különösen a képi ábrázolásban. A példák sokaságát *A rab gólyától* kezdve *A madár ha nem dalolhat...-on* át az *Epilogus* keserű zárlatáig, a „hogyan szálljon, / Bár kalitja már kinyitva, / Rab madár is, szegett szárnyon?” kérdésig lehetne sorolni. Ennek alapján kijelenthető az is, hogy nemcsak az egyes képi megfelelések, egyes, konkrét utalások szempontjából mutat az idézett Krúdy-részlet párhuzamot Arany műveivel, hanem az egyéni stílus általánosabb, átfogóbb szintjén is. Egy olyan szinten, ahol már nemcsak egyes képek megfeleltethetőségéről, hanem egy fontos, Arany János költészetére jellemző konceptualizációs sajátosságnak

a követéséről, illetve a stílusnak a hasonlóságáról, pontosabban: imitációjáról beszélhetünk. Természetesen itt is figyelembe kell vennünk a fokozatosság⁵ mint a nyelvi szerkezetekre, a stílusra általában vonatkozó jellemzőt. Az imitáció foka, jellege alapján itt a stílusutánzás egyik sajátos formájáról, a stílusköziségről beszélhetünk. Ennek lényege egy korábbi kor, író vagy mű stílusának a megjelenítése úgy, hogy az az író saját stílusával együtt egységben észlelhető és értelmezhető az olvasó számára.⁶

Az *Arany János emlékezete* című Krúdy-írásban is feltűnik egy kibontott, poétikus képben a madár-motívum: „*Olyan közletről csapongnak a fejünk körül az Arany János-toronynak emlék-madarai, hogy szinte a kezünkkel megfoghatnánk némelyiket*, mégis emberöltők választanak már el a nagy magyar költőtől. . .” A metaforikus fogalmi szerkezet magja az *emlék-madarai* metafora (AZ EMLÉK MADÁR), amely további, a MADÁR tudáskeretéhez tartozó jelentés-összetevőkkel bővül: *csapongnak, kezünkkel megfoghatnánk*. Szervesen illeszkedik ezekhez a képekhez a *torony*-metafora is, amely pedig voltaképpen egy önmagában, önállóan is jól értelmezhető, összetett szóban megjelenő teljes metafora: ARANY JÁNOS (EGY) TORONY.

Nem tartom ugyan magam sem valószínűnek, ám ki sem zárnam a lehetőségét annak, hogy Krúdy utóbbi metaforájának létrejöttéhez hozzájárulhatott, ha nem is tudatosan, a híres nagyszalontai torony közismertsége, sőt talán Arany *Az ó torony* című verse is.

A torony nemcsak azért köthető Aranyhoz, mert a költő szülővárosának közismert jelképe volt, hanem azért is, mert éppen az Aranyhoz látogató Petőfi rajza tette országosan ismertté:⁷

A nagyszalontai Csonka-torony⁸

⁵ A nyelvi szerkezetek leírásakor a kognitív nyelvészet a tapasztalati alapú, prototípuselvű kategóriaelméletet alkalmazza, amely szerint a kategóriába sorolás fokozat kérdése, azaz „vannak középponti, »jó« példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg” (TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. Budapest, 2006. Tinta Könyvkiadó, 71.

⁶ Bővebben I. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv stilsztikája. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó, 173–174.

⁷ Petőfi rajzának másolata először a Vasárnapi Újság 1882. évi 42. számában jelent meg (vö. RIEDL FRIGYES: Arany János. Budapest, 1887. Hornyánszky Viktor kiadása. 43).

⁸ Forrás: OSZK MEK, <http://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=031696>. A letöltés ideje: 2017. 11. 06.

A tornyot Petőfi még 1847-ben, látogatása idején, majd 1850-ben Arany is megverselte. Arany *Az ó torony* címe költeménye szempontunkból legalább két vonatkozásban is érdekes: mind az idővel való dacolás motívuma, mind a madár-motívum miatt. Áll a torony, mint valami Babel, / Rajt' az idő nyomtalanul jár el. // Rajta pihen a féllábu gólya, / Vércse, bagoly örökös lakója, / Velök együtt a galamb is elfér, / Összeszokik, utoljára nem fél. (140)

Krúdy prózájának egyik fontos sajátossága az ún. „natúrális szemlélet”, amelyet általánosságban a szakirodalom⁹ úgy jellemez, hogy az a 19. és 20. század fordulójának „békebeli” világában egy bizonyos vidéki rétegnek volt a sajátja, és amelynek lényege a természethez, az évszakok váltakozásához igazodó világlátás. Magam specifikusabban inkább olyan szemléletmódot értek natúrális szemléleten, amely szervesen összeköti, „egybelátja” a világértelmezésben a természetit (a natúralist) és az emberit (a humánt). Ennek az egységben látásnak számos példája jelenik meg Krúdy nyelvi képeiben.¹⁰ Semmiképpen sem állítanám azt, hogy ez a szemléletmód, illetve a képalkotásnak ez a módja Krúdy Arany-imitációjaként fogható fel, azt viszont az alábbi példák is mutatják, hogy a natúrális szemlélet Arany műveiben is – nemegyszer szövegszervező sajátosságként – jelen van, így ennek alapján is párhuzamról, szemléletmódbeli rokonságról beszélhetünk. E párhuzamra most csak néhány, de szemléletes példát mutatok be. A *Napraforgó* című regény egyik híres jelenetében Maszkerádi egy vén fűzfával szerelmeskedik, ugyanis „évek óta szerelmes volt” ebbe a fűzbe. Az alábbi rövid részletben úgy jelenik meg a fűz, hogy a megszemélyesítő metaforák és hasonlatok által szintetizálódik natúrális és humán:

„...egy törpe fűzfa volt egy kiszáradt patak felett, és nagy komolyan, elhatározottan ácsorgott helyén, mint egy bakter. Gallyai már régen elrepültek a szélllel, mint a hűtlen asszonyok az öregember mellől. De a vén fa megőrizte férfiaságát, nyugalmat, patriarkális egykedvűségét. Ez egy komor férfi volt, aki sohasem mutatta, hogy fáj valami, viszont nem örvendezett sem a húsvétnek, sem a körülötte vándorolgotó, eltűnedező életnek.” (N. 69)

A motívum más Krúdy-szövegekben, például a Szindbád-novellákban is felbukkan hasonló jellegű képekben:

„törpe, régen halott füzek heverték egymásra borulva, mintha elmúlt életüket siratnák” (SZ. 151); „a szívünk rothadó fűzfatuskó” (SZ. 84)

Arany natúrális szemléletére két példát idézek. Az első *A pusztai fűz* című vers egy részlete. Az allegorikus monológban a képi síkon a természeti: a környezetében idegenként senyvedő fűz jelenik meg, a fogalmi, humán síkon ennek megfelelője a lírai én szenvedése, fájdalommal teli önsorsa:

Ki ültetett engem sivatag pusztába / Örökös botrányul a csavargó szélnek? / Ki ásta gyökerim' égető buckába, / Hogy ne virulhassak, hanem mégis éljek? / Oh, legyen átkozott / A kegyetlen kéz, mely engem ide hozott! (187)

⁹ Vö. OROSZ SÁNDOR: Krúdy Gyula szimbólumairól. Magyar Nyelvőr, 1961. 4. sz. 421–435.; KEMÉNY GÁBOR: Szindbád nyomában. Krúdy a kortársak között. Budapest, 1991. MTA Nyelvtudományi Intézet, 60.

¹⁰ Vö. pl. PETHŐ JÓZSEF: Krúdy Nyírség-képei. A fogalmi integráció stílus- és jelentésképző szerepe. Magyar Nyelv, 2011. 1. sz. 39–50.

A másik példa Arany *Juliskáboz* című költeménye. Ebben az allegóriában is a természeti: a növények életének rendje, az évszakok körforgása kerül párhuzamba, pontosabban szólva egységbe az emberivel, és ez a feltételezett párhuzamosság az, amely a remény és a biztatás alapját adja: A gyümölcs hull – semmi: érett! / Hallgat a lomb – semmi: szót! / Öltsön a mező fehéret – / Semmi: oly dús zöldje volt! // Csak, ha bimbó fővel asznak / A virágok: oh, ez fáj; / Ha reménye új tavasznak, / Most születve, sírba száll. // Óh, derülj hát, ifju lélek, / Légy a vidám hajdani; / Gyöngye vagy még a zord télnek / Koszorúját hordani! (306)

Krúdy az *Arany János emlékezete* című írásában „a legiszteletreméltóbb költői alak”-nak nevezi a költőt. A tisztelet mellett, láthattuk, őszinte érdeklődéssel, a megértés vágyával és az igazi művész utánozhatatlan fogékonyságával-érzékenységével közeledett a nagy előd személyiségéhez és életművéhez.

A visszaemlékező, a személyiséget felidéző írások mellett, a fenti néhány példa is igazolja, feltűnnek olyan nyelvi-stílusbeli sajátosságok is, amelyek lényeges párhuzamként értelmezhetők: a közös motívumok, a képalkotás egyezései mellett ilyen például a „naturális szemlélet”. Mindezeknek a teljesebb leírása, rendszerezése természetesen további kutatásokat igényel. Az így megszülető eredmények azonban kétségtelenül hozzájárulhatnak Krúdy és talán Arany életművének teljesebb megértéséhez is.

A Krúdy-idézetek forrása

Krúdy Gyula: Irodalmi kalendárium. Budapest, 1989. Szépirodalmi Könyvkiadó. = IK.

Krúdy Gyula: Napraforgó. = In: K. Gy.: Pesti nőrabló. Budapest, 1978. Szépirodalmi Könyvkiadó. = N.

Krúdy Gyula: Szindbád. Budapest, 1975. Szépirodalmi Könyvkiadó. = SZ.

Az Arany-idézetek forrása

Arany János költeményei. Budapest, 1983. Helikon Kiadó.

MINYA KÁROLY

Archaizmusok a *Toldiban*

A kötelező olvasmányok érthetőségéről, netán azok átírásáról már régóta folyik a diskurzus, vita. Igaz, ez elsősorban prózai művekre vonatkozik. Azonban a *Toldi* archaizmusainak a felvezetéséhez mindenképpen tanulságul szolgálhat ennek rövid áttekintése.

Lássuk tehát az érveket pró és kontra! Nógrádi Gergely két kötelező olvasmányt is átírt modern nyelvezetre, az egyik az *Egri csillagok*, a másik *A kőszívű ember fiai*. Nem újraírta, nem zanzásította, hanem olyan formába öntötte a nyelvezetét, ami érthető egy mai 11 éves számára is. Gyakran felvetődik a kérdés: Miért kell ugyanannak a 15 regénynek kötelezőnek lenni 100 évig? A gyerekek azért nem olvasnak, mert nem szoktak olyan regényeket a kezükbe adni, ami lekötné őket, ami valódi olvasmányélmény lehetne. A vita során az is szóba került, hogy például az *Egri csillagok* csakúgy, mint a legtöbb kötelező olvasmány, nem gyerekeknek íródott. Ez azért nem jó érv, mert az általános iskolai irodalomóra nem gyermekirodalom-óra, a lírai alkotások sem a gyermekirodalom részei. *A Kötelező olvasmányok mértékkel* vagy: *Klasszikusok újramesélve sorozat* egyenesen Spiró György, Vitray Tamás vagy Vizi E. Szilveszter ajánlásával készültek. Az *Egri csillagok*ba szó szerint át van írva. Nézzünk egy részletet az eredeti változatból:

A patakban két gyermek fürdött, egy fiú meg egy lány. Nem illik tán, hogy együtt fürödnek, de ők ezt nem tudják: a fiú bétesztendő, a lányka két évvel is fiatalabb.

Az erdőben jártak, patakra találtak. A nap tüzesen sütött. A víz egy vápában székérfordulatnyi tavacskává szélesült. Tetszett nekik.

lőszőr csak a lábukat mártogatták bele, azután beleereszkedtek térdig. Gergelynek megvizesegett a gatyácskája, hát ledobta. Aztán az ingét is ledobta. Egyszer csak ott lubickolt meztelen mind a kettő. Fürödbetnek: nem látja őket senki.

A pécsi út odább van, túl a fákon. Az erdőben nem jár senki. Ha valaki meglátná őket, lenne is nemulass! Mert a fiúcska csak hagyján- az nem úrfi; de a lányka a tekintetes Cecey Péter úrnak a lánykájá- kisaszony- és úgy illant el hazulról, hogy senki sem látta. Még így csupaszon is látszik rajta, hogy úri galambka: fehér, mint a tej. Ahogy ugrándozik a vízben, két kis szőszke hajfonata röpköd a nyakán.

Íme, az átírt változat:

A patakban két gyermek fürdött: egy fiú meg egy lány. Meztelenül lubickoltak, az erdő mélyén senki sem láthatta őket.

Kommentálni nem szükséges. A Nemzeti Tankönyvkiadó a következőt írja egy csupán kivonatokat közlő házi olvasmány kötetének ajánlójában: „Az általános iskolai kötelező olvasmányok nagy részével szemben felmerül az a probléma, hogy a gyerekek kutatásokból ismert olvasási sebessége mellett ezek végigolvasása szinte fizikai képtelenség. Ugyanakkor roppant káros zanzásított összefoglalókkal pótolni ezek elolvasását. Ezért határozott úgy kiadónk, hogy a legterjedelmesebb művekből részleteket közlünk, összekötő szövegekkel téve követhetővé a cselekményt. Így a tanulók át tudják tekinteni a mű egész ívét, felépülését, ugyanakkor az író eredeti szövegével találkozhatnak, s annak egyik-másik szép részletére csodálkozhatnak rá.”¹

A lebutított, lájtosított, megrongált és tönkretett olvasmányok olyanok, mint ha a természet csodáival csak tévén keresztül ismerkednénk, vagy interneten keresztül barátokoznánk. A lényeg ki van lúgozva belőle: az élmény személyes átélése. Lássuk a szakmabeliek véleményét! Csobánka Zsuzsa író, irodalomtanár: a lebutított klasszikusokkal szemben vannak fenntartásaim. Mert a történetet el lehet mesélni szóban is, nem az lenne a lényeg, hanem a szöveg stílárius jegyei, az adott szerző írásmódjának jellemzői, eszközkészlete. Ebben az esetben az elveszhet. Fűzfa Balázs irodalomtörténész, tankönyvszerző: Feltétlenül szükség van a klasszikusok újramesélésére. A *Don Quijoté*nak például Spanyolországban több korosztályos változata létezik. A magyar gyerekek számára pedig nem kisebb költő és műfordító írta át rövidítve Cervantes halhatatlan regényét, mint Radnóti Miklós... A nagy klasszikusok (Jókai, Móricz, Mikszáth) nyelve ma már nagyon nehézkesen fogadható be egy 10–18 éves fiatal számára. Modern nyelvi formába öntve viszont a halhatatlan történetek áttemelhetők a jövőbe – ha tesszük: „másként mentve”. Pethőné Nagy Csilla tankönyvszerző, irodalomtanár: Én a „jól választott részletet, de az eredetiből” pártján állok. Az irodalmi mű egy önálló szöveg, ilyen értelemben a rövidített, lájtosított verzió teljesen más szöveg, pusztán a sztorira koncentrálni, a nyelvezete pedig teljesen látóköron kívülre kerül. Ketten elutasítják az átírást (véleményem szerint a nagy-nagy többség ezen az állásponton van), egy irodalmár viszont egyetért vele.

Ha a *Toldi* értelmezési nehézségeit vesszük számba, akkor ennek négy okát adhatjuk meg: elsősorban a mára archaikussá vált kifejezések, a költői képek és a nyelvjárási elemek alkalmazása, valamint a diákok által olyannyira nem szeretett leírások. Ha jól megnézzük, ez minden a 20. század előtt írott szépirodalmi alkotásra érvényes lehet. Ebből máris arra a dőre következtetésre juthatnánk, hogy csak kortárs irodalmat taníthatunk. A klasszikus idézet: *Ösztövért kútágas hóriborgas gémmel*. Egyetlen szót sem ért belőle a gyerekek. Igen, tudjuk, de ha megtanítjuk velük az archaizmusok jelentését, vajon nem olyan, mintha egy idegen nyelvet tanulnának? És ez jó vagy rossz? Mintha az anyanyelv idegen nyelv volna, azonban mégsem. Lássuk tehát bevezetésül az első ének második strófájának első négy sorát: *Ösztövért kútágas hóriborgas gémmel / Mélyen néz a kútba s benne vizet kémel: / Óriás szűnyognak képzelné valaki, / Mely az öreg földnek vérit most szíja ki.*

¹ <https://www.antikvarium.hu/konyv/jokai-mor-a-koszivu-ember-fiai-347957>

Az archaizmusokat három csoportba sorolhatjuk. A fogalmi archaizmusok, azaz szavak mint archaizmusok (pl. *nádorispán*), jelentésbeli archaizmusok, azaz szójelentések mint archaizmusok (pl. *agy* 'koponya, koponyacsont') és formai archaizmusok, azaz szóalakok mint archaizmusok (pl. *tereb* 'teher').

Fogalmi archaizmusok:

És mint toportyán, ha juhász kergette, / Magát egy kiszáradt nádasba vette. ('réti farkas')

Hanem midőn már szépen megpitymallott, ('az égbolt hajnalban kivilágosodik')

Nem is teremőztem béresnek, villásnak,

Hogy petrencét bordjak akárki fiának ('szálás takarmányból két rúdon vagy egy villával vihető kisebb rakás, csomó')

Belevágtá fejét a szemöldökéjébe ('ajtókeret felső, vízszintes fája')

Egy öreg cimbalmos bevért a szurdékban ('a kemence mögötti keskeny szöglet, zug: kuckó')

Nem ri oly erősen, egy kicsit juházott. ('csillapodik')

Alaki archaizmusok:

Hasztalan leskődött ott az édes álom, ('lekeslődik, hosszasan les, figyel')

Nem bírt általtörni a szomorúságon, / S nyakán csimpalyogva ajkán csókeja égett. ('görcsösen a nyakába kapaszkodik, csimpaszkodik')

Jól tudom, mi lappang bokrodnak megette, (grammatikai változás és átvitt értelem)

Béresek közt is től cudar csibésnek ('tettél')

Nádtors lón az ágya, zombok a párnája ('lett')

Futá minden ember a bizonyos halált.

Méne elbusulva, némán haragjában

Úgy bolyonga Miklós. Nyakán ült a búja, / Oldalát kekezde annak sarkantyúja,

Jelentésbeli archaizmusok:

Toldinak a szíve bajlott a kérésen, / „Legyen úgy” felelte, marhádat elvészem... ('vagyontárgy, értéktárgy')

Szarvát lenyügözték az első lábához ('nyűggel, kötéllel vagy láncsal leköt vmit, tehetlenné tesz')

Megolvasni a pénzt egy sírdombra leültek ('megszámol')

Nesze, szolgám, madár-látta cipót hoztam. ('olyan (kenyér), amelyet vki mezei munkáról vagy hosszabb útról visszatérve, maradékként hazavisz, és gyermekének kedveskedik vele mint „madár látta” ajándékkal')

És megparancsolta erős-kegyetlenül, / Hogy saját kezébe adjam szegetlenül. ('olyan (kenyér), amit még nem szegtek meg, nem vágtek belőle')

Szólásszerű mondatok:

Kebelén kenyere, hátán volt a háza.

Ha örül az ember, csak nyűg, hogy van esze.

Hadd jöjön fel öcséd és álljon ki azzal: / Vagy erőt vesz rajta, vagy keze miatt hal,

El sem búcsúzott, csak a kapufélfától.

Foga fejeit mindjárt kimutatta.

Az alkonyat és a hajnal leírása többször megjelenik a műben többsoros többszörös metaforákkal. Íme, egy-egy: *Elfeküdt már a nap túl a nádas réten, / Nagy vörös palástját*

künn hagyá az égen, / De az éj erőt vett, csakbamar beronta, / Az eget, a földet bakacsinba vonta, / / És kiverte szépen koporsóságával: / Fényes csillagoknak milljom-ezerével; / Végre a szép holdat előkerítette / S ezüst koszorúnak fejtül odatette.

Fölvevé a hajnal piros köpönyegét, / S eltakarta vele az égboltnak felét, / De nem volt oly kényes a bársony rubába / Hogy be ne pillantson a szegény csárdába.

Ezenkívül egyéb megszemélyesítések és a hasonlatok teszik gyönyörűvé és kifejezővé ezt az elbeszélő költeményt.

A kulacs sikoltott és kibuggyant a vére

Széles utca a víz: ember a sövénye;

És ne feledkezzünk meg a humorról sem: *Egy cseléd vizet tesz félakós bögrében, / Mely ha forr tűzőn s nem fér bőrében, / Akkor a baromfit gyorsan belemártja, / Tollait letörli, bocskorát lerántja / Van, ki a kis bárányt félti izxadástul; / S bundáját lerántja, még pedig irbástul;*

Martinkó András *Értjük vagy félreértjük a költő szavát* című interjúkötetben a következőképpen nyilatkozik többek között: „... a magyar olvasók egy jelentékeny része ... nyelvileg nem érti (az irodalmi) szöveget.” „... nálunk kb. 50 év elteltével a következő nemzedék már nem érti pontosan és teljesen az ötven év előtti költészet nyelvét.” „... alig van az ötven év alatti magyar olvasók között olyan, aki Arany *Toldiját* akár csak háromnegyed részben megértené.” Jusson eszünkbe Ignotus, sőt hírhedt kijelentése Ady *A fekete zongora* c. versével kapcsolatos kijelentése! »Vesszek meg, ha értem, de nagyon szép!« Tehát a költemény esztétikai élményt tud nyújtani akkor is, ha nyelvileg, értelmileg, logikailag nem is értjük.” Vajon ez igaz a *Toldira* is az általános iskolai korosztály körében? A *Toldi* Előhangja kapcsán Martinkó András még egy, a műben gyakran előforduló archaizmusra hívja fel a figyelmet, nevezetesen a kötőszói szerepben álló *ki, aki* vonatkozó névmás jelentésére. Például: *És, kit a csizmáján viselt, sarakantyúját.*

Egyes vidékeken – persze ma már inkább csak az öregek – használják az *aki* formát az *ami* helyett.²

A bevezetőben említett átírás szóba sem jött még, és szóba sem jöhet a lírai művek esetében. Nem is tudom, minek lehetne nevezni az archaizmusoktól és a költői képektől lecupaszított *Toldit*. Mit tehetünk? (Szándékosan nem azt a kérdést tettem fel, hogy mi a teendő, hiszen magam is csak javaslatokat kívánok megfogalmazni.) Egyrészt a műben kulcskifejezésként szereplő archaizmusokat magyarázzuk meg, értelmezzük a diákokkal együtt azt a mondatot, amelyben szerepel. Tekintsük olybá őket, mint a matematika- és a fizikaórán elsajátítandó ismeretlen fogalmakat, azaz a terminus technikusokat. Másrészt idézve Martinkó András szavait újra, higgyük el azt, hogy „a költemény esztétikai élményt tud nyújtani akkor is, ha nyelvileg, értelmileg, logikailag nem is értjük”.³

Legalább is nem minden szavát – tegyük hozzá. Természetesen van olyan diák, aki erre nem befogadó.

Még egy érv a *Toldi* tanítása mellett. Az archaizmusok elsajátíttatása kapcsolatban van egyéb tudományágakkal, például a néprajzzal és honismerettel, történelemmel,

² MARTINKÓ ANDRÁS: *Értjük vagy félreértjük a költő szavát?* Budapest, 1983. RTV – Minerva, 5–18.

³ I. m., 142.

például: *pásztorűz* = a szabadban háló pásztoremberek tüzei (így védekeztek az éjszakai hűvösség ellen) az esti órákban lángjuk melegénél és fényénél mesékkel, történetekkel szórakoztatták egymást; a történelemmel, például: *dárda, gereblye, sisak, páncél, buzogány, parittyakő, kopja, pajzs* = régi, középkori lovagi fegyverzet részei.

Pásztor Emil *Arany-szótárának* a bevezetőjében ekképp ír: „A *Toldi* ... nyelvi remekmű is, mely a helyes, szép és gazdag magyar nyelvhasználatnak leggyakrabban emlegetett példája irodalmunkban. E mű ismerete és nyelvi gazdagságának valamilyen birtoklása kétségtelenül hozzátartozik általános műveltségünkhöz. Nemcsak gyönyörűséggel, hanem sok tanulsággal is olvassa gyermek és felnőtt. Sütő András az *Anyám könnyű álmot ígér* című könyvében, elemi iskolás korára emlékezve, így ír róla: »Téli esteiken Arany *Toldija* tartott ébren ... Újra meg újra visszatértem a *Toldi*hoz. Nyelvünk erdőzúgását hallgattam benne. Miután végigborzongtam a réti farkasokat, és Bence hűségében apámra ismertem, miután karizmait a Miklóscival összemértem, azzal kötött le tizedszer is, ami a kielégített kalandvágy helyén egyre növekvő hiányérzetemet enyhítette: beszélni tanított. A lehetetlen sajtó kísértéseit éreztem: fölszippantani szavanként az egészet, utolsó jelzőjét is eltárolni az üres kamarákban»⁴

Beke József önzetlen munkája révén elkészült a háromkötetes *Arany-szótár*.⁵ Ebből kiderül, hogy Arany verseinek szókészlete 22 423. Vajon mennyit ismernek ebből a diákok, sőt a magyar szakos hallgatók? Még pontosabban a *Toldi* archaizmusaiból? Felmerést végeztem a Nyíregyházi Egyetemen, 25 hallgatót kérdeztem a megkövetkező szavak jelentéséről: *kaláris*: 'nyaklánc, főleg gyöngy nyakék népies szóval, piros vagy fehér színű nyaklánc, fűzér'; *szurdék*: 'szöglet, zug, szurdok, meredek falú, patak vájta völgy'; *csoroszlya*: 'hagyományos szántásnál használt eke része, kés, hosszúvas, az ekevas elé szerelt, cserélhető acél vágóél'; *toportyán*: 'nádi farkas, réti farkas, arany-sakál'; *juss*: 'egy személyt megillető örökség, örökrész'; *szemöldökfaj*: 'favázás szerkezetekben az ajtókat és ablakokat felül határoló vízszintes heveder, az ajtó vagy ablak fölötti pártázat fája'; *csobolyó*: 'italos edény, amely dongából készült, kétfenekű, lapos hordószerű, dugóval zárható szállító- és ivóedény'.

Csupán néhányan ismerték néhány szó jelentését. Nagyon tanulságosak a félreértelmezések: *kaláris*: 'kis tó', 'sűrű növényzet', 'patakpart', 'alföld', 'írőszekő'; *szurdék*: 'szakadék', 'hasadék', 'gyerekek', 'fazék', 'kis helyiség'; *csoroszlya*: 'tarisznya', 'ruhadarab', 'harci szerszám', 'idős ember', 'lábbeli', 'ülőkalkomatosság'; *toportyán*: 'alacsony', 'tulajdonság', 'vándor', 'útonálló', 'toporzékol', 'kicsi gyerek'; *juss*: 'jutalom', 'jutalék'; *szemöldökfaj*: 'szemüveg'; *csobolyó*: 'patak', 'vízpart', 'patak széle', 'növény bogója', 'folyó', 'ruha része', 'kút'.

A munka adott. A *Toldi*t sem átírni, sem lecserélni nem kell az archaizmusai miatt. Már csak azért sem, mert e szeretettel teli mű, többek között a hazaszeretet és az édesanya szeretetének az elbeszélő költeménye, a kitartás és a hősiesség eposza. Semmiképpen nem való leselejtezendő művek sorába.

⁴ PÁSZTOR EMIL: *Arany-szótár*. Arany János Toldijának szókészlete. Budapest, 1986. Tankönyvkiadó, 7.

⁵ Arany János költői nyelvének szótára. Budapest, 2017. Anyanyelvpolók Szövetsége – Inter.

AJTAY-HORVÁTH MAGDA

„Ő is verseng az eredetivel” A *Hamlet* mint az önkifejezés eszköze Arany János életművében

Shakespeare *Hamlejt*ének magyarra történő fordítása kitüntetett jelentőségű az Arany életműben és a magyar műfordítás-történetben egyaránt. Egy-egy alkotó műfordítás-termése nemcsak az írói életmű elidegeníthetetlen része, hanem a nemzeti irodalom szerves része is. A magyar nyelvű *Hamletet* tehát két irányból közelíthetjük meg: egyrészt az Arany János-i életmű-, másrészt pedig fordításának története felől.

Dolgozatomban e két szempontot kísérem meg egyesíteni két egymásnak részben ellentmondó, részben egymást kiegészítő, időben is egymást követő kutatás alapján. Időrendben az első tanulmány Géher István 2005-ben megjelent *A magyar Hamlet: Arany János furcsa álcája* című, amely a *Hamlet*-fordítás keletkezéstörténetét rekonstruálja az Arany János-i életműben; a második Korompay H. János 2015-ben megjelent tanulmánya,¹ mely egyrészt az azóta hozzáférhető dokumentumok alapján, másrészt pedig Arany János szókincsének mélyrehatóbb és szélesebb körű vizsgálata alapján részben cáfolja Géher István korábbi megállapításait, részben épít is azokra. Mindkét tanulmány szintetizáló jellegű, a megírásukat megelőző szakirodalmi források széles körét integrálja és újabb összefüggéseket bizonyít.

Géher István, a nemrég elhunyt kitűnő Shakespeare-kutató tanulmányában² „műfordítás mágiájáról” beszél, ami abból fakad, hogy Arany János Shakespeare szövegét „poliszémikusan dramatizált” szöveggént értelmezi. Ez azt jelenti, hogy Arany a *Hamlet*-fordításában a jelentésmegfelelések mellett a szöveg „értelmét képzeletével kitágítva felfogja a rejtvény természetét, ami nem csupán reflektál és közöl, hanem egyszersmind sugall és teremt is”.³

Arany Jánost alkotói ráhangoltsága avatja kitűnő Shakespeare-fordítóvá, ennek a ráhangolódásnak az alkotó elemei a filológiai szakértelem, hiszen Arany korának legjobb magyar Shakespeare-ismerője volt; a másik eleme a verselő virtuozitás, a harmadik eleme pedig az alkati jellemző. Az Arany-életművel foglalkozó szakirodalom számos helyen említi, hogy Arany műfordítói tevékenysége és saját elnyomott

¹ KOROMPAY H. JÁNOS: „Egy dióhéjban ellaknám Hamletkint”. A *Hamlet*-fordítás Arany János életművében. In: „Eszedbe jussak”. Hagyományfrissítés 3. Szerk. Paraizs Júlia. Budapest, 2015., 35–51. [KOROMPAY, 2015]

² GÉHER ISTVÁN: A magyar „Hamlet”. Arany János furcsa álcája. Holmi, 2005. 1511–1540. [GÉHER, 2005]

³ I. m., 1511.

enje között számos rokon vonás észlelhető és filológiailag bizonyítható. Géher István tanulmányában Németh László és Ruttkay Kálmán idevágó gondolatait idézi, azért, hogy saját kutatásának következtetéseit megalapozza: „*Arany műfordításai [...] rejtett, elnyomott énje irányába esnek*”.⁴ Ruttkay Kálmán ezt a gondolatot bővebben kifejti: „*ugyanebbe az irányba esnek az 50-es években írt balladái is. Arany ekkor alakítja ki az énjét leleplező, közvetve mégis kifejező balladaformáját [...] Shakespeare-hez is ezzel a műfaji kerülővel akkor jut igazán közel, amikor [...] Shakespeare költészetének néhány jellemző elemét, drámáinak pszichológiáját, légkörét, a drámaszerkesztés shakespeare-i elveit, a drámai sűrítés shakespeare-i technikáját a népballadákban [...] fölleli, amikor a legmagasabb műköltészet eljárását mintegy igazolva látja a népköltészet gyakorlatában [...] A műfordítás egyébként is jól vág Arany költői alkatához. Ő sokszor verset is bevallottan idegen minta után ír; formát, mesterségbeli fogásokat gyakran kölcsönöz másoktól; tárgyat is legszívesebben olyat dolgoz fel, amelyet forrásaiban készen talál. Költőként is a műfordítás paradox elvét igazolja: pusztán nyelvi leleményére hagyatkozva, a költői eredetiség minden más elemétől megfosztva is tud utánozhatatlanul eredetit alkotni*”.⁵

Riedl Frigyes már 1887-ben tett megállapítása így hangzik: „Arany a lelkiismeret költője”,⁶ akinek „*nagy érzéke volt a tragikum iránt, lelki életének tragikus diszpozíciója volt, bajlott az erkölcsi bonyodalmak komor felfogására, bűn és bűnhődés erkölcsi súlyának mérlegelésére*”, majd az *Arany-balladák és Shakespeare Hamletje között von párhuzamot; Gyulai Pál pedig Aranyt a „ballada Shakespeare-jének”* nevezi. E megjegyzésekkel egybehangzóan Babits Mihály a költő „hamlet lelkiségét” emlegeti, a „beteges erkölcsi szenzibilitást”, ami Arany egész életét „egy Hamlet életévé teszi”.⁸

Németh László is fontos megállapítást tesz Arany lelki alkata és műfordítói tevékenységének viszonyáról,⁹ erre utalt korábban Ruttkay Kálmán is.¹⁰ „Arany műfordításai inkább rejtett, elnyomott énje irányába esnek. Ha már eredeti műveiben az Alföld és abszolutizmus csendjében s a kiegyezés álpezsgésében kellett maradnia, fordításaiban oda húzott, ahol lelke jogán otthon érezte magát”.¹¹

Géher szerint a *Hamlet*-fordítás keletkezését valamiféle rejtőzködés lengi körül. Arany a Kisfaludy Társaság felhívása nyomán tett vállalásai között a *Hamlet*-fordítás nem szerepel, ő a *Szentivánéji álmot* nyújtotta be, a *Hamlet*-fordítást. Ács Zsigmond készítette el, akit Arany jól ismerhetett, hiszen tanártársa volt Nagykőrösön. Azt megelőzően, Vörösmarty 1855-ben bekövetkezett halála után Gyulai Pál Szász Károlyt biztatta arra, hogy bátran fordíthatja a *Hamletet*, hiszen Vörösmarty „többé

⁴ NÉMETH LÁSZLÓ: Arany János, a fordító. In: N. L.: Az én katedrám. Tanulmányok. Budapest, 1975. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, 579–583. [NÉMETH, 1975]

⁵ Idézi GÉHER, 2005. 175.

⁶ RIEDL FRIGYES: Arany János. Budapest, 1955. Gondolat, 133.

⁷ GYULAI PÁL: A fordításokról. In: A műfordítás elveiről. Szerk. Józán Ildikó. Budapest, 2008. Balassi Kiadó, 240–246.

⁸ BABITS MIHÁLY: Petőfi és Arany. In: Esszék és tanulmányok. I. Budapest, 1978. Szépirodalmi Kiadó, 160–180. [BABITS, 1978]

⁹ NÉMETH, 1975, 579–583.

¹⁰ RUTTKAY KÁLMÁN: Klasszikus Shakespeare-fordításaink. In: Shakespeare-tanulmányok. Szerk. Kéry László, Országh László, Szenczi Miklós. Budapest, 1965. Akadémiai, 177.

¹¹ NÉMETH, 1975, 580.

nem fordít¹² (1855. aug. 11). Szász Károly azonban inkább az *Othellót*, a *Macbethet*, a *Téli regét*, az *Antonius és Kleopátrát*, *Rómeó és Júliát*, a II. *Richárdot*, a VIII. *Henriket* és a szonetteket fordította.

Mégis, 1866. november 28-án, minden előzetes, a fordításra tett utalás nélkül, Arany benyújtotta *Hamlet*-fordítását a Kisfaludy Társaságnak, egy rövid levél kíséretében, miszerint „bíráló szót szeretne hallani róla”, mielőtt „végső javítás alá veszi” a darabot. A Kisfaludy Társaság „minden bírálat nélkül a Shakespeare-kiadásba fölvétetni határozta” s december 29-iki ülésen az első „mutatványokat” olvasták föl belőle. Nyomtatásban 1867-ben jelent meg a Shakespeare minden munkái 8-ik kötetében.¹³

Géher István a *Hamlet*-fordítás kapcsán érdekes alkotáslélektani jellemzőket tár fel, s felhívja a figyelmet arra a titokzatosságra, ami a fordítást övezi. Arany leveleiben ugyanis, korábbi gyakorlatától ellentétben, senkinek nem tesz említést arról, hogy a *Hamlet*-fordítással foglalatoskodik, éppen ellenkezőleg, alkotói benuhátról panaszkodik.

Géher, azt a feltételezést, mely szerint a *Hamlet*-fordítás hosszú időn keresztül érlelődött Aranyban, azzal bizonyítja, hogy korábbi leveleiben kimutathatóak az olyan fordulatok és szóhasználatok, melyek a *Hamlet*-ben is előfordulnak. A *Honvéd özvegye* (1850) című költemény mottójában már fellelhetők azok a sorok, amelyek a *Hamlet*-ben majd újra előfordulnak az idős *Hamlet* özvegyének az ostorozásakor: „Gyarlóság, asszony a neved!/Csak egy rövid hét: még a gyász cipő sem/Szakadt el, melyben könnyé olvadt/Niobeként kísérte ki szegény/Atyám holttestét: s ím ő/ Férjhez megyen... (*Hamlet*).

Géher az „álcázás furcsa következetességéről ír”, amikor Aranytól származó levélrészletekkel bizonyítja, hogy miközben bámulatos ütemben fordítja a *Hamletet*, amit Géher szerint valószínűleg már korábban elkezdhetett, leveleiben folyamatosan arról panaszkodik, hogy nincs ereje, energiája és ideje semmi érdemlegessel foglalkozni. Ez az elhallgatás azért is furcsa, mert korábban Szilágyi Istvánnak, Tompa Mihálynak, Szász Károlynak, Tomori Anasztáznak írt leveleiben mindig pontosan beszámolt arról, hogyan halad *A windsori víg nők*, a *Szentivénéji álom*, a *János király* fordításával. A *Hamlet*-fordítás azonban, úgy tűnik, annyira személyes és titkos tevékenység, „pótcselekvés”, kompenzáció, hogy nem árulható el még a legközelebbi barátoknak sem. A költő közéleti tevékenysége és belső énje között feszülő kettősség meghatározta lelkiállapotnak éppen *Hamlet* tépelődései adtak leghűbb formát. A fordítás tehát egyszerre vált a legszemélyesebb önkifejezésnek és a rejtőzködésnek az, „álcának” az eszközévé. A *Hamlet*-ben megfelelő tárgyat talált az elfojtott, s másképpen kimondhatatlan életérzéseknek, azaz a *Hamlet*-fordítás Arany számára az önkifejezés metaforája. Talán ez is magyarázza azt a nyelvi kreativitást és erőt, amit Arany János *Hamlet*-újraalköltése képvisel. Az alkotás ütemét és elsodró erejét kitörő vulkánhoz, kreatív mánorhoz hasonlítja Géher, aki szerint alkotáslélektanilag gyakran előforduló jelenség a kreatív mánia és a depresszió egyidejű megjelenése.

¹² SZÁSZ KÁROLY: A műfordításról, különös tekintettel Shakespeare és a Biblia fordítására. In: A műfordítás elveiről. Szerk. Józán Ildikó. Budapest. 2008. Balassi Könyvkiadó. Budapest. 167–187.

¹³ Idézi BAYER JÓZSEF: Shakespeare drámái hazánkban. Budapest. 1909. Franklin Társulat, 22.

Tényfeltáró kutatása során, Géher, Arany *Hamlet*tel kapcsolatos hallgatásának egy lehetséges másik, erkölcsi jellegű magyarázatára is rávilágít. Arra tudniillik, hogy a Kisfaludy Társaság felhívására nem Arany, hanem Ács Zsigmond nyújtott be *Hamlet*-fordítást, aki egyébként Aranynek Nagykőrösön tanártársa volt. Ács Zsigmond fordítását a bírálók (Szász Károly és Egressy Gábor) visszautasították, s ezután kérték fel Aranyt a dráma fordítására, aki viszont olyan rekord idő alatt jelentkezett kész művével, hogy joggal vetette fel az a gyanút, kivált a sértett Ács Zsigmondban, hogy Arany titokban, már korábban is dolgozhatott a művön. Ennek ellenére mégis hagyta, hogy Ács Zsigmond időt és energiát fektessen a fordításba, így jelentős anyagi kárt okozva önmagának és családjának. Mindezt Ács egy keserű hangvételű levélben el is panaszolta Szász Károlynak. Az is feltételezhető akár, hogy Arany már kezdetektől tisztában volt azzal: a *Hamlet* meghaladja Ács Zsigmond fordítói képességeit. Összegezve tehát, a magyar *Hamlet* létrejöttét hosszas visszafojtás és ennek nyomán keletkezett elemi depresszióját szellemi-lelki robbanás eredményezte, amelynek folyamatát a szerző utolsó pillanatig megpróbálta elhallgatni. Ez a misztikum a mű mágiikus erejével összhangban áll, s amilyen titokzatos és összetett Hamlet személyisége, ugyanolyan titokzatos Arany viszonya a fordításhoz.

Korompay H. János 2015-ös tanulmányában¹⁴ megalapozatlannak véli a Géher István által megfogalmazott következtetést, mely szerint Arany már 1850-ben nekilátott volna a *Hamlet* fordításának. A megállapítás bizonyítását nem tartja kielégítőnek, melyet Géher *A Honvéd özvegyében* és a *Hamlet*ben is előforduló sorok azonosságára alapozott.

Korompay a *Hamlet*-fordítás szókincsének konkordancia vizsgálatát végzi el, melynek alapján megállapítja, hogy bizonyos szavak, szó szerkezetek vagy sorok egyrészt más Arany-műben is előfordulnak, másrészt más, Arany által is ismert költők műveiben is felbukkannak, harmadrészt pedig bizonyíthatóan, korábbi, Kazinczy vagy Vajda Péter által fordított *Hamlet*ből átvett mondatok.

Abban nincs semmi meglepő, hogy Arany más alkotásaiban is használt olyan szófordulatokat, sorokat, mint amilyeneket a *Hamlet*-fordításában is, mindez azonban azt bizonyítja, hogy az azonosság felbukkanásának időpontja (egy-egy vers keletkezése) nem alkalmas arra, hogy fordítás keletkezésének időpontját meghatározza. Géher István idézett dolgozatában azt is állítja, hogy 13 hónap (ennyi idő telt el Ács Zsigmond fordításának elutasítása: 1865. okt. 25. és Arany *Hamlet*jének benyújtása, 1866. nov. 20. között) túl rövid idő arra, hogy e hosszú mű lefordítható lett volna figyelembe véve a költő akkori életkörülményeit. Arany ugyanis ekkor a Kisfaludy-társaság elnöke, majd az Akadémia elnöke, a lányát gyászoló apa, (Arany Juliska, a fiatal anya, 24 esztendőskorában 1865. december 28-án halt meg), s e tragédia feldolgozhatatlan fájdalom Arany számára, mely depresszióját és alkotási kedvének bénulását okozza. Erről a lelkiállapotról számos levélben számol be barátainak.

Korompay ezzel szemben reális teljesítménynek tartja a fordítás tizenhárom hónap alatti létrejöttét. Összehasonlítva a többi Arany-fordítások ütemével, kiderül, hogy a tizenegy darabból álló Aristophanesz-fordítás 800 oldala négy és fél év alatt

¹⁴ KOROMPAY, 2015.

készült el, azaz havonta 15–30 oldalt fordított a költő; a *Hamlet*-fordítás üteme ennél még lassúbb volt: 13 hónap alatt 158 oldalt fordított, azaz 12 oldalt havonta. Megjegyzendő, hogy a *Hamlet* eredetiben 3832 sor, egyike a leghosszabb drámáknak, Arany átültetésében 3914 sor.

A más költők műveiben és a *Hamlet*-ben előforduló egyezések azt bizonyítják, hogy Arany nem csupán ismerte elődeinek költészetét, hanem kitűnő memóriája és versérzéke is volt, megjegyezte a költőelődök által használt különleges szavakat, s a tájszavakat mellett ezekkel is gazdagította szókincsét.

Korompay egybeveti a Kazinczy és a Vajda Péter-féle fordítást Arany *Hamletjével*, s kimutatja, hogy Arany mindkét fordításból emelt át fordulatokat a sajátjába, így teremtve folytonosságot a magyar *Hamlet*-hagyományban. Szinte természetes, hogy ez így történt, hiszen Arany nem ismeretlen szöveget ültetett át magyarra. A korabeli közönség közel harminc évig a Vajda Péter-féle fordítást hallhatta a színpadon. Arany is elsősorban színpadi előadásra szánta fordítását, mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a színház intendánsa is sürgette a *Hamlet* újbóli fordítását. Színháztörténeti forrásokból tudjuk, hogy a korabeli színházban a hagyományok felhasználása, „újrahasznosítása” bevett gyakorlat volt, s ez nem csupán a kellékekre, jelmezekre, hanem a szövegekre is vonatkozott. Még inkább így történt ez Shakespeare-korában, hiszen Shakespeare maga is kompilált, témákat, ötleteket, dramaturgiai megoldásokat, sőt kész szöveget is vett át másoktól, s így aktivizálta a közös tudattartalmakat és erősítette a színházi hagyományt. Arany, ahol úgy ítéli meg, hogy a Vajda Péter-féle fordítás találó, meghagyja azt, azaz csupán hiúságból nem törekszik „csak azért is” más fordulatok alkalmazására. Az irodalmi (fordítói) hagyomány sajátos formája ez, ami a jót megőrizve, a múlt eredményeit szervesen folytatva hoz létre egyre tökéletesebb művészi minőséget. Ezt a fordítói hagyományokhoz történő természetes hozzáállást erősíti meg Babits Mihály is jóval később, amikor a *Shakespeare-fordítás* című tanulmányában így vélekedik: „A fordítónak nemcsak joga, de kötelessége is mindenütt, ahol a régi fordítás valamely helynek egyedül helyes vagy lehetséges megoldását etalálta, ezt a megoldást átvenni, s a külföldi Shakespeare-fordításokat is mindenképpen felhasználni”.¹⁵ Arany is ezt tette tulajdonképpen. Megjegyzendő, hogy 1996-ban, Mészöly Dezső *Hamlet*-fordításában 150 sort vett át Arany *Hamletjéből*.

Arany kimutathatóan két magyar fordítást, Kazinczyét, Vajda Péterét, és egy angol eredetit, Delius Miklós német előszóval és jegyzetekkel ellátott angol kiadását használta. Ez utóbbira éppen ő tesz javaslatot a Kisfaludy Társaság elnökeként, hiszen fontosnak tartja, hogy az egységesség érdekében minden fordító ugyanabból a kiadásból dolgozzon.¹⁶

Kazinczy, a költőelőd, aki angolul nem tudott, prózában ültette magyarra a *Hamletet* Friedrich Ludvig Schröder német átdolgozása nyomán. A fordítás Kassán jelent meg 1790-ben *Hamlet Szomorú Játék. VI. Felvonásban. Shakespeare munkája, úgy a mint az a mi Játészó-Szöveinkre léphet* címmel, majd öt követte Vajda Péter 1839-es *Hamlet*-fordí-

¹⁵ BABITS, 1978. 2. kötet, 12.

¹⁶ ARANY JÁNOS: A magyar Shakespeare megindítása. Jelentés a Kisfaludy Társasághoz. In: Magyar Shakespeare-tűkör. Szerk. Maller Sándor, Ruttkay Kálmán. Budapest. 1984. Gondolat, 212–216.

tása, melyet a kortárs kritika egyhangúlag gyengének minősített. Vörösmarty Mihály már 1841-ben így ír a Vajda-fordításról: „A fordítás hűnek látszik, de egy késsé darabos és nehez, mi színésznek felette nagy akadály. Való, hogy Hamlet fordítása egy a legnehezebb feladatok közül, s kezdetnek már ez is nagy nyereség: azonban igen kívánatos, hogy a nagy brit költő jeles műveivel minél többen megküzdjenek: mert nem tartózkodunk kimondani, hogy Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb szépliteratúrának is felér legalább felével”.¹⁷ Vörösmarty, négy-öt Shakespeare-dráma átültetését tervezte, köztük a *Hamlet*ét is, de 1855-ös halála miatt a terv megvalósulatlan maradt. 1863-ban Gyulai Pál a *Koszorú* című lapban Vörösmartyhoz hasonlóan bírálja a Vajda Péter-féle fordítást: „Vajda Péter *Hamlet*-fordításánál, mely jelent meg, azóta sem (Rózsa Dezső, Kiadatlan magyar Shakespeare-fordítások, Magyar Shakespeare-Tár 11. 1919 munkájában foglalkozik a darabbal), de Egressy Gábortól, aki maga is Shakespeare-fordításokat bírált a Kisfaludy-társaság megbízásából, Arany könnyűszerrel megszerezhetette a kéziratot. A korabeli sajtóból és levelezésekből jól dokumentálható az Arany János új fordításának pozitív fogadtatása. A művelt közvélemény úgy érezte, hogy a régen várt Arany János-féle *Hamlet* végre méltó párja az eredetinek.

A *Pesti Napló* néhány nappal azután, hogy Arany bejelentette a fordítás elkészültét (1866. november 28.) így ír „Minthogy lesz, sőt már van is olyan magyar Hamlet, mely az eredetihez méltó, az t.i., melyet Arany János fordított, remélhető, hogy a nemzeti színház igazgatósága annak megszerzésével sietni fog. Valószínű, hogy Lendvai is, ki – mint a lapok említék, Hamlet szerepét komoly tanulmány tárgyává tette, félre teszi az eddigi hiányos fordítást és Arany remekéhez fordul”.¹⁸ Végül az újrafordított változatot a vártnál később, 1868. március 6-án mutatták be, s ennek egyik oka az volt, hogy az Vajda Péter-féle változatot jól ismerő színészek nehezen tanulták meg az új szöveget, s valószínűleg néha-néha még a Vajda-féle szövegre is átváltak. A sajtóban polémia is alakul ki arról, hogy Arany művészi szövege színpadi szavalásra alkalmatlan-e vagy sem, melyet a *Magyar Újság* így old fel: „A *Pesti Napló* újdonságírója nem érti, hogyan lehet Hamlet fordítása művészi s mégis színpadi szavalásra alkalmatlan! Tessék elolvasni az Arany Jánosét, s akkor érteni fogja. A színész is ember; ahhoz pedig, hogy valaki e roppant tömör költői licenciákkal teljes s helyenként még olvasva is többszöri ismétlést szükségesítő fordítást betanulja, vastüremem s csaknem isteni memoria kívántatik”.¹⁹

Összegzés

A *Hamlet* a Nyugathoz való kapcsolódásunk szimbolikus műve, amely különböző változatokban már az Arany János 1866-os fordítása előtt is létezett irodalmunkban, s az Arany-féle fordítást is számos újrafordítás követett. A jó fordítás azonban hatalmas energiafelesleget, azaz művészi tehetséget feltételez, nem véletlen, hogy a nagy

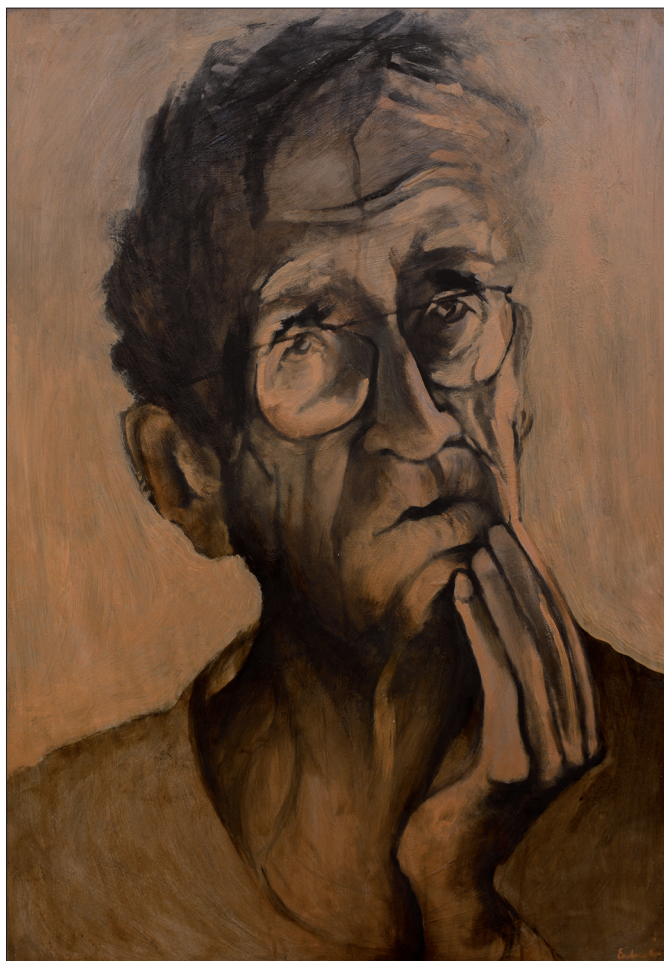
¹⁷ VÖRÖSMARTY MIHÁLY: *Hamlet*. In: Magyar Shakespeare-tükör. Szerk. Maller Sándor, Ruttkai Kálmán. Budapest. 1984. Gondolat, 99.

¹⁸ *Pesti Napló*, 1866. december 6. idézi KOROMPAY, 2015, 54.

¹⁹ *Magyar Újság*, 1868. március 7. idézi KOROMPAY 2015, 57.

irodalmi korszakok (reformkor, Nyugat-nemzedék) bőséges és magas színvonalú fordításirodalmat hoztak létre. A *Hamlet*-kaliberű műfordításoknál az elsődleges szempont tulajdonképpen nem is a fordításnak az eredetihez való viszonya, a forráshűség, hanem a befogadó irodalom kánonjában betöltött szerepe, kötődései, szervesülése a befogadó irodalom hagyományaihoz.

Ilyen megközelítésből tanulságos az Arany-fordította *Hamlet* szókészletének vizsgálata, mely költőelődöktől kölcsönzött érdekes szavakat, a költőre jellemző, máshol is használt fordulatokat, sőt korábbi fordítások mondatait is felhasználja. Arany *Hamlet*-jét az eredeti méltó párjává az avatja, hogy Arany képes az irodalmi hagyományokat magába olvasztva magasabb művészi szinten, mint sajátját újraalkotni a művet, hiszen a hamleti értelmiségi dilemma és a tragédiában ábrázolt politikai környezet saját sorsként megélt tapasztalata volt Aranynak is a kiegyezés küszöbén.

Endresz Ágnes: Emlékező

ANTAL ATTILA

Arany János Pesten

Egészé álmodtam nektek
foszlányos sztyepei regét
molyrágta históriát
várak tövébe hullongált éneket
csontokba szétozlott honi tanulságot
hogy legyen mire építkeznie
lelketekben az otthonos jövőnek

de ti a pátosz selyempapírjába
csomagoltátok álmom
felmutatjátok néhanap
mint pap az ostyát
s közben párizsi bécsi orfeumok
híreiről suttogtok
csücsörítő táncosnőcskékről
kik elhozzák majd hitetek szerint
ide is ígérését
egy izgatóbb világnak

nem látjátok
a leszakadni készülő
korszakos alkonyt a város felett

KULIN BORBÁLA

A távolságról

*„Hogy üres kép, játszi sugár,
Mit olyankor szeme lát,
Nem híd, amely összekötné
Földdel a menny kapuját!”
(Arany János: A gyermek és szívárvány)*

Istenem,
távolságunk végtelen mezejét belakták a testek.
Keringenek. Forgolódnak. Hemperegnek.
Vagy csak illatoznak, mozdulatlanul, mint a mák.

Néhányukat megszerettem, mert rád
hasonlítanak. Vonzásuk émelyít.
A szédülettől hogyan szabaduljak?
Káprázat vagytok, bálványimádás
minden hozzátok intézett beszéd
– hajtogatom,
és közben fogalmam sincs,
hogy szerelmet a bőrről,
házról a hazát,
keresztfáról az élet
hogyan kell lefejtetni.

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”*

Drága barátom, Sándor!

Nyíregyháza, augusztus 24. 18...

Most, amikor régi színész társam szíves invitálásának eleget téve végre megérkeztem a kies Nyíregyházára, ahol te még nem jártál, hacsak nem tetted előző életedben, amit persze kétlek, egyszóval most, amikor néhány napra elszakadtam hivatalomtól, hitvesemtől, fiamtól és leányomtól, kénytelen vagyok egyedül álomra hajtani a fejem. Előtte azonban írok Neked élményeimről.

Egyetlen Sándorom, te igazán megértesz engem, hiszen te is többször megfordultál a világot jelentő deszkákon, s ha lehet hinni némely kortársunknak, különösen a szószátyár Jókainak, akkor állítólag nem is játszottál rosszul, sőt, a Lear királyban, úgy szól a legenda, a bolondot olyan élethűen alakítottad, hogy többen kételkedtek épelméjűségemben. Én magam persze sosem tennék ilyet, inkább vallom, színészi képességeid messze meghaladják az enyéimet. Nos, mivel tudod rólam, hogy magam is kacérkodtam Tháliával, igaz, nem sok sikerrel, de annál nagyobb lelkesedéssel törekedtem pallérozni efféle gyér adottságaimat: te, igen, te átérzed, mekkora felindultsággal fogadtam a hajdani kompánia Nyíregyházára szegődött tagjának meghívását. Így aztán Nagyszalontáról, ahol kivettem egy hetet, (Jöjj el, szabadság. Te te szülj nekem rendet, de kár, hogy ezt nem én írtam), szóval kis lakomból egyenesen a Nyírség fővárosába utaztam egy rozoga postakocsival. Úgy emlékszem, talán vörös volt... Itt állítólag nemsokára megkezdődik a tizenhatodik VIDOR Fesztivál. Hogy mi ez, Sándorom, azt még nem tudom, csak azt tudom, hogy szőkék a mezők, ám igaz, ezt is egy másik költő írta, de hát a VIDOR árnyékában, ahogy figyelem a város lelkes lakóit, némelyik azt sem tudja, fiú-e vagy lány. Én szintén csak sejtem, hogy Nyíregyházán valami készül. Ácsolják a színpadot, tömegek sűrögnek-forognak a tereken, miközben én csak téblábolok a színház körül, s arra gondolok, milyen szívesen látnálak Téged is valamelyik előadásban. Triumvirátusunk harmadik tagja, Tompa Miska, aki ugyan református lelkész lett, ő nem akart-e valaha színészettel foglalkozni? Mert hát, édes barátom, Sándor, tenéked magyarázzam, hogy színház az egész világ, és mi is színészek vagyunk benne. Mármint Te, én, meg Miska. Ezért aztán nagy izgalommal várom a holnap estét, amikor a város főterén megnyílik majd a sokszínű fesztivál.

* Az Arany János-emlékvé alkalmából nyíregyházi irodalmárok elhatározták, hogy 2017 VIDOR Fesztiváljának eseményeit újszerű módon ábrázolják. Ennek érdekében megírták Arany János, Petőfi Sándor és Tompa Mihály levelezésének (eleddig nem létező) darabjait. A híres triumvirátus tagjait meghívták a rendezvényre: az itt született szövegeket ez úton teszik közzé. Arany János levelét Karádi Zsolt, Petőfi Sándor válaszait Béres Tamás, Tompa Mihály episztoláit Gerliczki András írta. (A szövegek első változatait azon melegében – 2017. augusztus 25 – szeptember 5. között – A Vörös Postakocsi internetes kiadásában publikálta.)

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

Ha akarod, barátom, közben járok az érdekedben, hogy lássanak Téged is vendégül a barátságos nyíregyháziak.

Lám, a gyertyám csonkig égett, befejezem hát első leveletem. Nőm, mielőtt elindultam, szeretettel szólt rólad, miképpen Laci fiú is, aki nagy kedvvel mondogatja, hogy ő egy fürge ürge. Várlak hát, siess, jöjj és láss. Igaz barátod

Arany János

Jánosom! Aranyom!
Barátom!

Nyíregyháza, augusztus 25. 18...

Álmélkodva és vágyakozva olvastam soraid, onnan távoli végekről, az ország szívéből, abból a bölcsőből, amerre a *Hymnus*unk is született. De vágyék én már oda rég óta! Ha azt írom egy helyütt, hogy a Hortobágy, dicső rónaság, az Isten homloka, akkor a Nyírségi táj az Isten lelke lészen, ez egészen biztos.

Vándorkomédiás berkekben (és unokában) már régóta mesélik, hogy igen látogatott fesztivált és eseménysorozatot szerveznek Nyíregyházán. Minek nevezzem..., Juliskámmal már többször terveztük is, hogy lóra pattanunk és levágtatunk oda. Egy ízben még komédiás barátomat is sikerült meggyőzném arról, hogy útra keljünk, de az előző esti borral átalított egyeztetés után másnap nem sokat tudtunk magunkról, egymásról, imígyen kihagytuk a hosszú túrát. Más esetben rossz irányba indultunk el és Újfehértónál szerét ejtettük egy hetes pihenőnek egy csárdában, így csak a fesztiválról érkező vándorok elbeszélésiből ismerjük a történéseket. De őkelmük, ahogy te is írod, oda meg vissza voltak az eseményektől.

Nagy örömmel találkoznék veled, ha már te is Nyíregyházán vagy, szót is ejthetnék legújabb verseimről, szívesen kikérném véleményed, de akár közönségnek is el tudnálak képzelni, midőn legutóbb én hallgattam kísérleti balladáidat, s megvallom, azóta is fülemben csengenek azok a sorok, bár félve jegyzem meg, volna azokon még mit csiszolgatni... ám szívest' segíték ebben is.

No, öleléssel várom, hogy találkozzunk, ott a Nyírségben, leugrunk Juliskámmal néhány napra hozzád, ha még ott tartózkodsz a VIDOR alatt.

Hogy magamat idézzem végezetül a színészi hivatásról, – s kérlek, ezen gondolataimat oszd meg ottani teátristákkal is:

„Apostolok vagyunk
Az erkölcs mezején,
Apostoli szavunk
Téged kiált: erény!
Mi szép, mi szép, mi szép
A mi földadatunk!
Legyünk büszkék reá,
Hogy színészek vagyunk.”

A viszontlátás hitében bízva:

Barátod:

Petőfi Sándor

Kedves öcsém, Sanci!

Nyíregyháza, augusztus 25. 18...

Leveled, amelyben Nyíregyházára jövedeled lehetőségéről írsz, meglehetősen lelkesedéssel olvastam, hiszen csak a nagyszalontai boszorkányok, már ha vannak ilyenek, tudnák megmondani, mikor láttalak utoljára. Hej, pedig tudod, te pernahajder, mennyire erősen szívembe zártalak! Nem kevésbé menyasszonyodat, aki ugyan elszakít tőlem, ezért neheztelek is rá, ámbár megértelek, kurafi. No, már most, ha igaz, amit írsz, és nem csak költői ábránd, amely az élet megrontója, miként ama másik Miska írta, tudod, Vörösmarty, nos, akkor teljes szívemből ujjongok, hiszen talán közel az idő, amikor ismét megszoríthatom jobbodat! Addig is, pusztán azért, hogy kedvet ébresszek benned a nyírségi kirándulást illetően, engedd meg nekem az élményeimről való rövid elmélkedést.

Ma alkonyattájt, amikor a napnak hanyatlott tündöklő hintaja (ezt meg a harmadik Mihály találta ki, mármint Csokonai Vitéz), fölsétáltam a város főterére, ahol hatalmas tömeg hullámozott fel s alá. És ott, a fülledt augusztusi koraestben, egy harsány fickóra lettem figyelmes, aki, képzelheted, mekkora meglepetést okozott a jelenlétükben, így bennem is: „nézőbarát akasztásra” invitált bennünket. Mielőtt azonban úgy vélnéd, megháborodtam, gyorsan elárulom: vándorszínész volt az atyafi, mégpedig a Kajárpécsi Vízirevü frontembere, ahogy egyesek manapság mondanák. Apropos Kajárpéc. Egyetlen Sándorcám, tudod-e, hogy merre van ez a település? Mert megvallom neked, nekem bizony fogalmam se volt róla, hol keressem, Fokföldön vagy Ázsiában, de te, aki szenvedélyes utazó vagy, bizonyára jártál már ott. Ha nem, akkor üsse kavics, az a lényeg, hogy a színdarab, amelyet láttam, magával ragadt, mondhatnám, megbűvölt. Az elmés játék Sobri Jóska mozgalmas életét dolgozta fel. Bizonyára emlékszel rá, hogy a betyár halála (vagy eltűnése) után annak édesapjával Vahot Imre, aki a te istenáldotta tehetségedet, édes Sándorom, felfedezte, s később segédszerkesztőnek alkalmazott a Pesti Divatlapnál, készített egy interjút a fiú viselt dolgairól. Nos, a Kajárpécsi Vízirevü, amelyben ugyan sem víz nem volt, sem revü, lebilincselő humorral, s mi több, széles kulturális kitekintéssel, már-már azt is mondhatnám, briliáns nyelvi erővel adta elő az időnként ipari méretekben rabolgotó útonálló felkavaró legendáját, amely kendőzetlen egyszerűségében mutatta meg a tömlöcben erotikus kalandokba bocsátkozó, majd a vármegyék és kormányzati szervek ellene küldött irdatlan túléréjével szembe szálló, végül öngyilkos zsvány izgalmas élettörténetét.

Kedves öcsém, elhiheted, Sobri históriája mennyire felzaklattott! A katarzis megrendítő erejét kipihenendő elnyaltam egy méretes fagyaltot, majd pedig a Rumbanamá együttes vérpezsdítő akkordjait élvezvén letelepedtem a hajléktalanok által véletlenül üresen hagyott egyik köztéri padra. S miközben egyre inkább üvegesedő szemmel bámultam az előttem-körülöttem hömpölygő, vonagló, pulzáló tömeget, erősen éreztem, hogy neked is itt kell lenned, a nép egyszerű fiai és leányai között! Úgyhogy, öcsém Sándor, hagyj ott csapat, papot, s igyekezz hozzám! Lelkem eme gondolatok közepette úgy emelkedett hozzád, mint a megnyitó ünnepség végén a VIDOR szót formázó luftballonok százai, amelyek méltóságteljesen szálltak a végtelen

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

felé. Talán még most is ott keringenek, valahol a csillagok között. Nézz fel az égre, öcsém, biztos meglátod őket. És gyere Nyíregyházára!

Igaz barátod

Arany János

Jánosom!

Nyíregyháza, augusztus 26. 18...

Veszed-e észre, mily furcsaságokat produkál manapság ez a kiszámíthatatlan, kacifántos, szertelen világ?

(Dehogy veszed! Hiszen csak alig egy-két napja, hogy Nagykovácsán azt az ártatlan ízes tréfát oly sikerrel véghezvittem veled! Gondoltam megleplek, addigélé csak levelezés útján ismerünk egymást, s bizvást óhajtottam: orczámat fel ne ismerhetd. Nagykovácsra érvén azonnal feltaláltalak. Könnyű volt a dolgom, az iskolás gyerek, ki az utcán élém szaladt, kérésemre örömmel vezetett hozzád. Incognito: jelentéktelen poeta visitatioja. Te meg minden szavamat elhitted! Hogy élő költőt akarok látni! Hogy a Toldi íróját kívánom csodálni! Hogy amateur vidéki verselő vagyok! Hogy a Mester bölcsességének soha el nem apadó kútjából kívánom lelkem szomját csillapítani! – Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, azért ennél a mondatnál alig észrevehető ideges rángás futott át angyali orczádon. – Akkor omlottál össze végül, mikor előhúztam verselményim vaskos kötegét, hogy azt ott helyben mind felolvassam. Akkor ugrottál aztán nyakamba, midőn ál-álnevemet közöltem Veled: Tompa Mihály. Avagy Rém Elek (mesterien rímelek). Jókat kacagtunk utána. De hiszen nem félek én a szótól, ahogy más levelemben írtam volt neked: „Meg kell adni, hogy könnyen papolok. Improvizálni a csalásig tudok. Nyelvem jó, pereg, mint az orsó. Néha olyan jól beszélek, hogy sajnálom, hogy az egész beszéd elvész.” (Oh, egy máj Cicero, de Tiro segedelme nélkül!))

Egyszóval: Legyek tikkadt szöcskenyáj, s gyötrelmes hazám a kopár szik sarja, ha meg tudod mondani, hogy kerültünk Nyíregyházára! Te, édes barátom, bizonyára a létezés gyémánttengelyének ferdülését látod ebben, idővihart, kronoszinklasztikus infundibulumot.

Magam nem mennék ily messzire. Minek is firtassam? Predestinatio. Itt kell lennünk, mert ha nem kellene, másutt lennénk. Az idő és a tér csodás kavargása (avagy valami zavart „mindenmenyedelem”, ahogy Barczafalvi újítja a szót), bízzuk rá magunk!

Tünetényes városka ez, szavamra! Béke, derű, nyüzsgő vidámság hullámszik a korzón, szelíd melódiák vagy éppen vad ritmusok áradnak mindenfelé. Kávéházi elegancia és vásári zűrzavar, finom úri modor és vaskos bohóctréfák, artisztikus produkciók és utcai mutatványok... műfajok, módik, stílusok természetes ölelkezése. Magas poézis ide, literátus műveltség oda, nekem az eleven szobrok a kedvenceim! Különösen a kalapos bronzember, azzal a vicces nevű hangszerrel, az ukulelével! Csak tudnám, miként futhatok belé minden utcasarkon, hiszen akármeddig nézem-vizslatom, mozdulatlanul csillog, akár a nehéz öntvény. Ha nem szégyelleném, legszívesebben megkopogtatnám: az sem kizárt, hogy fémes kongással válaszolna.

Báméskodnék még, de sodor a tömeg, a ritmus, az újabb élményekre éhes kíváncsiság. (Azért az Árkádia teraszán üldögélőkre szánok néhány sóvár pillantást: az ernyők alatt hűs söröket kortyolgatva és mégis beleolvadva az utca önfeledt-lüktető masszájába... van-e ezidőtájt kellemetesb módja az idő eltöltésének?)

Van.

Fergeteges ovibulit (kisdedóvók tánczos-szavalatos zenedéje, csak hogy Te is értsd a szót, Jánosom) sejtető dallamok erősödnek, ahogy a Korzó épületéhez közeledem.

„Hej, kora reggel délelőtt
 ácsolják a háztetőt.
 Fenn a tetőn a cserepes
 rakja már a cserepet.
 Füstöl a kémény, kész a ház,
 Látogass meg, kispajtás!

A Dió Trió zenél (Olajos Gábor, Hajdú Ágota, Paizs Attila). Hajdú Ágota mellett, hogy tiszta hangú énekes és kitűnő citerás, igazi szertartásmester is. Vezetésével együtt táncoljuk, énekeljük, mutogatjuk, játszunk el az építkezést, utánozzuk később a brekkencseket a békadalban, s facsarjuk zsebkendőbe allergiás sósuborka-orrunk. Marasztal a négy-ötévesek édeni ártatlansága, visító életöröme, de egymást érik az előadások, mennem kell tovább.

Zavarba ejtő bőség rendezvényekben, látnivalókban. Egyszerre kéne lennem több helyen. Furcsa képzetem támad: magányos elektron vagyok, mégis egyszerre több lyukon szaladok át, s közben folyton interferálok önmagammal. (Persze Te ezt a poen-t sem érted, kedves Jánosom, hiszen tífélétek, vidéken még nincs feltalálva az elektron. :)

A belváros másik szélén, az Országzászló téren a Milord duó zenél (énekel Gerome, kíséri Mészáros Edit). A klasszikus francia sanzonokból képzeletbeli, de hangulatában nagyon is valós párizsi kiskocsmá épül. Gerome anyanyelvén, franciául suttognak-zsongnak-búgnak-jajongnak-busongnak a verssorok, az átkötő szöveg viszont bájosan botladozó vagy éppen vakmerően nekiiramodó, franciás akusztikájú magyar szavakkal hangzik. Ahogy egy későbbben megszólaló poéta írja majd: „köréd varázskör teremődik”.

A Korona előtt – hitted volna-e, János, hogy Kossuthról valaha teret is neveznek el? – Kossuth szobra mögött a színpadon az ifjúság: a Dóra és a felfedezők, Major Dóra és csapata (Major Gábor, Major Gergő, Tóth Martin, Farkas Bács Levente, Girincsi Márton). Friss, üde énekhangok, derűs dallamok, magabizó fiatalság, öntudatos tetterő. Dóra szeret magyarul énekelni, s zenei stílusuk sokszínűsége az akusztikus popsámoktól a pörgősebb ritmusokon át a kellemesebb dallamokig terjed. Ha zenéről van szó: minden újra nyitott és minden „régit” tisztelő tizenéves felfedezők.

Eleven táncbabák, vigyori gólyalásasok, lufikolbász-hajtogató mesterek, kacsingató bohócok között lavírozva – magam sem hiszem – villámlásnyi idő, és már a Művész Stúdió kávéházi asztalainál ülünk. Göttinger Pál rendező és Szabó Borbála

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

beszélgetése az írás gyötrelmétől a dramaturg küzdelmein a FŐMŰ megvalósulatlan álmáig kanyarog. Regénytervet kikotyogni nem illő (talán annyi elárulható, hogy Ricsi, a főhős belezuhan a kötelező olvasmányokba), így inkább Göttinger Pál jámbor, ámde határozott óhaját idézném egyetértőleg: küldjünk be Ricsit, vagy bárki más Shakespeare darabjába, hogy szóljon Júliának, ne kapkodjon, hanem rohanvást szökjön Romeo után Mantovába...

Írhatnék még, Jánosom, annyi másról, de megfáradtam, pihenni vágyom. A Dió trió dalával búcsúozom: „látogass meg, kispajtás!”

Forró barátsággal ölel a te Miskád

Miskám, barátom!

Nyíregyháza, augusztus 27. 18...

Hallod-e Miskám, jól rám ijesztettél, amikor egyszer csak, hip-hop, megjelentél itt! Mert ugye a mord irodalomtörténészek szerint mi, te meg én, fél évtizedig anélkül leveleztünk, hogy egymást személyesen ismertük volna, és mégis, csak úgy írásban, s nem kevésbé az eszmék terén, barátságot kötöttünk. Erre te, édes barátom, képes voltál arra, hogy fittyet hányj minden lexikonnak, s predestináld magad a nyíregyházi találkozóra. Bizony mondom, barátom, ez „nem semmi”, ahogy az efféle meglepetéseket a mai legények egyik tetovált példányától tegnap hallottam az Országzászló téren.

Igaz ugyan, hogy nem számítottam jöveteledre, s ezért aztán pusztán a Korzó előtti büfében láttalak vendégül, s láttam megszederjesedő orcádon, hogy amikor a zsíros falatokat leöblítendő magadhoz vetted a jéghideg Mojitót, bizony elkámpicsorodtál. De hát mostanában ez a módi, meg a sör, mint magad is láttad a Kossuth téren. Esténként, sétálgatva ott, az az érzésem: „kocsma az egész világ”, hogy némileg kiforgassam tanult elődöm, William Shakespeare halhatatlan felismerését. Éppen ezért örültem annak, hogy ma délután a Zsinagógában operarészleteket hallhattam. Képzeld: a rengeteg rock- s mi több, világzenei hangzavar után, illetve előtt (s milyen kár, hogy nem helyett) Mozart-, Puccini-, Erkel-, Kodály-, Verdi-, s Dvořák-melódiák csendültek fel két fiatal énekes (Nagy Kira és Biri Gergely) elragadó előadásában. S míg a Rigoletto dallamait dúdolva ballagtam át a téren, ahol bűvészek, továbbá akrobaták szórakoztatták a nyughatatlan, a „csiribá-csiribú” varázsigét teli torokból kiáltozó gyermekeket és a hőségtől alaposan elcsigázott szüleiket, arra lettem figyelmes, hogy a posta előtt (két fagyaltot nyaló nyugdíjas között) egy ifjú pár muzsikált: a hölgy dobolt, a férfi valami fúvós hangszeren játszott. Lám, ez a VIDOR értelme: két fiatal leül, s csak úgy, minden felkérés nélkül, a maga és a mások örömeire elkezd zenélni. Kedvet kaptam én is hozzá, hogy odatelepedjem melléjük és együtt lélegezzem velük! Tervem azonban meghiúsult, már csak azért is, mert lettetem a lantot, mint tudod s tapasztalod...

Miskám, barátom, bevallom neked, hogy eközben kaptam egy sms-t: holnap reggel azonnal menjek haza, mert ki kell állítanom két marhalevelet! Nesze neked, szabadság! De hát: szólít a kötelesség. Délután még szétnéztem városközpontban, ahol a derék nyíregyházi polgárok közé elvegyülve magam is többször átgyalogol-

tam (mert „gyalogolni jó!” – vallotta egy méltán nagy hírre vergődött magyar író) az életmentő párapu alatt (ugyanis harminchárom fok volt árnyékban), kapkodtam a buborékokat az extázisba esett leánykák és fiúcskák között, megcsodáltam a pink színű parókat viselő, tüll szoknyás bohócokat, együttérző pillantásokat vettem az ezüst élőszoborra és szorítottam az apróságoknak a Rossmann előtti bűvész produkciója közepette. Este együtt csápoltam a trendi lányokkal a Zuboly együttes dalai közben, ám a Punnany Massif koncertjére már, biz’isten, alig álltam a lábamon. Amint lehuppantam az egyik padra, odasomfordált hozzám egy lepusztult férfi, maga után vonszolva egy kisfiút. Sokáig kérlelt, adjak nekik pár forintot, szeretne fagyit venni a kicsinek. Megegett rajtuk a szívem. Amint megkapták a pénzt, gyorsan elináltak. De nem ám a fagyaltos irányába! Javíthatatlan jóhízeműségem áldozataként ekkor fogant meg bennem a *Koldusének* című versem refrénje: „– Adjatok, adjatok amit Isten adott.” Ezzel a poétai tanulással zárom levelem, édes egyetlen Miskám. Nemsokára felpattanok hű Pegazusomra, s tüstént otthon leszek. Hogy fognak örülni gyermekeim, s nőm is, már most látom! De, kedves Mihályom, jövök vissza, ne félj!

Igaz barátod

Arany János

Jánosom! Aranyom!
Barátom!

Nyíregyháza, augusztus 28. 18...

A mai, hétfői napon, fel s alá járkáltam a Korona Hotel portáján, ahol vártalak, úgy rémlett emlékeimben, ott találkozunk, s onnan indulunk majd csülökpörköltet enni a közeli fogadóba, sok fehér cipővel, ahogy te szeretéd. Dobtam is rád néhány szöveg-üzenetet, de válaszra nem méltatál. Azután a londíner fiú zsebébe csúsztatott kétezer forintpengő megnyitotta nyelvét és kikotyogta, hogy ma hajnalban elutaztál, nagy sürgősséggel, valamiféle marhaleveleket kiállítani hivatalodba.

Letaglózott a hír. Se Jánosom, se csülök! (Gondoltam lecsücsülök.)

Egy óra pihenés után ocsúdásomból kelvén úgy döntöttem, bejárom a VIDOR Fesztivált, ahol a távolban a tömeg közepén egy körszakállas, hetyke bajuszú legénykét dobált a tömeg, a közönség, a nagyszínpad előtt. Istenemre mondom, akár a mi Tompa Mihályunk is lehetett volna, de hát ő, ismeretim szerint, Pesten múlatta az időt ekkortájt. A ficsúr ezen sorokat kiáltozta egyre – fel is jegyzeteltem, meg igen megtetszett – „Megenyhúlt a nap hősege, / A lég könnyű, lány-meleg: / Hull a harmat, illat árad, / Virágbimbók feslenek.” A legények és lányok vele együtt skandáltak, miközben a nagyszínpadon a The Qualitions játszott. Bevallom néked, nem ismertem ezt a táncos bandát korábban, de ott marasztaltak a dallamok, egészen a korai (valaha lesz) Beatles dallamai, a Rolling Stones ősi ritmusai dübörögtek. Jövő fiatalkoromra emlékeztettek, azon kaptam magam, hogy a táncoló lányok csípőinek ösztönös ringása, lábaik topogása, karjaik ritmusra lengetése rám is átragad.

Ki is rúgtam a hámból. Ihaj-csuhaj!

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

Délutáni sétám során biz’ kíváncsi voltam a Szabolcs-szatmár-beregi Szemle és A Vörös Postakocsi folyóirat szerzőinek Nem mind Arany... című, téged dicsőítő irodalmi paródiaestjére, ha késve is, de bésomfordáltam a Művész Stúdióba, képzel, alig találtam ülőhelyet. Úgy látom, ezen városban is nagy a kultuszod, a közönség felállva tapsolta meg a munkásságod idéző (igéző, főnevező, melléknevező) sorokat. Nagy csodálkozásomra én is szóba kerültem, ami – bevallom – méltán duzzasztotta büszkeségre melykasomat.

Az esti órákban megtelt étellel a Kossuth Lajosról elnevezett tér, a sétálóutcán bebotlottam egy krumpilángososba, nagymamám konyháját idézte a sparhelten sült, palacsinta formájú tészta, sajtos, tejfölös fajtából. Ettem egyet hétszázért... Nagy megelégedésemre igen jól laktam. Az esti félhomályban nőtt a hömpölygő tömeg. Ezen nyárvégi időkben, az estve közeledtével már hűvös szelek járnak, így kötött kardigánok takarják el a csinos nyíregyházi női vállakat is, nem kis sajnálkozásimra, bár Juliskám vállánál (mindkettőnél, természetesen) szebbet életemben még nem láttam.

Maradék még Nyíregyházán egy napot, így a viszontlátás hitében bízva öllelek.

Barátod

Petőfi Sándor

Sándorom, egyetlenem!

Nyíregyháza, augusztus 29. 18...

A fátum kegyetlenségének beteljesedését látom abban, hogy éppen elmellőztük egymást, s amikor te megérkeztél Nyíregyházára, engem szólítottak el a marhák. Sebtében kiállítottam az okiratokat, s azon melegében indultam is hozzád, a fesztiválra. Megnyergeltem hathengeres Pegazusomat, aki szállt, mint a madár ágrul ágra. Örvendeztem annak, hogy sebessége lehetővé tette gyors visszatértemet. Amint leparkoltam a színészház mellett, mondhatom, sokan megbámulták a jószágot, Poszeidón és Medusza gyermekét, aki, leeresztvén szárnyait, szédült, elbúsongott, s lehullt a porba, jobban mondva az aszfaltra. Még volt annyi időm, hogy vegyek egy buborékmentes ásványvizet, amellyel bearaszoltam a Művész Stúdióba. Már csak ezért is, mert abban bíztam, hogy a limerick-bajnokságon megismerhetek több, eleddig rejtőzködő itteni auktort. Olyanokat, akik, mint én is hajdan, nehezen szánják rá magukat arra, hogy megmutatkozzanak. Tudom persze, hogy más költők is így vannak ezzel, miként például híres utódom, bizonyos Ady Endre, aki azt írja egy helyütt: „Szeretném magam megmutatni, / Hogy látva lássanak, / Hogy látva lássanak.”

Nos, édes barátom, Sandri, képzel, alig fértem be a nézőtérre, igyekeztem szerényen meghúzódni a világosító pult közvetlen közelében, nehogy valaki a tömegből felismerjen, s elkezdje szavalni: „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja, / Jaj, de finom étel a mustáros tarja.” Míg ezen töprengtem, teátristák özönlöttek el a Stúdiót, s mondhatom, harsány kacajokot hallattam. Az önnön édesapját is alakító, táncos lábú Pál Göttinger, a lefegyverző humorú Illyés Ákos és a nagy csapat tagjai, Jenei Judit, Horvát Sebestyén Sándor, Kuthy Patrícia, Horváth Viktor, Nyomtató Enikő kitétek

magukért. Bebizonyították nekem, az egykori csepűrágónak, s te, egyetlen Sándorom, bizonyára te is így érzed, hogy kiváló színészekkel akkor is lehet remek előadást csinálni, ha a rendelkezésükre álló szövegek egyike-másika bizony nem üti meg mindannyiunk bálványának, Shakespeare mesternek a színvonalát. No, de hát félre bánat, félre bú, szép madár a marabu, mert azt est végén, amikor lelepleződött a jeligék mögött szerényen megbúvó sikeres építész, Kulcsár Attila, nagy volt az én szívemnek ő gyönyörűsége, hallgatván az általa komponált fanyar, mindazonáltal időnként szókimondó, jóllehet nem ízléstelen, ellenben huncut, hovatovább kiadós szellemi izgalmat kiváltó, s mi több, győztes limerickeket.

Édes barátom, amint kiléptem a MŰvészből, megcsapott a város határainál settenkedő korai ős alkonyi szellője: bizony, vállamra kanyarítottam viseltes zekémet s úgy indultam a koncertekre, abban bízván, hogy a sebesen érkező hidegfont által megtizedelt, sörös poharaikba kapaszkodó közönség műpártoló tagjai között felfedezlek, amint, régi jó szokásod szerint, inkább borba fojtod bánatod, bár egyes kritikusaidd szerint nem is szereted eme isteni nedűt, csak lírai éned szürcsöli Dionüszosz kedvelt italát.

Még Herczku Ági és a banda fellépésének idején is kerestelek, ám midőn az est hollószárnya meg-meglegyintett, feladtam a kutatást. Hiszem, egyetlen Sándorkám, hogy találkozunk még! Addig is halkán mormolom magamban Ivás közben című versed záró strófáját:

Annyi szent: a szemem héja
Oly nehez,
Mint malomkő... tán az álom
Környekez.
Elég is ma a tivornya, ágyba hát!
Álmadozzuk folytatását... jó'jszakát!

Igaz barátod

Arany János

Kedves Sándor!

Nyíregyháza, augusztus 29. 18...

Üldögélek itt a lócán, kora délelőtt a belvárosban, kiürült sörösdobozt szorongatok, s a totyogó, gatyás galambokat bámulom. Nem éppen költői téma. Ihletem kútja elapadt. Hiába forgatom Herman Ottó tudós dolgozatát, újabb allegoriához illő ornitologiai tárgyat fel nem találhatok. Sándorom, csak Te segíthetsz! Szárnyaló geniussodban bízva kérek, adj föl valamely madárnevet, s tartozzék az bármely genus-hoz, postafordultával megverselem!

À propos! Mint „A borozó” jeles szerzője, mit szólsz az újabban városszerte árusított cider-hez? Vajh ez a savanykás, pezsgő almabor [Strongbow] miként társul a nyírségi fesztivál hangulatához? Magam nem lennék feltétlen elutasító, (bár volna belőle magyar változat!, elvégre e kies megye az almának természetes hazája), de inkább lennék kíváncsi a Te véleményedre.

Ölel Miskád

Drága Aranyom!

Nyíregyháza, augusztus 29. 18...

Bízvást remélem, gyorsan száguld a pennád, s az említett marhaleveleket mind megírtad (felező tizenkettesekben). [Egy kis provocatio familiaris: az utókor elismerését méltán elnyerended, ha ezekből egyet is publikálsz...]

Ej, be kár, hogy nem veled sétálgatok most e meghitt városka főterén! Tudom, hiszem, a látnivalóktól mind a Te alkati melancholiád, mind az én makacs hipochondriám illanó füstté válna! Most, hogy ezeket a sorokat formázom, nem is a gigászi produkciókon, nem a grandiózus spektakulumokon jár az elmém. Apróbb csodák tolnak elélem:

A színpad előtt egy hároméves-forma kislány tánczikál. Kezében gyümölcsfagyi, a jeges gombócok csodás módon bírják a ritmust, a mozdulat ívét, a kezek hullámzását. Aztán győz az édesség utáni vágy, a picinyke ballerina fenékre tottyan, s – mintha csak valami előkelő cukrászda vendége volna – a kövezeten ülve, egy neonzöld kiskannal nagy műgonddal elfogyasztja a fagyaltot.

Odébb az óriás szappanbuborékok szivárványgömbjeit csapatnyi kiskölyök kergeti. Az idősebbje hamar rájön, ha nem érnek hozzá, csak a levegőt csapkodják, nem pukkannak ki, hanem jó ideig lebegnek még, s ha szél kerekedik, akkor meglódnak – most éppen a templom előtti szökőkút vízszög-boltívei felé.

Megvallom, szeretek csak úgy lófrálni, báméskodni, ismerősökbe botlani vagy éppen névtelenül és észrevétlenül elvegyülni. Botorság minden tettünkben-óránkban cél és hasznót keresni. A gyerekek még tudják ezt, nekünk felnőtteknek talán éppen az ilyen fesztiváli forgatag adja vissza a csodálkozni tudás képességét. A mutatványosok tudják ezt, nem is bíznak semmit a véletlenre. Egy megállás nélkül locsogó bűvész bohóc bűvkörébe kerülök, hosszú percek át tatom a szám, csak a templom harangjának kondulása kólint vissza a csodák nélküli realitásba. De csak egy pillanatra, mert Varázs Tamás mondókája tovább hullámzik, szavakból és gesztusokból igazi cirkuszt varázsol maga köré. A fémkarikák! Gondolnád-e, hogy lánccá varázsolva mi mindent utánozhatnak? Kosarat, bűvársisakot, koronát, szájkosarat, autómárka-jelet, bármit. Hihetően, azonnal. Persze csak akkor, ha lélek és fantázia lendíti a tárgyakat.

A nap fő eseménye számomra Illyés Péter előadása a Nyíregyházi Zsidó Hitközség Zsinagógájában. A művész Petrusák János „víg monodrámáját” állítja színre Rejtő Jenő alakját megszólaltatva. A darab címe: Az utolsó szó utáni szó jogán. Rejtő egyszerre közösségi kultuszfigura és személyes olvasmányokból kibontakozó legenda. Leginkább hősei, poénjai, nyelvi fordulatai révén marad meg emlékezetünkben. Illyés Péter előadása viszont igazi sorsdráma, korrajzzal. Humor, abban a tágabb értelemben, ahogy Kosztolányi fogalmaz: „életszemlélet, mely szomorúan-vidáman – könnyek közt mosolyogva – elfogadja az életet úgy, amint van, s megérti gyarlóságaival együtt, tudomásul veszi, békésen, anélkül, hogy furcsaságaikat kihegyezné. Együtt érzi a nagyot és a kicsinyt. Nem mér, mint a gúny, csak összehasonlít, egybevet, ezáltal tünteti föl a dolgok örök viszonylagosságát. A nagyot olykor kicsinek látja, a kicsit nagyoknak.” Magáról Rejtőről Hegedűs Géza a következőt írja: „Kortárs volt az iszonyat kibontakozásának, felismerte, és a maga sajátos humorával igyekezett a

rémület fölé emelkedni; kora szorongásos életérzésének különös tanúja volt, ahogy kinevette és kinevettette az embertelenséget.” Ezt a Rejtő Jenőt mutatta be megrendítő elevenséggel Illyés Péter, finom, árnyalatgazdag, emberi portrét rajzolva.

Mai napom Szabó Benedek és a Galaxisok koncertjén zárul. A „teljesség felé” törekvő mindennapi – küzdelmes – létezés dalai. Nyugtalanság, őszinteség, önismeret.

Barátsággal üdvözöllek

T. M. – avagy Rém Elek

Miska, kedves barátom!

Nyíregyháza, augusztus 30. 18...

Meghatottan olvastam leveled, amelyben beszámolsz vidoros tapasztalataidról! Élveztem minden sorodat, stílusod fényes kanyarulatait, szellemed csillámló sziporkáit, ellenben, édes Miskám, áruld már el nekem, tudatlannak, ki az a Rejtő Jenő, meg Kosztolányi, illetve Hegedűs Géza? Ki ezek? Amennyiben te emlegeted, minden bizonnyal nemes férfiak, akik oly szépeket írtak? De félre a tréfával, tudom én, hogy ők az utánunk jövő írógeneráció jelesei, nemde?

Nos, Miska, engedd meg, hogy ma én csak egyetlen élményemről beszéljek. És minő furcsa: nem irodalomról szólok, hanem zenéről. Tegnap este, igaz, immár némileg elcsigázva, s a Fanfare Ciocărlia rézfúvósainak iszonyú hangerejétől szédelegve lehullottam a kisszínpad előtti lócák egyikére, miközben a tűzsonglőrök szemkápráztató attrakcióiba feledkeztem. Ám nem sokáig tehettem, mert rázendített a The Irish Coffee zenekar. Az öttagú csapat Göttinger Pál vezetésével pillanatok alatt fantasztikus hangulatot varázsolt a térre. Az ír zenét játszó együttes testet, lelket, elmét mozgósító hatású muzsikájának vérpezsdítő akkordjai hallatán sokan tánkra perdültek, a sörárusok nem kis öröme. A virtuóz módon furulyázó és szuggesztíven éneklő Göttinger mellett, édes Miskám, a zenészek között szólásra emelkedett András atya is. Igen, jól olvasod! András atya, a kispesti Nagyboldogasszony templom káplánja elmondta: ő olyan számot fog előadni, amelyet még akkoriban kedvelt igazán, amikor szerelmes volt egy szőke hajú lányba, akinek holnap lesz az esküvője. „Isten áldja meg” – tette hozzá, majd rázendített a lírai dalra...

Édes Miskám, a te lantodra való rege ez, teli homállyal. Írd meg, kérlek! Te, református lelkészként, bizonyára belülről is látod a balladákat... Abban a reményben búcsúzom, hogy hamarosan olvashatom a versedet!

Barátod

Arany János

Jánosom! Aranyom!

Barátom!

Nyíregyháza, augusztus 31. 18...

Lassan kezdem elveszteni abbéli hitemet, hogy összefuthatunk még valaha a VIDOR-on, pedig itteni jelenlétemet meghosszabbítottam néhány nappal. Érdeklődtem is a

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

szálloda portásától – ez újabb kétezer forintpengőbe fájt –, hogy melyik szobát lakod, így a mellette lévőt ki is bérlém, de téged azóta se láttalak, pedig úgy vágyom találkozásunkra!

Ma, közeledve az éjfélhez, a városban hömpölygő emberfolyamban nagyon elárvultam, de egy pillanatra mintha téged láttalak volna, ahogy sörödet kortyolod, ám hamar nyomod vesztettem. Ugyanakkor, nagy öröömre öszve’ futottam Tompa Miskával, akivel te sokáig, mint meséli, csak levélben váltottál szót, bár úgy nem keveset. Egy félreeső kocsmá szegletében hosszas eszmeceserét folytattunk eddigi és leendő munkáinkról, családunkról és persze rólad. Sajnálta ő is, Miska, hogy nem találkozhaték veled. Bánatunkat szatmári szilvából főtt pálinkanedűbe fojtottuk.

De had’ ejtek szót még a délutánról is, amikor betértem a Művész Stúdióba, A Vörös Postakocsi folyóirat Művészasztalának meg szemlélése végett. A Kováts Judit vezette est fölöttébb sikeres volt, még a csillárról is lógtak a vendégek, mondhatni a programon lógott, aki élt és mozgott a városban. Mesélhetnék még arról, hogy vendégünk volt Boldizsár Ildikó, a meseterápia és a felnőtt mesék nagy hívője, akinek szellemisége, személyiségének ereje, hite ránk is átragadt, szabadulni azóta sem tudok tőle. (Gondolkodám azon is, hogy ezen túl nem verseket, hanem meséket írok majd. Mesés lenne...) A Holle anyó című történet Boldizsár Ildikó-féle átiratát jeles, fiatal nyíregyházi aktorok (Dézsi József Lány és Gonosz Mostohatestvére) Darinka, Kosik (Holle Anyó) Anita, Gulácsi (Mesélő) Tamás és Rák (Rendező) Zoltán, valamint Olajos (Csárli) Gábor gitárművész) keltették életre, nagy derűt csalva a fáradt vándorok orcájára.

A művészekkel töltött vacsora jócskán elálmosított, így nagy örömemre Tompa Miska felajánlotta, hogy szekerével hazafuvaroz. A pár perces út több órára dagadt, mert Miska részegsége folytán háromszor mentünk körbe a városon, de így bele-bele tudtunk hallgatni az Irie Maffia nevű formáció koncertjébe. Kimerültség táncoltatták a közönséget. Mily’ könnyelműség!

Miska közben az általam kitalált madárnevekből fejben verset fabrikált és azt a bakra ugorva, a gyeplőt elengedve, fél lábon állva, kezével nagyon kalimpálva fennhangon szavalta. A lovak is csak a saját fejük után mentek, isteni csoda volt, hogy épségben hazaértünk.

Kedves Aranyom! Nem adom fel, hogy találkozzam veled, itt Nyíregyházán! A viszontlátás hitében bízva öllelek.

Barátod

Petőfi Sándor

Sándorom, barátom!

Nyíregyháza, szeptember 1. 18...

Majdnem azzal kezdtem, hogy zseniális isteni Sandrikám, de hát visszafogom magam, ha már az irodalomtörténetben úgy szerepelek, mint szerény, mértéktartó férfiú, akinek nincsenek szerelmes versei, nem iszik, nem dohányzik, csak ír. Most éppen egyik költőtársamról vallok neked, ugyanis, Sándor, ma sem tudtam veled találkozni!

Pedig rémlik, mintha láttam volna (termeszetnek egyáltalán nem mondható) alakodat, amint szabadságittasan futottál át a megyei könyvtár és a templom közötti térkövezett parkolón, kezeden egy, ha jól láttam, három gömbös vanília fagyalt, miközben én reménytelenül viaskodtam az élém tornyosuló egyik biztonsági őrrrel, aki mindennáron autogramot akart kérni tőlem, mondván, a fiacskája éppen a hatodik osztályba lépett, s kézjegyemet szívesen megmutatná majd osztályfőnökének, a búsképű Lovag János tanár úrnak, a portfólióvédését sikeresen abszolváló, immáron Pedagógus II-be sorolt nevelőnek, hátha jobb kedvvel tanítaná Miklós és Bence halhatatlan kalandjait. Szóval, mire leráztam az őrt, hogy a nyomodba eredjek, már sehol se voltál!

Egyetlen Sancikám, így nem maradt más számomra, mint elkutyagolni a MŰvész Stúdióba, hogy részt vegyek a gyerekek számára író Gáti István programján. Bizony mondom, nagyon élveztem, s gondoltam saját gyermekeimre, Juliskára és Lacira, mennyire élvezték volna ők is Gáti pazar rímeit! A Béres Tamással folytatott interaktív beszélgetés nem csak a szerzőről szólt: Nyakigláb Nyuszi, Tök Magda, Süttők Aladár, Patisszon Szonja, Tök Ödön, Cukkini Dorisz és Kaprosi Tilda szintén jó ismerősöm lett. A rendkívül ötletes, főleg 3/2/3 osztású sorokban megszólaló, tíz éves kora óta verselő, egykor kertészeti szakközépiskolában érettségizett, azóta könyvesbolti eladóvá lett szerző a műsor végén a rajzoló kicsik számára dedikált egy-egy példányt új kötetéből. Gondoltam, kérek egyet én is, Arany Lászlónak, de aztán elálltam a tervtől, nehogy még azt higgye, ugratom.

A bájos verseken felvillanyozódva utam a Kossuth tér irányába vettem: az egyik utcasarkon furcsa dologra lettem figyelmes. Két masszív security-s állt körül egy bizonytalan, alakatlan valamit. Rápillantottam: egy csont sovány, piszkos, kortalan nőalak fetrengett a földön. A biztonságiak tették a dolgukat. Telefonáltak. Ki lehetett ez a teremtés? Hogy került oda, a koszos aszfaltra? Ott hevert, mint egy összeaszott rongydarab, az év legvidámabb hetének végén, anélkül, hogy tudta volna, vidornak kellene lennie.

Barátom, Sándor, megvallom, elment a kedvem a koncertektől, így inkább csak nézelődtem még, sokáig, a narancsos fényben, ahol a pantomimesek és a bohócok ruganyos léptekkel, arccal a lenyugvó napnak, igyekeztek a színház felé, hiszen hét óra hétkor kezdődik az előadás.

Igaz barátod

Arany János

Egyetlen makrancos öcsém!

Nyíregyháza, szeptember 3. 18...

Eljött a búcsú ideje, jöllehet nem is találkoztunk! Szombaton, a fesztivál utolsó napján, még tettem egy tétova kísérletet annak reményében, hátha összefutunk valahol, ellenben látnom kell, tervem füstbe ment. Estefelé elkészáltam a nagyszínpadhoz. Közben Nyíregyházára beszökött az ősz, ez azonban sokakat, úgy tűnt, nem zavart. Egyesek plédekbe burkolózva ücsörögtek a padokon, mások elfogyasztott söreik melegítő hatásában bíztak. A párapu árván, de annál nagyobb lendülettel működött.

Az egy főre eső ebek száma hirtelen megszorodott; ez nem jó jel! Jön a hideg! Felidéztem A kutyák dala című versedet, hátha ide tudlak bűvölni. De nem! Nem voltál seholl!

Előre nyomultam hát a színpadhoz, megmarkoltam a kordon fehér rácsait, gondoltam, közelről fogom élvezni az Electric Swing Circus zenéjét. És lőn! Bizony mondom, amikor az együttes rázendített, (s mivel alaposan feltölték a basszust), akkordjaik nemcsak megrázók, hanem, szó szerint, mellbevágók voltak. Ilyet még nem tapasztaltam! Rám ragadt a mellettem őrzöngő, többé-kevésbé illuminált fiatalok lendülete, s én is csápoltam egy jót, ámbar nem éreztem pontosan, a két fülem mikor cserélt helyet, így a Nagy-Britanniából érkezett formáció szövegeit nem értettem pontosan, ami egyébként nem is csoda, lévén hogy én inkább Shakespeare mester nyelvét tanulmányoztam, azt sem nagy sikerrel, mint tudod, édes barátom, Sándor. A koncert vége felé eleredt az eső. Sebaj! Igaz, akkorra már a zajtól sem az alsó, sem a felső állkapcsom nem volt a helyén, ám a kelte korán jött, Fazekas Mihály által megénekelte csendes eső aztán jócskán rákezdett. A tűzijátékot már-már vízi játéknak is vélhettem volna; miközben megcsodáltam a robbanó, röppenő, csillámló, szikrázó rakéták ezerszínű kavalkádját, elfogott a nosztalgia.

Egyetlen Sándorom, eltelt a fesztivál, űztük egymást, verődve földön és égbolton, nappal és éjjel, s nem lertünk békét. Kizökkent az idő, mint tudjuk Hamlettől, kizökkent egy hétre, s mi úgy tettünk, mintha mi sem lenne természetesebb annál, hogy itt vagyunk. S most, amikor vége, és visszaköltözünk a lexikonok, kézikönyvek, kötetek sárguló lapjai közé, amikor „visszazökken” az idő, kísért a gondolat: biztos, hogy minden úgy van, ahogy van? Biztos, hogy Te, Sándor, nem sokára megnősülsz, s Koltón megírod a Szeptember végéig, később meg a Pilvaxban elszavalod a Nemzeti dalt és eltűnsz huszonhat évesen? Mondd, hogy nem így lesz! Ugye, nem tömegsírban végzed? És nem visznek el Barguzinba, ahol, ugye, nem verselsz oroszul? Én pedig nem írom le: „Ki nékem álmaimban / Gyakorta megjelenysz, / Korán elhunyt barátom, / Van-e jel síri fádon, / Mutatni, hol pihensz?”

Sándorom, ég áldjon! Nemsokára indulok. Vissza az irodalomtörténetbe. Poggyászom összekészítve már. Cserebogár, sárga cserebogár.

Barátod

Arany János

Kedves Miskám!

Nyíregyháza, szeptember 3. 18...

Eljött hát ez is, édes barátom.

Mi ketten, meghazudtolva minden idők nyakatekert biográfusait és ítézeit, találkoztunk itt, Nyíregyházán, de csak azért, hogy újra meg újra elveszítsük egymást, s maradjon számunkra kapcsolattartásként egyedül a levelezés, amelynek tanúsága szerint most sokáig újból nem láthatjuk egymást. Sem te meg én, sem hitveseink nem élvezhetik a közös együttlét örömeit! Bizony, Miskám, szomorúság vegyül bennem vidor érzésekkel, ha arra gondolok, hogy tegnap délután, a lírai, csellót is felléptető, gyakran nosztalgikus melódiákat kínáló Volosi nevű lengyel zenekar muzsikája után

még ellágyultan múlattam az időt (ah, az utolsó percek fájdalma, s öröme!). Ám az Electric Swing Circus teljes valómban megrázó koncertjét követően, amikor is, nem túlzok, ha azt állítom, sem a káprázatos tűzijáték, sem a nyári melegnek egy csapásra véget vető zápor elállta után sem nyertem vissza hallásomat, a hátsó fal infarktus rémét láttam közeledni a Városháza felől. Ördög vigye! – csak amúgy röviden s velősen, ahogy a puszták népe mondaná.

Azóta kezdek magamhoz térni. Hallani vélem a hangodat még, Miskám, és kezdek csomagolni. Vissza az időbe, vissza a múltba, a jelenbe, régi mesékre emlékszel-e még. Írd meg A gólyához című allegóriádat: „Repülj, repülj! és délen valahol / A bujdosókkal ha találkozol: / Mondd meg nekik, hogy pusztulunk, veszünk, / Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...! / Sokra sír, sokra vak börtön borul, / Kik élünk: járunk búsan, szótlanul; / Van, aki felkél és sírván, megyen / Uj hont keresni túl a tengeren.”

Miska, barátom, dél szigetje vár, szép volt a VIDOR, jó volt a VIDOR. Amikor láttam, hogy a bohócok, ünnepi frakkban, s a nők fekete hosszú szoknyákban, lassan, méltóságteljesen lépdeltek a hűvösödő szélben a színház felé, akkor éreztem, vége. Az egyik pantomimes leány pár perccel korábban ideadta nekem a könnyű szivacsból készült, piros bohócorrát. Most itt forgatom a kezemben, s nem tudom, mit kezdjek vele.

Barátod

Arany János

Jánosom! Aranyom!

Nyíregyháza, szeptember 2. 18...

Itt ülök a Kossuth Lajosról elnevezett tér óriási gesztenyefái alatt. Nem is emlékszem már, hogy éreztem-e magam jobban valahol még gesztenyefák alatt. Reggel picknikezni vágyék, így szállodámból kihozattam ide a fűre egy kockás takarót, egy pohár jóféle bort, némi csípős kolbászt és kovászos cipót.

A szívem egyre hevesebben dobog, miközben gyomrom korog, ez utóbbit igen, az előbbi sajnos most nem csillapíthatám. Juliskámra gondolok, miközben megérint az ősz szele, a fák levelei bíborba, rozsdába borulnak, az egyre kopárabb ágak között mind gyengébben süt át a napsugár, arcom még égeti, de egy hűvös szellő lecsillapítja bőröm forróságát.

Maradnék még, itt a Nyírségben, de mennem kell.

Julcsám sürgönyözött, hogy kapjam magam és utazzam hozzá, fontos mondandója akadt. S ha asszonyomnak fontos mondandója akad, akkor nincs kecmec, vagy egyéb cic-mic, indulnom kell.

Julcsámnak most írott, de titokban hozzád is szóló, a maradás és örök rohanásink antithesiseinek üzenetét hordozó versem pár sorkezdeményét írom meg néked, szívesen fogadom baráti és költői tanácsid a poémát illetően, és egyben ebben üzenem néked, várom viszontlátásunk, de tudod, a szerelem bétölti szívem, maradni nem maradhatok tovább.

„Olvastam, költőtárs, olvastam...”

Hadd maradjak (melletted, ha)
Kebleden nem, (közeledben.)

Távozáom, hogy e(lpusztuljak)
S bujdosásomban (akartam,)
Ah de én távol (tetőled)
Még meghalni sem (tudhattam.)

Visszajöttem, itten (élek,)
És ha nem szeretsz (te engem,)
Meg kell halnom, (de haljak meg)
Közeledben... ez(t esengem.)

Szomorú, rideg (bús lelkem)
Ugy bolyong söt(ét magányban,)
Mint amott e (bolygó tűz az)
Éj ködében a p(usztában.)

Nyíregyháza-Szatmár, szeptember első napjai, 18...

Bizony lám, az esti tűzijátékkal, a közlő viharral és őszi szelekkel a nyírségi VIDOR-nak is vége. Jó volt elvegyülni az emberek sokaságában és bélopózni néhány színpadi előadásra, újra vándorszínésznek érezni magam.

Nagyon örültem, hogy Miskámat újra láthattam, s szomorú a szívem, hogy te véled kézfogást nem válthaték az itt töltött napok alatt, nagy rohanásinkban össze nem futhatánk.

Kedves Aranyom!

Remélem, Pesten újra üdvözölhetlek, Julcsám és én is örömmel várjuk a pillanatot!

Barátod

Petőfi Sándor

Barátom! Aranyak Aranya!

Nyíregyháza, szeptember 2. 18...

Minden jónak vége szakad egyszer. Zárul a fesztivál, de a zuhogó esőben is üde fényeket lobbantó tűzijáték azt sugallja, hogy bár a VIDOR-nak itt és most vége, a vidámság marad. Látszik ez a sívító-pukkanó-zizegő fénybombák által megvilágított mosolygó arcokon is.

Miközben a mindenféle árnyalatban pompázó tűzrózsákat csodálom az esti égbolton, azon tűnődöm, mennyiféle módon lehet a fénnel írni! Színeket robbantva: az égre, fákra, házfalakra vetülő röpke villanásokkal, mint most itt a téren. Ecsetet ragadva: formákat-színeket elmélyült munkával újratereztve. Fotóapparátust hasz-

nálva: megállítva a pillanatot, teret és időt a mozdulatlan-változatlan síkba mentve. Pár napos emlék a nagyszínpad mellől: apró gyermekujjak kapaszkodnak a biztonsági rácsba, áhítattal bámulják a zenészeket. Arcukat, szemük ragyogását csak képzelni tudom, hiszen csak a hátukat látom. Mintha csak a majdani Rimbaud verse éledne meg, a Kenyér-lesők: „Rózsás orruk a rácsra nyomják, / s dalolnak látva ezt a pompát, / bús fény-lesők.” Lényeges különbséggel persze, hiszen a zenét „leső” kis rajongók figyelme, ösztönös tánca minden bútól mentes tiszta öröm, felhőtlen-ártatlan teljesség. Ezt láttam, ezt képzem, ezt tudom újramondani, de – ráadásul – ott akkor láthattam a fényképészt is, a rács túloldalán, a színpad felől, ahogy az általam csak elképzelt gyermekteljesítményekre rátalál, s ahogy a művész - fiatal, törekeny hölgy - erőt sugárzó nyugodt magabiztossággal megtalálja azt az egyetlen pontot (térben és időben), ahol ez a jelenet képpé sűrűsödik. Fény-képpé.

Tegnap a Fanfare Ciocârlia [Pacsirta Rezesbanda] koncertjét magam is láttam. Azazhogy áhítattal végigorzongtam, rajongásom tárgyát a színpadon látva, s a legenda régi albumok zenéjét magamban idézve. Igaz, ami igaz, a tíz évvel ezelőtti Fanfare Ciocârlia színesebb, könnyedebb, finomabb, esendőbb, lágyabb, drámaibb, elevenebb volt. Mégis, akárhogyan, akárhányadszor is hallom, elragad ez az érzelmes-komoly, ösztönös-tudatos, naiv-bölcs poézis:

„Lume, lume, soro lume,
lume, lume, soro lume,
când să mă satur de tine,
când să mă satur de tine,
lume, soro lume?”

(önkényes átköltésben):

Világ, világ, nővér-világ,
világ, világ, húgom-világ,
mikor fogok betelni véled,
mikor foglak megunni téged,
világ, testvér-világ?)

A „Lume, lume” közkedvelt román dal, számtalan feldolgozásából Loredana Groza és a Balanescu Quartet produkcióját ajánlanám a kedves olvasónak, annál is inkább, mert a szombatra meghirdetett lengyel Wołosi „kamaramuzsikája” szeszélyes, szilaj, szabad, mégis fegyelmezett stílusával erősen emlékeztet Balanescu zenei világára.

Jánosom!

Vajh, találkozunk-e még idén? Mert hogy a fesztiválnak vége, s ki tudja, holnap merrre vezetnek útjaink.

Ölel barátod: T. M.

Kedves Sándor!

Nyíregyháza, szeptember 2. 18...

Amit a tegnapi esti kocsikázásról írsz, az pontosan úgy volt, csak éppen fordítva.

Te zengtél bordalokat a bujtosi tó partján, oly elragadó hévvel, hogy az alvó sirályok felébredtek és köréd gyűltek, tátott csőrrel hallgatva éneked. Barátom, akár egy modern legenda! Ha nem oly hiteles forrásból táplálkozna, mint az én lódítást kerülő személyem, akár még kételkedhetne is a történetben az – egyébiránt – adomakedvelő közönség.

Zárul a fesztivál, s annyi helyet nem jártunk be, annyi ételt nem kóstoltunk meg, annyi tréfát nem sütöttünk el, annyi dalt nem daloltunk el... Sebaj! Az élet nem áll meg, a vidámság, a derű örök.

Barátsággal ölellek Téged (és mindazokat, akik ebbe a levelezésbe beleolvastak):

T. M.

Szondi két apródja

*Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüit a nap, ádáz tusa napja;
Szemkőzt vele nyájas, szép zöld hegy-orum,
Tetején lobogós hadi kopja.*

„Jöttem seregek élén” – *Ali mond.*
„Drégel magasan álló falait
Vad ostrom alá vettem, s hamarost
Szétvertem a rossz gyaurok hadait.

Janicsárjaim, ím, ma a várra kitűzték
A győzelem új lobogóit előbb,
És Szondit a messzi fenébe elűzték
Nyomorult, nyavalvás katonái elől.

Nem volt kegyelem. Mindenki halott.
Sok hulla hevert a hegyek meredek
Lejtőin, ahol a halál aratott...
Most én az oromra vadul eredek.

Mit látok? Amott két zsenge, kerek
Fejü ifjú áll, kezeikben, lám, megzendül a lant.
Mi a francot akarnak e szép gyerekek,
Mikor is kezdődik az ünnep *alant* ?!

Felismerem őket: a két puha húsu legény,
Kik dalra fakadnak a tornyok alatt.
De vajon mi okozza, hogy én, a szegény
Győztes, remegek, s nem rejtenek itt el e ronda falak?

No, de hagyjuk az érzelgős szavakat!
Ne daloljanak ők semmit se ma már!
»Add meg, kegyelemre, jó Szondi, magad!«
A két fiatal dala félve leszáll

A völgybe, ahol – örökös török érdem – :
Serbet, füge, pálma, meg isteni nők.
De minek vacakolsz velük itt, Ali? – kérdem
Magamat. Lenyilasztatom őket a hajnal előtt! –

De mégse! Ha jobban megfigyelem,
Látom, hogy a testük igen remek, és
Érzem, hogy az agg ágyékomon, ah, s a belem-
Ben *zajg'* egy vágyteli, rettenetes remegés...

Szeretem, ha a gyermekek éneke szól.
(Jó hangja van, íme, a gyenge gyaurnak!)
Mondjátok a két fiunak, legyenek jók,
Hisz *vesszeje vár Ali úrnak!...*"

HAMAR PÉTER

Tájékozódó lépések a filmműfajok világában

A bizonytalansági faktor

Hans Magnus Enzensberger egy 2009-ben tartott előadásában hangzott el ez a mondat: „Valamennyi műfajfogalom, amelyet az irodalomtudomány eddig kidolgozott, elmosódott, zavaros és ellentmondásos.”¹ Ne menjünk bele érvelésének ismertetésébe, állításának igazságát nyugodtan elfogadhatjuk tekintélyelvi alapon, hiszen hasonló megjegyzésekből számosat idézhetnénk másoktól is.²

Ismeretes, hogy az irodalompoétikai alapok lerakását már Arisztotelész elkezdte, s ennek idestova két és félezer esztendeje. A film viszont művészetként csak a huszadik század elején lépett fel, s ez magyarázatul éppen elég ahhoz, hogy kijelenthessük, a hetedik művészet világában a műfajfogalmak még képlékenyebbek, még áttekinthetlenebbek. Vegyünk ennek bizonyítására egy példát!

Tegyük fel, hogy egy érdeklődő fiatal megnézi Jean-Luc Godard francia rendező filmtörténeti jelentőségű alkotását, a *Bolond Pierrot*-t, és elgondolkodik rajta, milyen műfajt is képvisel. Segítségért az interneten kezd keresgélni, s ott a következő ajánlatokat találja: PORT – filmdráma; Filmtett – filmdráma, romantikus; Kritikus Tömeg – dráma, krimi; IMDb – krimi, dráma, romantikus; Google – vígjáték; Magyar Narancs – road movie. Nem csoda, ha nehéznek találja a választást a vegyestál kínálatából, és úgy gondolja, érdemes lenne megnéznie, mi a véleménye Bikácsy Gergelynek, a francia film legjobb hazai ismerőjének erről a kérdésről. Felüti a *Bolond Pierrot moziba megy* című kötetet,³ s abban először egy meglepő címkébe botlik: a rendező „visszaperli a giccstől, a szórakoztatóipartól a melodráma jogát”. Már szemé se rebben, amikor a folytatásban ezt olvassa: „a kalandfilmek és a füzetes ponyvák, képregények paródiája”. Továbbá „a Szerelem himnusza”, majd ismét „igaz és mély melodráma”. S ezzel nincs vége a címkézésnek: „A *Bolond Pierrot* ponyva- és giccsparódia ugyan, de magasabb szinten maga is ponyva és giccs”, majd végül Bikácsy közli, hogy a film valójában „ellenutópia”. Csoda-e, ha az érdeklődő fiatal ezek után ott áll egy rakás bizonytalanságban?

¹ Idézi HANSÁGI ÁGNES: Műfaj, kommunikáció, mnemotechnika című cikkében. Irodalomtörténet, 2016. 4. sz. 456.

² Benedetto Croce, Jacques Derrida

³ BIKÁCSY GERGELY: *Bolond Pierrot moziba megy*. Budapest, 1992. Héttorony Kiadó, Budapest Film, 211–213. [BIKÁCSY, 1992.]

Találkozunk néha azzal a megjegyzéssel a filmkritikák körében (különösen azon alkotások esetében, amelyeket individuális-, szerzői- vagy művészfilmeknek szokás nevezni), hogy műfajilag besorolhatatlanok. Ez azonban tarthatatlan álláspont, mert ha a műveket kódok nyalábjai alkotják, akkor azok között ott vannak a műfajiak is. Mivel a film minden más művészetnél hajlamosabb a műfaji vegyülésre, néha valóban nehezen állapítható meg, hogy a többféle zsánerjegyből melyik tekinthető uralkodónak, de ez nem lehet akadály a minősítésnek.

A továbblépés járhatónak tűnő útja

Tudatában annak, hogy a műfajokat nemcsak a nagyfokú vegyülési hajlandóság jellemzi, hanem maguk is folytonos változást mutatnak (egyes jellemzőik háttérbe szorulnak vagy el is tűnnek, illetve újak keletkeznek), statikus izoláltságukban nem ragadhatók meg, ezért körülhatárolhatóságukra csak rendszerelvűen nyílik lehetőség. Ehhez kínál lehetőséget a kapcsolatok térbeli áttekinthetőségét kínáló HÁLÓZATELMÉLET. Azt az intelmet, amit Barabási Albert-László fogalmaz meg *A hálózatok tudománya* című könyvében, érdemes lenne a filmtudomány körében is fontolóra venni: „Minden komplex rendszer mögött ugyanis bonyolult hálózat áll, s az határozza meg az adott rendszer elemei közötti kölcsönhatásokat.”⁴

Legalább a játékfilmek rendszerének pilléreiben kellene konszenzusra jutnunk, azaz a hálózat (gráf) első lépcsőjében kellene megállapodnunk. Íme, egy javaslat!

1. az intellektuális (gondolatvezérelt, eszmeközpontú) filmek
2. az érzelmvezérelt filmek
3. a cselekményközpontú filmek
4. a drámairodalomtól örökölt műfajok (tragédia, középfajú dráma, komédia, tragikomédia)

Rövid indoklásul: az első három csoportban az embernek a világhoz való viszonyulását a pszichikum három faktora (értelem, érzelem, akarat) szerint rendeződve (és a rájuk jellemző egyoldalúsággal) képzelhetjük el, a negyedikben pedig a viszony integrált kifejezésének módozatait fedezhetjük fel. Ebben a rendszerben is ott van az átjárások, összemosódások, kapcsolódások lehetősége és valószínűsége, ami egyúttal azt is jelenti, hogy tiszta formák ritkán fordulnak elő.

Hogy miként képzelhető el e pillérkategóriák további alegységekre bontása, azt a gondolatvezérelt filmek csoportosításának példájával szeretném bemutatni!

Az intellektuális film alakváltozatai

Ha elfogadjuk a Lukács György-i esztétikának azt a tételét, hogy a művészi alkotás ismeretelméleti vonatkozásban a *különös*,⁵ amely az egyedi és a tudomány terrénumába tartozó általános közötti tág mezőben foglal helyet, azaz közbülső pont bizonyos

⁴ BARABÁSI ALBERT-LÁSZLÓ: *A hálózatok tudománya*. Budapest, 2016. Libri Könyvkiadó Kft., 14.

⁵ LUKÁCS GYÖRGY: *Az esztétikum sajátossága II*. Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó, 180.

távolságra egyiktől is, másiktól is, akkor azt mondhatjuk, hogy az analitikus film áll az intellektuális (gondolatvezérelt) filmek közül a dokumentumfilmben megjelenített egyedihez a legközelebb, és a legkisebb az elmozdulása az általános felé, azaz a legkevésbé leplezi le módszertani értelemben vett valóságmodell voltát.

AZ ANALITIKUS FILM társadalomábrázoló módszerének lényege az elnevezésében benne foglaltatik. A társadalmi jelenségek tipikus jellemzőit mikrorealista módon mutatja be, és a jelenségvilág pontos ábrázolásával tágra nyitja a kaput a makrovilág jellemző összefüggéseinek megértése felé. Az e körbe sorolható filmek általában lineáris cselekményvezetésűek, az emberi cselekvések bennük pszichológiai rugóra járnak. Az analitikus film számára a veszélyforrást a felesleges, vagy a néző számára feleslegesnek tűnő részletezés, illetve az ismeretterjesztő jelleg előtérbe tolokodása jelenti, természetesen a gondolatszegénység illetve a nem igazolható eszmeiség mellett.

Ezeket a valóságot részletező módon feltáró filmeket a propaganda és az ismeretterjesztés gyakorta a dráma, filmdráma semmitmondó, más intellektuális műfajokkal összemósó címkéivel szokta ellátni, az analitikus film fogalmát azonban a szakirodalom is csak ritkán használja.

Egy-egy film műfajának meghatározása néha önmagában is problematikus (a rokon műfajok zsánerjegyei esetenként csereszabatos módon működnek), ebből következően történeti szempontú vizsgálatuk még több nehézséget jelent. Azt mondhatjuk, hogy az analitikus film műfaji sztenderdjei az olasz neorealizmus idején szilárdultak meg, s ha iskolapéldát akarunk említeni, akkor Vittorio de Sica *Biciklitohvajok*ja megkezdhetetlen. E film jól példázza azt a törekvést, amely az érdekesítő, a nézői figyelmet uraló cselekmény helyett az analizált társadalmi valóság sugallta gondolatiságot favorizálja akár morális, akár szociológiai értelemben. (A *Biciklitohvajok* forgatókönyvírója, Cesare Zavattini jegyzi meg: „Akkoriban szemünkre vetették, hogy olyan filmet készítettünk, amelyben nem történik semmi.”⁶)

Az analitikus film mindenkor dacolt a szélesebb értelemben vett közönségnek kizárólag a szórakozásra irányuló igényével, s ennek ma is számos bizonyító crejű példáját találjuk, egészen Hajdú Szabolcs *Ernelléék Farkaséknál*-jáig.

A TÉZISFILM alkotója a témául választott társadalmi jelenséggel kapcsolatosan megfogalmazott vagy sugalmazott állításának fontosságáról, hasznosságáról, érvényességéről akar bizonytságot tenni. A cselekményt, a szereplők párbeszédéből kibontakozó érveket és minden egyéb filmes eszközt annak érdekében mozgósítja, hogy a néző azonosuljon középpontba állított gondolatával. Műfaji szempontból nem releváns, hogy a tétel akár tudományosan, akár más módszerrel verifikálható-e, mert ez alapvetően tartalmi kérdés. E zsánerrel kapcsolatosan sokszor kísért a didaxis vagy az agitativ jelleg veszélye.

Berend T. Iván ebbe a körbe sorolja Jancsó Miklós Bajcsy-Zsilinszky-filmjeit, ugyanakkor vitatja az alkotók eszmei álláspontját: „... a *Magyar rapszódia*ban és az *Allegro barbaro*ban végső absztrakció gyanánt valamiféle történetfilozófiai tétel jelenik meg, amelynek kulcsszava el is hangzik: *fehér jakobinus*. Ez a kifejezés – kulcsszóként, a magyar történelem egész korszakának és fejlődésünk menetének értelmezéseként

⁶ KARSAI KULCSÁR ISTVÁN: De Sica. Budapest, 1979. Gondolat, 78.

– elhibázott. Fehér *radikalizmus*, persze, van, de jobboldali, fehér jakobinizmus nem létezik.”⁷

Anélkül, hogy listázni akarnám a téziszfilm műfaját tisztán reprezentáló alkotásokat, bizonyító példaként említem Tarkovszkij filmjét. A *Solaris* cselekményének legfontosabb helyszínei (az űrállomás és a címben megnevezett bolygó) és az ott lejátszódó események figyelmünket a sci-fi műfajára irányítják (ha a sci-fi egyáltalán műfaj), de a film intellektuális tartalma, gondolatisága azt sugallja, hogy nem a tudományos fantasztikum külsődleges jegyei a műfajkonstituáló tényezők. Minden, ami Kevinnel, a főhőssel és körülötte történik, arra az erkölcsi megfontolásra vezethető vissza, amit a rendező monográfusai így fogalmaznak meg: „... az ember semmilyen problémát, még a tudományos problémákat sem tudja a lélek erkölcsi megtisztulása nélkül megoldani.”⁸ A *Solaris* ennek a megtisztulási folyamatnak a filmje.

Nem pusztán a példák szaporítása kedvéért említem Pasolini *Teorémáját*, hanem mert ez a címében is vállalja téziszfilm-jellegét.

Kár lenne tagadni, hogy bizonyos műfajokat a korszellem hoz felszínre, és éppen ez a korhoz kötöttség vezet felszámolásukhoz is: ideológiai töltetük háttérbe szorulásával eltűnnek a kultúrtörténet süllyesztőjében. (A szocialistának nevezett korszak szülötte volt az úgynevezett termelési film, amely rövid, dicstelen pályát futott be.) A MORALITÁS a keresztény középkor valláséleti bölcsőjében született, s úgy tűnt, hogy a huszadik századra elfelejtődött, de a filmművészet – mutatis mutandis – feltámasztotta.

A hajdani moralitásban többnyire egyetlen erkölcsi tulajdonságra redukált allegorikus szereplők vonultak fel, képviselve az erényt, vagy a bűnök valamelyikét: voltak közöttük bigottak és eretnekek, önmegtartóztatók és paráznák, alamizsnaosztók és zsugoriak, és egymással vívott harcuk a megszemélyesített Halál jelenlétében zajlott. A Halál folytonos jelenléte félelmet keltő veszélyként kísérte a szereplőket, s vele szemben csak az ártatlan élet sérthetlenségének elve állt szilárdan.

Ennek a leegyszerűsítő és korlátozó jellegű dramaturgiai képletnek a játékfilmben való felhasználása csak kivételes esetekben fordul elő. Klasszikus példaként Bergman *Hetedik pecséje* említhető, amelyet a rendező allegóriának nevez. Ez is jelzi, hogy az egyes, műfajként izolálható formák milyen közeli rokonságot mutatnak egymással; Gyórfy Miklós, a rendező monográfusa inkább a filmben érvényesülő „elvont modell- vagy parabola-alkotás módszerét”⁹ hangsúlyozza. Ám mondjanak bármit is, a cselekmény mindvégig a moralitás sztereotíp jegyei alapján szerveződik: a hitében megrendült lovag az életéért sakkozik a Halállal, és ideig-óráig késleltetheti végzetét, de végül ő is, a környezetben élők is a Halál áldozataivá válnak, és csak a Szent Család allegóriájaként értelmezhető mutatványos házaspár nyerhet gyermekével együtt egérutat.

A *Hetedik pecsét* az inkvizíciós múltba helyezett cselekményével is nyomatékosítja a műfaj középkori eredetét. Ezzel szemben a legváratlanabbul bukkan elő ez a zsáner

⁷ A kortárs magyar film és a történelem. Történészek és filmrendezők kerekasztal-beszélgetése, Filmkultúra, 1979. 6. sz. 12–13.

⁸ KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT – SZILÁGYI ÁKOS: Tarkovszkij, Budapest, 1997. Helikon Kiadó, 127.

⁹ GYÓRFFY MIKLÓS: Mágia és mesterség. Ingmar Bergman művészete, Budapest, 2014. Európa Könyvkiadó, 95.

modern környezetben, mai témával, például Antal Nimród *Kontroll* című filmjében, amelynek vígjátéki eszközei, a thrillerre emlékeztető szerkezeti íve sem tudja elhomályosítani a modern moralitás képletét. A filmben a megszemélyesített Halál mint a Bulcsuban élő Rossz kivetülő alakja jelenik meg, s az „Alvilágból” kijutni csak az ő legyőzésével lehet. Ehhez kell segítséget kapnia a főhősnek a Jó képviselőitől: a Medvétől és a Vonatvezetőtől.

S aligha tévedünk, ha Fábri Zoltán *Ötödik pecséjében* is a moralitás műfaji jegyeit véljük felfedezni, még ha itt a képlet rejtettebb módon érvényesül is. A szereplők kétségtelenül bizonyos egyoldalúsággal, bár nem allegorizáló módon jellemzett alakok, a Latinovits Zoltán által megformált nyilas parancsnok pedig a moralitás Halál figurájának felel meg a történetben. Almási Miklós a film intellektuális jellegére utalva így fejezi be róla szóló írását: „Fábri nyugodt szerkesztésmódja itt talált új elbeszélő formát és szerkezetet. Mondhatnám, hogy új műfajt is, a tézis-filmek utáni gondolati film első darabját forgatva.”¹⁰

AZ ALLEGORIKUS FILM fogalmának körüljárását kezdjük kvízzjátékos módszerrel! Tegyük fel, hogy egy vetélkedőben a játékosnak meg kell mondania az alábbi szöveg alapján, kiről és melyik magyar történelmi eseményről van szó: Az egész országot megrázó, ám rövid, egy-két hónap időtartamú tömegmozgalom, amelyet a legkiszolgáltatottabb helyzetű társadalmi csoportok egyre fokozódó, spontán elégedetlensége robbantott ki, és végül fegyveres összecsapásokba torkollott. Vezetője röviddel az események előtt még nem sejtette, hogy történelmi főszereplővé lép elő, de a mozgalom folyamatában végig teljes hittel képviseli a kezdeményezők akaratát. Elfogása után az életéért cserébe azt kéri, tagadja meg harcát, mégsem köt alkut, ezért kivégzik, halálában megalázzák.

A jelölt helyesen válaszol, ha az 1514-es parasztfelkelést és Dózsa Györgyöt említi. És ha az 1956-os forradalmat és Nagy Imrét? Bizony akkor is! Ám akkor kiről és miről szól Kósa Ferenc *Ítélet* című filmje? Ha ennek anakronizmusait figyelembe vesszük (többek között azt, hogy a Diák így kiált a film elején: „György! Elveszett a forradalmunk!”, holott parasztfelkelés zajlik, és a forradalom szó sem ismert a magyar nyelvben még két és félszáz évig, ugyanakkor 1956 kapcsán forradalmat említeni tilos volt a film forgatásakor), akkor joggal feltételezhetjük, hogy a rendező másról beszél, mint amit a film megmutat.

A görög *allegorein* azt jelenti: másról beszélni. Az allegóriában a felület, a látható történések sora – bár önállóan értelmezhető jelentéssel bír – a kevésbé fontos, és a mögötte húzódó második jelentésréteg hordozza a valódi tartalmat, miközben a pontról pontra történő megegyezések nyilvánvalóak. S ahol pedig nincs megegyezés, ott sejtethetjük a jelentésrétegek közötti átvezető utat.

Carlos Saura 1972-ben készült *Anna és a farkasok* című filmjének története egy spanyol vidéki kastélyban játszódik, ahol a hisztérikus, öngerjesztő rohamokat átélő matriarcha irányítása alatt él a családja. Egyik fia a militáns hatalomvágy szadista képviselője, a másik erotomán, a harmadik a vallási fanatizmus megszállottja. Ide érkezik Anna, a nevelőnő, aki a maga tisztaságával, nyíltságával igyekszik ráébreszteni

¹⁰ ALMÁSI MIKLÓS: A hűség csapdájában. Filmkultúra, 1976. 4. sz. 19.

a családot lelki torzulásaikra, de sikertelenül. A szüzsé erőteljesen stilizált, a figurák egyoldalúan jellemzettek, ennek ellenére is jól érzékelhető, hogy itt minden mozzanat Franco Spanyolországának fasizmusára vonatkozik.

A két film allegorikus jellege pusztán abban különbözik, hogy az *Ítélet* esetében naturalista-realista szüzséből, az *Anna és a farkasok*ban egy szürrealizmusba hajló történetből vezethető le egy *egyedi, konkrét* valóságot felidéző, második jelentésréteg, amelyekről valamilyen oknál fogva tilos volt beszélni. A stílári kódok különbözősége azonban nem befolyásolja a műfajiak érvényesülését.

Feltételeztük, hogy abban a spektrumban, amit a *különös* mozgásterének nevezünk, az analitikus film áll a legközelebb a valóság egyedi megnyilvánulásaihoz. Az általánosozáshoz, a másik végponthoz viszont a PARABOLAFILM közelít leginkább, lévén hogy gondolatosságának érvényessége a legtágabba igyekszik kiterjedni, s így benne mutatkozik meg leginkább a művészi alkotás modelljellege. Hasonlatelvű szerkezet ez is, mint az allegorikus film, de annak *egyedi, konkrét* mögöttes jelentéstartalmával szemben példázatjellege *általános érvényű*, a társadalmi jelenségek filozofikus szemléletű megközelítésére törekszik. Példával megvilágítva: Jancsó *Égi báránya*, bár az 1919-es fehérterrort idézi, mégsem csak ennek tanulságait veszi számba, hanem általánosságban az erkölcsileg romlott, eltorzult hatalom működését modellálja.

E műfaj fontos jellemzője, hogy megjelenési formáiban az alkotó kisebb-nagyobb mértékben eltávolodik attól, amit kulturális realitásképnek nevezünk, s ezt különféle transzformációk segítségével éri el. (Ezek a formai elemek transzformációit jelentik, és nem azonosak a néző lelkében működő transzformációval, amelyről Bresson beszél.)

A legszembetűnőbb ezekben a filmekben a hagyományos cselekmény szerepének megváltozása. Bíró Gyula hangsúlyozza, hogy Bressonnál „[sz]inte csak a fonala marad meg a filmnek, egy minden cselekménydúsítás nélküli, a hagyományos meseszövegtől eltérő narráció.”¹¹ Például a *Vétlen Baltazár* eseménysorát szinte fabulajellegűvé formálja. Kudarca ítélt vállalkozás lenne, ha megkísérelnénk Jan Němec *Az ünnepségről és a vendégekről*-jének cselekményét elmondani, mert talán nincs is cselekménye. Nem véletlen, hogy Szekfű András a képesemény fogalmát vezeti be, amikor Jancsó Miklós *Égi bárányának* egyik szekvenciáját elemzi.¹²

A parabola-film térszemlélete is az általánosítást szolgálja. Jancsó széljárta pusztaságait nem lehet jelképes szerepük nélkül értelmezni, és Bresson redukált terei sem illenének bele egy hagyományos cselekményű filmbe. Ezzel együtt az időviszonyok is megváltoznak, bennük a valóságos és a virtuális idő határai összemosódnak.

A hagyományos filmekben érvényes pszichológiai motiváltság is kétségessé válik ezekben a filmekben. Hivatkozhatunk ismét Bresson egyik megjegyzésére: „Semmi pszichológia (amely semmit sem fedez fel, csak amit azonnal meg is tud magyarázni).”¹³ Ahol pedig a naturalista-realista valóságábrázolás helyébe az irreális-

¹¹ BÍRÓ GYULA: Robert Bresson. Budapest, 1988. Múzsák, 12.

¹² SZEKFŰ ANDRÁS: Fényes szellők, fűjátok! Jancsó Miklós filmjeiről. Budapest, 1974. Magvető Könyvkiadó, 269.

¹³ Idézi KÉZDI KOVÁCS ZSOLT Bresson *Notes sur le cinématographe* című könyvéből, amelynek csak néhány részlete jelent meg magyar fordításban, folyóirat-közlemények formájában. A beavatás tekintete, Filmvilág, 1984. 12. sz. 7.

szürreális lép, mint például Buñuel kései filmjeiben, ott végképp hiába keressük a cselekvések lélektani rugóit.

A parabolaforma hajlamos a szimbolikus kifejezőmód lehetőségeinek felhasználására. Gyertyán Ervin hívja fel a figyelmet Jancsó filmjei kapcsán, hogy azokban megfigyelhetjük „a reálisnak és a szimbolikusnak, a konkrétnek és az általánosnak [...] az egymást fedő-áteresztő játékát.”¹⁴

A kulturális realitásképet felszámoló transzformációk alkalmazását természetesen csak az igazolhatja, ha hozzájárulnak egy koherens struktúra létrehozásához, amely meg tud tartani egy gondolati konstrukciót. Nem biztos, hogy a néző el is tudja fogadni ezt, de vitaalakként alkalmasnak kell lennie a párbeszédre.

A TUDATFILM mint műfaji címke nem ismeretlen a filmesztétikai szakirodalomban, de azt is túlzás lenne állítani, hogy valaha is különös hangsúlyt vagy megkülönböztetett figyelmet kapott volna. Az 1961-es *Tavalý Marienbadban* az első olyan mű, amelyben az ábrázolás tárgya már nem a világ jelenségeinek külső megjelenési módja, hanem egy konkrét személyhez köthető tudattartalom kap teljes filmet betöltő mozgóképi formát.

Nem előzmények nélküli Resnais e munkája, hiszen korábban is készültek olyan filmek, amelyeknek egyes snittjei tudattartalmakat (főként emlékeket és álmokat) mutattak meg, de ezek csak a filmszerkezetben elfoglalt helyük alapján igazolták, hogy nem a külső világ képei, hanem a pszichés tartomány részletei. Érdekes módon nem filmes személyiség, hanem MórícZ Zsigmond vetette fel először, még 1933-ban, hogy ez a megoldás nem szerencsés: „A moziban felújuló emlékeket úgy csinálják meg, hogy egyszerűen kivágják a film első részéből azokat a szelvényeket, amelyekre visszaemlékezik a hős. Ez nagyon olcsó és nagyon hamis megoldás. Az ember nem emlékszik vissza a történet pontoságával, világosságával és teljességével semmire. A filmben az emlékjelenetet újra fel kell venni. Új megrendezésben, vizionáriusan.”¹⁵

Resnais korábbi, 1959-es filmjében, a *Szerelem, Hirosimában* már ennek a szemléletnek a jegyében az emlékező snettek formailag is igazodni kezdtek az emlékezet működésmódjához, ezért nevezhette ezeket Mérei Ferenc intrapszichikus leágazásoknak.¹⁶ És ez a megoldás vált uralkodóvá a későbbi, tudatfilmnek tekinthető alkotásokban: a tudattartalmak (emlék, álom, ábrándkép, képzelet, vízió, deliráló tudat) képileg, azaz formailag is igazodnak a mindennapi tudat mozgásának természetéhez. A tér- és időviszonyok fellazulnak, átértelmeződnek, a képek elhalványulnak vagy kiéleződnek, és a történések eltér(het)nek az életviszonyok megszokott rendjétől. A diegetikus logika helyébe ezekben a filmekben, amelyekben végig, vagy majdnem teljesen végig a tudattevékenység tükröződik, az asszociációs logika veszi át a szervező szerepet.

Mivel a tudatfilm mindig valamelyik szereplőjének pszichés folyamataiba enged bepillantást, szükségszerű, hogy a mozgókép formájú tudattartalom egy keret illetve

¹⁴ GYERTYÁN ERVIN: Jancsó Miklós parabolái. In: *Lumiére árnyékában*. Budapest, 1977. Magvető Könyvkiadó, 270.

¹⁵ MÓRÍCZ ZSIGMOND: A mozi téved. *Pesti Napló*, 1933. november 30.

¹⁶ MÉREI FERENC: Filmszemiotikai jelenségek pszichológiai elemzése. In: „...vett a füvektől édes illatot.” *Művészetpszichológia*. Budapest, [1986]. Múzsák Közművelődési Kiadó, 163–187.

rátaló szekvencia segítségével rendelődjék hozzá ahhoz, akinek tulajdonítható. Jól megfigyelhető ez Tarkovszkij *Tűkör* című filmjében, ahol egy beteg, ágyban fekvő ember életút-összegző emlékképeit, fantáziaképeit kapjuk, de az emlékező arcát nem látjuk egy pillanatra sem, és fizikai valójából is mindössze annyit (szubjektív kamerás megoldással egy snitt erejéig), amennyit valaki önmagából láthat.

Huszárik Zoltán *Szindbád*jában a tudattartalmak a bricskában fekvő halott címszereplőhöz kapcsolódnak, bár a keretszituáció összefüggése az emlékekkel, ábrándokkal, vágyképekkel csak a Krúdy-alapmű segítségével értelmezhető a maga teljességében. (A *Tájékoztató*sban olvashatjuk: „Sőt halála után, midőn a hófúvással vagy a síró őszi széllel elszökdösött a kriptából, útja elvitte olyan helyekre, ahol legalább egy szalagsokorra kötött harisnyakötőre vagy egy női vállra emlékezett...”)¹⁷

Hasonló szerkezeti megoldást kapunk Claude Chabrol filmjében, az *Alice utolsó szökésében*. A közlekedési balesetet szenvedő asszony deliráló tudatműködését mutatja a film, pontosabban a kereten belüli rész, amely a „cselekmény” döntő hányadát teszi ki. A többnyire irreális, néha szürreális képek a tudat erőfeszítését sejtetik, amelyek az öntudatra ébredés felé törekszenek, bár sikertelenül. Hogy valóban így működik-e egy halálközeli állapotban lévő ember tudata, arra nézve a pszichológia is csak kevés támpontot adhat, de Chabrol filmje mindenképp figyelemre méltó kísérlet egy sajátos tudattartalom megragadására.

Janisch Attila *Hosszú alkonya* e zsáner különösen érdekes megjelenési formája. Nehezen lenne megjelölhető a cselekménynek az a pontja, ahol a külső történések (a Törőcsik Mari játszottá öreg régészsnő útja) átlépnek a tudat világának belső mozgásába. (A rendező mondta el egy személyes beszélgetés során, hogy erről a kész film után is vitatkoztak a forgatókönyvíró Forgách Andrással.)

Az ESSZÉFILM elnevezés sajátos önellentmondás, mert az esszé irodalmi műfajként a meditáció terepe, s egyúttal a cselekménytelenségé, a játékfilm viszont az elvont gondolkodás direkt megjelenítésére nem alkalmas, ugyanakkor valamiféle korlátozott cselekményesség, dramatikus mozzanatok mindig tartoznak hozzá. Ennek ellenére a szakirodalom tanúsága szerint létezik esszéfilm, s ezt a műfajt leginkább Jean-Luc Godard alkotói tevékenységével kapcsolják össze. A korabeli kritika ide sorolta Kovács András *Falakját* is, annak ellenére, hogy ez a film csak a hagyományos cselekmény hiánya és a túltengő verbalitás révén mutat hasonlatosságot Godard-éival.

Pentelényi László rendkívül alapos Godard-filmográfiájában¹⁸ játék-, dokumentum- és esszéfilmeket különít el egymástól az életműben. Nála a *Vidám tudomány* (1969) az első esszéfilm, holott a Godard-irodalom hajlamos a jóval korábbiak közül is néhányat annak nevezni. Bikácsy Gergely szerint az első az *Éli az életét*. „Ebben dolgozta ki – írja – az »esszéfilmet«, amely Godard egyik legmaradandóbb, legértékesebb találmánya a filmművészetben, előtte nem létezett, utána sokan próbálkoztak vele elegyes sikerrel.”¹⁹

¹⁷ KRÚDY GYULA: Szindbád. Budapest, 1973. Magyar Helikon, 14.

¹⁸ A Jean-Luc Godard életmű genealógiája. In: JLG/JLG – Jean-Luc Godard dicsérete, avagy a filmművészet önfel-számolója. Szerk. Pentelényi László, Zentay Nóra Fanni. Budapest, 2012. Francia Új Hullám Kiadó, 397–472.

¹⁹ BIKÁCSY, 1992. 201.

De vajon játékfilm-műfaj-e az esszéfilm?²⁰ Ha az *Éli az életét*, az *Egy férjes asszony*, *A kínai lány* vagy Kovács *Falakeja* esszéfilm, akkor határesetként mégiscsak játékfilm, mert ezekben felfedezhető nyomokban az, amit elmesélhető történesnek, cselekménynek nevezünk, de ha a kései, 1969 utáni Godard-opusok alapján kell döntenünk, akkor elbizonytalanodunk a választ illetően.

B. Nagy László szerint „ez a műfaj a hagyományoktól eltérő rugalmasabb, képlékenyebb, nyitottabb struktúrát követel, amely magába tudja olvasztani a legjelentéktelenebb műfaji elemeket.”²¹

S hogy mik ezek? Ha a godard-i modell alapján határozzuk meg jellemzőit, akkor azt mondhatjuk, néhány közülük elvétve előfordul a hagyományos moziműfajokban, például a narrátorszöveg, kép és hang aszinkronja, cinéma vérité-felvételek; a továbbiak Brecht-féle elidegenítő effektusokként vesznek részt a nézővel való kommunikációban: feliratok, újságcikkek, képregény-részletek, rádiós szövegek, felolvasott vagy a szereplők által citált vendégszövegek, plakátfotók, írott vagy hang tolmácsolta aforizmák, párbeszédnek álcázott filozófiai előadások, és hasonlók. Ezek felvonultatása kollázsjellegű szerkesztést feltételez, tartalmi és formai eklektikát eredményez.

Ha azonban kétségbe vonjuk az „elegyes sikerre” tett célzást, és a valódi nagy sikerek közül e műfaj körébe tartozóknak tekintjük például Fellini *Bobócsokját* és *Rómáját*, aligha tévedünk. Ezekben a dramatikus mozzanatokat szerény mértékben tartalmazó filmekben a líraisággal kibontakoztatott, erősen szubjektív hangú elmélkedése a főszólam: értékvesztésről, elmúlásról, a modern lét kínálta csereértékek szerepéről, s mindez nem elidegenítő, hanem oldottabb eszközök segítségével kerül a néző elé. Az epizodikus töredezettség ezekben a filmekben is megmarad, de az eszmeiség és a látásmód ereje nem engedi széthullani a szekvenciákat.

Nincs a felsorolt alakváltozatok között egy sem, amelyikkel a korábbi film-szakirodalomban ne találkozhattunk volna, legfeljebb jelenségszinten került említésre, definiálatlanul értelmeződött, és önálló entitásként, nem pedig egy rendszer részeként esett szó róla. Ami viszont lényeges kérdés: lefedi-e az itt bemutatott műfaji sor az intellektuális film teljes halmazát? Határozott igennel nem mernék válaszolni rá.

²⁰ A kérdésre adandó választ Kovács András Bálint sem tisztázza, legalábbis a hálózatelmélet szempontjait nem érvényesíti, amikor az esszéfilm jobbjára Godard filmjei alapján kialakított meghatározását körvonalazza. KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT: *A film szerint a világ*, Budapest, 2002. Palatinus, 141.

²¹ B. NAGY LÁSZLÓ: *Az öntudat falai*. In: *A látvány logikája*. Budapest, 1974. Szépirodalmi Könyvkiadó, 341.

SZILÁGYI LÁSZLÓ

A háromszor született iskola A 100 éves Nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium alapítása és államosítása (I.)

1917 – kinek jutna eszébe, hogy a „nagy háború” idején iskolát alapítson? 1930 – kinek juthat eszébe, hogy a trianoni megrázkódtatás után nem sokkal, a nagy gazdasági világválság évében egy újabb gimnáziumot hozzon létre ugyanott? Mindkettő Nyíregyházán történt: az elsőt a nyíregyházi evangélikusoknak, a másodikat a nyíregyházi angolkisasszonyoknak köszönhetjük. Két válságos évben határozzák el a szabolcsi megyeszékhelyen, hogy jövőbe mutató, bátor döntéssel iskolát, pontosabban és a szép klasszikus becéző formával, alma mátert hozzanak létre. A két gimnázium egyesítésével jött létre az Iskola, amelyet ma Nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium és Kollégiumként ismerünk. Egy alapítás mindig tartalmaz hősi mozzanatokat. Ezeket a pillanatokat kívántam csokorba gyűjteni, most a Gimnázium létrejöttének 100. tanévében, 2017 szeptemberében.

A gimnázium története tehát 1917-re nyúlik vissza. Ekkor jött létre Geduly Henrik püspök javaslatára Nyíregyháza város és a megye első leánygimnáziuma, a *Nyíregyházi Agostai Hitvallású Evangélikus Leánygimnázium*. A gimnázium 1937 és 1949 között Geduly Henrik nevét viselte. Az evangélikus iskolának az államosítást követően nevet kellett változtatnia: a jeles evangélikus költő, műfordító Petrőczy Kata Szidónia (1662-1708) nevét kapta (Állami Petrőczy Kata Szidónia Leánygimnázium).

A másik jogelőd az *Angolkisasszonyok Nyíregyházi Római Katolikus Leánygimnáziuma*, teljes nevén az Angolkisasszonyok Nyíregyházi Sancta Maria Intézete Római Katolikus Leánygimnáziuma, illetve latin rövidítéssel is: Angolkisasszonyok B.M.V. Intézetének Róm. Kat. Leánygimnáziuma. (B.M.V. = Beatae Mariae Virginis = Boldogságos Szűz Mária)

Az angolkisasszonyok Nyíregyházán 1929-ben telepedtek le a városban. A női felső kereskedelmi és a továbbképző tanfolyam után 1930-ban négy osztályos elemi iskolát és nyolc osztályos leánylíceumot nyitottak, amely utóbbi a törvény értelmében hatodik tanévétől fokozatosan gimnáziummá alakult át. Olyan iskolát kívántak tehát létrehozni, amely hat éves kortól egészen a felnőtté válásig otthont és tanulási lehetőséget ad a lányoknak. A zárda leánygimnáziumának első kezdetleges épülete a Madách utcában állt, majd 1931. május első napjaiban a Széchenyi utcai épületbe, a tablón látható ún. Gencsy-házba költözött. Az alapítás körül Mater Lengyel

Júlia főnöknő szerzett érdemeket „mélyseges bitével és törhetetlen akarateréjével”. 1938-ban költöztek át a Báthory u. 30. sz. alatti új épületbe. 1948-ban, az államosításkor a Zrínyi Ilona Leánygimnázium nevet kapta.

Az iskolák 1930-as évekbeli elhelyezkedését láthatjuk Nyíregyháza térképén: a város egyik legszebb utcáján, a bazaltkövel borított, villamos járta Széchenyi utcán és legromantikusabb parkja mellett (a mai Benczúr térrel, az akkori Károlyi térrel átellenben) találjuk a két jogelőd iskola épületeit.

A Zrínyi Gimnázium mai helyén (a térkép 79. számú épülete) a Júlia Gőzmalom állt. A 142. szám az Angolkisasszonyok internátusát, a 140. sz. a Toldy utca és a Széchenyi utca kereszteződésében (a Gencsy-házban) a Liceumát és Felsőkereskedelmi Iskoláját, a 143. sz. (a Báthory–Toldy–Madách utca által határolt területen) a zárdáját és elemi iskoláját, a 150. sz. pedig az Evangélikus Leánygimnázium épületét mutatja (1929–1935 közötti helye a 135. számon, a Népkertnél, a Széchenyi utca legvégén volt). Valamennyi iskola a városközponttól – akkori léptékek szerint – kicsit távolabb, de azt könnyen megközelíthetően, nyugodt és egyben dinamikus (parkok és a vasút) környezetében, egymáshoz közel helyezkedtek el.

- - - - - VONV. ÁLLOMÁSPARANCSOKS.	De 73	- - - - - KÁLVÍNUM INTERNÁTUSA /1902/	De 60
- - - - - NEMZETI MUNKAVEDELMI HÍV	Be 100	- - - - - POLG. LEÁNYISK /1926/	De 60
REPÜLŐTÉR /1928/	Aa 1	- - - - - TANÍTÓNŐKÉPZŐ /1926/	De 60
TŰZELAKTANYA	Fg 184	- - - - - TOVÁBBKÉPZŐ /1926/	De 60
VITEZSI ISKOLA /1921/	Ee 100	- - - - - KIR. KATH. GIMNÁZIUM /1921/	Dd 34
IV. ISKOLÁK ÉS ISKOLAI INTÉZMÉNYEK			
ANGOLKISASSZONYOK	De 78	- - - - - KÖZSEGI FELSŐKERESK. ISK. /1933/	De 78
- - - - - FELSŐKERESK. ISK. /1929/	Cf 140	- - - - - IPAROSITANDÓ ISK. /1904, ÉP. 1912/	Ef 156
- - - - - INTERNÁTUSA /1929/	Df 142	- - - - - KÖZIGAZS. /JEGYZŐ/TANF. /1928/	Ee 121
- - - - - LICEUMA /1930/	Cf 140	- - - - - ÓVODA, CSILLAG-UTCAI /	Ff 160
- - - - - ZÁRDÁJA /1929/	Df 143	- - - - - KÁLVIN-TÉRI /	Ee 77
Á.G.H. EV. EL. ISK. /BÁRECENI-UTCAI /1	df 157	- - - - - KÖRTE-UTCAI /	Ed 39
- - - - - KÖZPONTI /1754, ÉP. 1891/	Ee 90	- - - - - PACSIRTA-UTCAI /1935/	Ed 31
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Ee 40	- - - - - POLGÁRI FIÚISKOLA /1906/	De 67
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - LEÁNYISK. /1907, ÉP. 1930/	Ee 95
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - SEG. KERESK. TANONCISK. /1889/	Ee 90
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - NŐI IPARISKOLA /NŐI NŐÉVEL. 1885/	Ee 77
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - NŐI IZR. ISKOLA /1876/	Ee 62
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - REFORMÁTUS ELEM. ISK. /1601/	De 74
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - RÓM. KATH. EL. ISK. /KÖRT-UTCAI /1927/	Ee 89
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - KÖZPONTI /	Ee 110
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - STAT. IZR. ELEM. ISKOLA /1868/	Ee 88
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - TISZÁNTÚLI MEGZŐGAZD. KAM. HOMOK-	
- - - - - KIR. ELEM. ISK. /1907/	Df 143	- - - - - KÍSÉRLETI GAZD. ISKOLÁJA /1928/	Ca 2

Az iskolák államosítása mindent megváltoztatott – azaz csaknem mindent. Az evangélikus leánygimnázium 1949. augusztus 29-én a V.K.M. 1280 – M. -3/1949./IV. sz. rendelete alapján beolvadt az Angolkisasszonyok államosított Leánygimnáziumába, amely ekkor tehát már az Állami Zrínyi Ilona Gimnázium nevet viselte. A helyváltoztatás mégis az angolkisasszonyokat érintette: a Báthory utcából át kellett költözniük az egykori „Gedulyhoz”, a Jósza András u. 2. sz. alá (a térképen a 150. számú épület).

Így jött létre 1949. augusztus 29-én az egykori nyíregyházi evangélikus leánygimnázium és a nyíregyházi angolkisasszonyok leánygimnáziuma egyesítésével a Zrínyi, - ahogyan ma ismerjük. Már kezdettől fogva térség és az egész ország egyik legerősebb gimnáziumaként tartották számon, ahová szívesen jártak a diákok. Az államosítás-kor négy osztályban összesen 120 leány tanult. Az 50. jubileumi évre számuk 910-re emelkedett! A 100. jubileumi évben 624 zrínyis van.

Egyszerű történet, azaz mégsem. Hogyan jöhet létre egy protestáns és egy katolikus leánygimnázium egyesítésével egy állami gimnázium embert próbáló időkből, hogyan élték meg az iskolaalapítás „hősi éveit” és hogyan az oktatáspolitikában végbement fordulatokat úgy, hogy az iskola létének folytonossága és értékteremtő fontossága megkérdőjelezhetetlen maradt? Hogyan sikerült alapítói szellemiségét, a jobbtó szándékú bátor újítást, a gyermek- és értékközpontú nevelést megőriznie. Erről szól ez a tanulmány két részben. Megírásakor a Megyei Levéltárban fellelhető dokumentumokra, Margócsy József hagyatékára (egykori kézzel írt jegyzeteire, céduláira), az iskolai évkönyvekre, egykori tanárok illetve utódaik (Mádi Gyuláné, Révész Balázné, Labossa Lajos) visszaemlékezésre, Horváth Sándornak, az Angolkisasszonyok egykori tanárának, az államosított iskola későbbi igazgatójának az ötvenedik jubileumi évkönyvben megjelent írására tudtam támaszkodni.

Legyen Istennek bála, hogy a jubilaris alkotás létesítése sikerült, és hogy ez a nagybivatású kultúrintézmény a senki által előre nem látott óriási mérvű drágaság, szerencsétlen közgazdasági és közéleti viszonyok dacára küzdelmesen bár, de szép nevelő és oktató sikerekben gazdagon él...

(Geduly Henrik)

A NYÍREGYHÁZI EVANGÉLIKUS LEÁNYGIMNÁZIUM (1917–1948)

Leányok a gimnáziumban!?

A reformáció 400 éves évfordulójára készülődve Geduly Henrik tiszakerületi ágostai hitvallású evangélikus püspök vetett fel a gondolatot: Nyíregyházán leánygimnáziumot lehet és kell alapítani!¹ A fiúk számára már régóta nyitva állt a főgimnázium kapuja: elődje a professzori iskola 1806-ban alapított (ma a Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium). No, de a lányok?

A nyíregyházi evangélikus egyháznak, Geduly püspöknek és Balla Jenő nyíregyházi polgármesternek, egyben egyházfelügyelőnek az öröknek gondolt hagyomány-

¹ Geduly Henrik: A nyíregyházi ág. h. ev. leányközépiskola megalapításának története. In: A Nyíregyházi Ág. Hitv. Evang. Leányközépiskola értesítője az 1917–18., 1918–19. és 1919–20. iskolai évekről. Közzéteszi Adorján Ferenc Nyíregyháza, 1920. 27. Geduly fentebbi mondatait ebben a fenti egyszerűsített formában Weiszer Gyula, az iskola későbbi igazgatója idézte fel. (A nyíregyházi ágostai hitvallású evangélikus Geduly Henrik leánygimnázium Értesítője. Közzéteszi Weiszer Gyula. Nyíregyháza, 1937. 4.)

nyal kellett szembe szállnia akkor, amikor lányokat engedtek be egy gimnáziuma falai közé.

Már korábban a felsőbb egyházi hatóságok engedélyezték, hogy magántanulóként feltételeesen felvételt nyerjenek a nyíregyházi főgimnáziumba. 1917-ben az ország 13 evangélikus középiskolájában már 322 bejáró leány magántanuló volt, s ebből legtöbben (53 fő) Nyíregyházán!² A város evangélikusai így az országos átlagot és magát az evangélikus egyetemes zsinatot is megelőzve gondoskodtak a leányok középiskolai oktatásáról!

A törvényi háttérteret Wlassics Gyula kultuszminiszter rendeletei adták: 1895-ben engedélyezték a leányok magán érettségi vizsgára bocsátását, s a király által jóváhagyott másik miniszteri rendelet megnyitotta előttük az egyetemek bölcsészeti és orvosi karát, valamint az egyetemi gyógyszerészeti tanfolyamot. Az első leánygimnáziumot Budapesten hozták létre 1896-ban (a mai Veres Pálné Gimnázium elődje), de 1912-ig is csak három nyilvános leánygimnázium létezett az országban. Az 1914/15. tanévben Magyarországon érettségizett 5.376 tanulóból 294 volt leány.³ A polgári leányiskolák és a tanítóképző intézetek eddig is léteztek, az evangélikus egyháznak azonban magasabb leánynevelő intézete nem volt az egész országban, a városban pedig az elemi után csak a túlzásúfolt községi (négy évfolyamos) polgári leányiskolában, a nőipariskolában és a női egy éves kereskedelmi tanfolyamon tanulhattak. Pedig a középosztály számára a megélhetési viszonyok nehézségei, az államigazgatási, hivatali, értelmiségi pályák munkaerőigénye szükségessé is tették az érettségit adó gimnáziumok alapítását – ezzel nyílt meg az út az egyetemek felé is. Ahogy egyszerűbben Balla Jenő polgármester, egyben a nyíregyházi egyházközség egyházfelügyelője fogalmazott: a háború miatt napról-napra több pálya nyílik meg a leányok előtt, a férjhezmenés lehetősége pedig mindinkább kevesbedik, ezért is nő évről évre a fiúgimnáziumba bejáró leánydiákok száma.⁴

A Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség 1916. december 6-i ülésén – Paulik János igazgató-lelkésze idején – egy korábban kiküldött bizottságjelentése alapján

² A „feltételeesen felvételt nyert” kifejezés oka az volt, hogy az evangélikus egyetemes gimnáziumi rendtartás értelmében akkor a leányok még bejáró magántanulókként sem voltak felvehetőek. A főgimnázium akkori vezetősege („kormányzó tanácsa”) szerette volna megváltoztatni ezt a rendelkezést, s kérvényüket az evangélikus országos tanáregyesület is támogatta. Ennek ellenére akkor még csupán ideiglenesen, próbaképpen kaptak engedélyt (magán a rendelkezésen tehát akkor még nem módosítottak). Megszorítást jelentett, hogy csupán az üresen maradt – fiúkkal be nem töltött – helyekre vehettek fel leányokat, s gondoskodniuk kellett arról is, hogy az óráközi szünetekben kellő felügyelet mellett elkülönített helyen tartózkodjanak. Forrás: A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1917. évi november hó 8–10. napjain és folytatólag 1918 január hó 10–11. napjain Budapesten megtartott 1917. évi rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve, (Továbbiakban: Egyetemes közgyűlés, 1917.) 50–53. (36. o.).

³ MÉSZÁROS ISTVÁN – NÉMIETH ANDRÁS – PUKÁNSZKY BÉLA: Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 314.; PUKÁNSZKY BÉLA: A nőnevelés évezredei. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 131–132. Az érettségizettek száma: Magyar Statisztikai Évkönyv, XXIII. 1915. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1918. 274. (27. táblázat). Igaz, az 1917/18-ban létezett 221 fiú középiskola mellett volt 47 lányközépiskola és közöttük 20 leánygimnáziumi felsőtagozattal. SOMOGYI JÓZSEF: Hazák közoktatásügye a második világháborúig. Budapest, Eggenberg-féle Könyvkereskedés, 1942. 136.

⁴ A Nyíregyházi Ág. Hitv. Evang. Leányközépiskola (Felsőleányiskola, Felsőkereskedelmi Leányiskola és Leánygimnázium értesítője az 1917–18. 1918–19 és 1919–1920. iskolai évekről. Közvetteszi: Adorján Ferenc igazgató. Nyíregyháza, Jób Elek Könyvnyomdája, 1910. Balla Jenő érvei: 7. A nyíregyházi leányiskolák száma: uo. 11. Továbbiakban: Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1917.

az egyháztanács javasolta az egyházközségi képviselőtestület számára, hogy Nyíregyházán a „feltétlenül szükséges leányközépiskolát” kerületi, városi és állami segéllyel hozza létre az evangélikus egyház már az 1917/1918-as tanévben, mégpedig a központi elemi iskola részéről ideiglenesen átengedett helyiségekben az I. és V. osztályok megnyitásával.⁵ A javaslat alapján a képviselőtestület 1916. december 10-i (azon év utolsó) ülésén egyhangúlag határozta el, hogy „leánygyermekünk közép fokú oktatására... ág. h. ev. felekezeti jelleggel” a leányközépiskolát létrehozza.⁶

Tekintettel arra, hogy városunkban feltétlenül szükség van leányközépiskolára, képviselőtestület egyhangúlag elhatározta, hogy leánygyermekünk közép fokú oktatására a kibocsátott miniszteri oklevelet értelmében a leányközépiskolát ág. h. ev. felekezeti jelleggel Nyíregyházán létesíti

A nyíregyházi evangélikus egyházközség képviselőtestületének határozata az Evangélikus Leányközépiskola alapításáról – 1916. december 10.

A fenntartói tiszttel tehát az ev. egyházközségé lett, míg az evangélikus egyház tisztai kerülete és országos egyetemessége, a város képviselőtestülete és Szabolcs vármegye törvényhatósága támogatást biztosított a leendő iskolának.

Természetesen az evangélikus egyetemes egyház is jólesően vette tudomásul, hogy a reformáció négy évszázados évfordulóját „ilyen nagyjelentőségű tanügyi alkotásokkal ünneplheti”. (A többes szám oka, hogy ekkor jött létre a kőszegi leányközépiskola is.)⁷

Négy fontos mozzanatot kell itt kiemelni:

– Az evangélikus lelkület, amely ismét egy kisebb oktatáspolitikai „reformációval”, a mindenki számára elérhető műveltséggel, a leánynevelést középpontba állító kezdeményezésével képviselte a modernitást. Az újítás, a régi elvekkel szembeni küzdelem egyfajta missziós lelkületet is jelentett. Az első leánygimnázium az országban 1896-ban nyílt meg, és még 1912-ben is még csak három volt, a megyében egy sem!

– Az ügyben érdekelt felek (szülők, egyházközség, országos egyház, város, megye, az állam, sőt a pénzintézetek) teljes összefogása és anyagi áldozata. Az evangélikus képviselőtestület egyértelművé tette, hogy az iskolát már az 1917/1918-as tanévben megnyitja, „ha (kiemelés – Sz. L.) erre a megfelelő segélyek a kerület, a város és állam részéről biztosítva lesznek.”⁸ A tanítás sem volt ingyenes, s leginkább a középosztálybeliek engedhették meg maguknak: a tandíj az 1918. júniusi beiratkozásnál a vidéki gyermekek számára 120 korona, maga fölvételi díj további 60 korona volt, míg a városiaknál 240 + 60 korona volt. Az utóbbi összegből fedezték a tankönyve-

⁵ Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára: A nyíregyházi ág. hitv. evang. egyház – egyháztanácsai és képviselőtestületi gyűléseinek lemásolt jegyzőkönyvei 1909. év január 1-től 1921. augusztus 20-ig. (A továbbiakban: Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsai jegyzőkönyv) 1916. december 6-i ülés, 92. sz. (452. o.)

⁶ Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsai jegyzőkönyv, 1916. december 10-i ülés, 69. sz. (456-457. o.) URL: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/edt_eol_evangelikus_egyhazkozsegi_jegyzokonyvek_Nyiregyhaza

⁷ Egyetemes közgyűlés, 1917. november 8. 71. (40. o.)

⁸ Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsai jegyzőkönyv, 1916. december 10-i ülés, 69. sz. (456-457. o.)

ket, nyomtatványokat, az orvosi ellátás díját.⁹ A tantestület számára nagy segítséget jelentett, hogy a pedagógusok Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter intézkedésére 1921. szeptember 1-jétől mindvégig „fizetéskiegészítő államsegélyben” részesültek.¹⁰ A szorgalmas és kiváló tanuló diákok jutalmazására már kezdettől fogva több (1919–20-ban nyolc) megyei és városi pénzügyi és magánszemélyek jelentős összegeket ajánlott fel.)

– Az iskola teljes vertikumának kiépítése három év alatt mind a nyolc osztályban, köszönhetően annak, hogy a tanítás az I. és az V. évfolyamon (a 9. és a 14. életévüket betöltötték számára) egyszerre kezdődött meg, s annak, hogy az elemiből az V. osztályba történő átmenetet a tanulóknak nem egy megterhelő különbözteti vizsga tette lehetővé, hanem egy átmeneti tanterv.¹¹ Az első érettségi vizsgát már 1921 júniusában meg lehetett tartani.¹²

– Az iskola az evangélikus alapítás ellenére gyakorlatilag ökumenikus volt és nyitott a vidék felé. A „felekezeti különbség nélküli egyenlő bánásmódot” a felvételinél és a tandíjak fizetésénél 1917. május 25-i határozatában a nyíregyházi városi képviselőtestület is garantálta.¹³ Már az első tanévben is a legtöbben izraelita vallású szülők írtatták leányaikat az új iskolába (9 evangélikus, 15 református, 12 római katolikus, 1 görög katolikus és 24 izraelita tanuló volt). Az 1923–24. tanévben a 224 felvett tanuló 45%-a izraelita vallású volt, csaknem 20%-a római katolikus, 4%-a görögkatolikus.¹⁴ Mindössze 15-15%-ot képviselt a két protestáns felekezet, az evangélikus és a református. 174 tanuló volt nyíregyházi, de 29 a megye más községeiből érkezett, 17 más megyéből és 4 fő az elcsatolt országrészekből (akkor még úgy fogalmaztak: „megszállt területről”).¹⁵ Az alapítás során az egyik kimondott elv volt – Adorján Ferenc igazgatónak az alapítás 10. évfordulóján, a saját iskolaépület átadásakor mondott szavai szerint – olyan középiskolát létesíteni, „melynek feladata az, hogy a leányokat felekezeti türelmetlenségtől mentes mély vallásosságra, izzó hazaszeretetre nevelje s őket magasabb általános műveltséghez juttassa.” Az alapítók tudták igazán, hogy mennyi akadékoskodást, régies „balítéletet”, aggodalmat és kishitűséget kellett ehhez magukban és környezetükben legyőzni!¹⁶ Az alábbi táblázat mutatja az alapítás szabadságának, vallásokat egybefogó lelkületének valóságát.

⁹ Az infláció következtében három év múlva már a tandíj 1200 koronára, a beiratkozási díja 100 koronára emelkedett, míg a fűtési átalány az egész évre 200 korona volt. Nyírvidek, 1921. szeptember 4. 200. sz. 2. Geduly Henrik püspök, igazgató-lelkész még abban is reménykedett, hogy „a megindul iskola virágozni és az egyház minden további anyagi áldozata nélkül fejlődni fog.” Nyíregyházi evangélikus egyháztanács jegyzőkönyv, 1917. június 10. 1917/38.sz. (484. o.).

¹⁰ Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1929–30. 4.

¹¹ Az első osztályba 1917-ben (tehát 10 évesen) már 36 leány iratkozott be. (Nyírvidek, 1917. június 12. 124. sz. 3.), viszont 1921-ben a 6-8. évfolyamokban igen kevesen (6-0-8 tanuló). Nyírvidek, 1921. szeptember 4. 200. sz. 2. A tandíjakról: Nyírvidek, 1918. július 25. 166. sz. 4.

¹² Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1929–30. 1.

¹³ Kgy. 245-1917. ad. K. 14101-19h7. Ld.: Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1917–18. 23.

¹⁴ Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1917–18. 30. A következő tanévben a vallások ugyanezen sorrendjében a számuk: 23, 30, 40, 8 és 65. (i. m., 34.) Az 1919–1920. tanévben pedig: 19, 28, 35, 4, 86. (i. m., 41.) Azaz ekkor pontosan 50–50%-ban képviselték a keresztény és a zsidó vallást.

¹⁵ Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1923–24. 16.

¹⁶ Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1926–27. 20.

A tanulók vallási megoszlása (fő)¹⁷

Tanév	Izraelita	Római katolikus	Görög-katolikus	Evangélikus	Református	Összesen
1923/24	101	44	9	35	35	224
1933/34	79	40	7	32	79	237
1943/44	46	12	9	135	102	304

Az alapítás gazdasági, politikai háttere

A Nyírvidék 1917. február 23-i (35.) száma adja hírül, hogy az 1916-ban Geduly Henrik evangélikus püspök által elindított folyamat immár a megvalósulás küszöbén áll. A püspök maga nyíregyházi lelkész volt, s a városi egyházközség is mindig szívesen áldozott az oktatás céljaira, így természetes volt, hogy a helyszín Nyíregyháza legyen. A püspök nem csak az egyházkerület elé terjesztette a tervet és fogadtatta el, hanem tájékoztatta a közoktatásügyi kormányt is, majd a támogató nyilatkozatok után vitte az ügyet a nyíregyházi lutheránus egyház elé. A lap szerint az egyháznak „mindenkor dicséretére fog válni, hogy a legmelegebben karolta föl a tervet és a legmesszebbmennyően késznek nyilatkozott áldozatokat hozni a terv megvalósításáért.”

Február 24-én (szombaton) tartotta a dr. Jankovich Béla akkori közoktatásügyi miniszter megbízásából Géressy Kálmán debreceni királyi tankerületi főigazgató azt az értekezletet, amelynek tiszte volt a részletek kidolgozása. A nyíregyházi evangélikus oktatásügy valamennyi jeles személyisége jelen volt: Geduly Henrik püspök, Meskó László dr. egyházkerületi felügyelő, Balla Jenő egyházi felügyelő, dr. Vietórisz József, Adorján Ferenc, Moravszky Ferenc, dr. Popini Albert és Paulusz Márton. „Hogy pedig sikerüljön, abban minden erejével közreműködni kötelessége e város minden tényezőjének” – kommentálja az eseményt a lap cikkírója.¹⁸ Azt már nem tudta, hogy akkor a főigazgató a leendő iskola számára sem építési, sem fenntartási államszegélyt, sem pedig a tanárok számára állami fizetéskiegészítést nem helyezett kilátásba!¹⁹ Mindez azonban nem vette kedvét az alapításon buzgolkodóknak.

Pedig a fenntartás jelentős összeget tett ki a nagy háború immár 3 évében, amikor a jelentős összegű hadikölcsön jegyzése,²⁰ a férfiak kiesése a munkából súlyos terhet rótt az otthonmaradtakra és az egyházra. Az iskola megalapítása és fenntartása ezért is lehetett és lett szükségszerűen az evangélikus egyház, a megye, a város ügye. Az egyházközség képviselőtestülete évi 6000 koronát folyósított, a tisztai ág h. ev.

¹⁷ Evangélikus Leánygimnázium évkönyve, 1923–24. tanév 16. 1933–34. tanév, 59. 1943–44. tanév, 33. KALMÁR ELLA: Statisztikai adattár Budapest alsó- és középfokú iskoláiról, 1873/74- 1945/46. In: Iskolák, diákok, oktatáspolitikai 19–20. században. Tanulmányok. Szerk. Feitl István, Sipos András. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 208–209. Az országos arányok az 1924/25. tanévben: 11075 fiú gimnáziumi tanuló, 4567 leány (összesen 15642), ebből római katolikus 7933, evangélikus 1102, református 1780, izraelita 4615 (29,5%), egyéb 212 fő. Magyar anyanyelvű: 15 445 fő.

¹⁸ Nyírvidék, 1917. február 23. 35. sz. 2.

¹⁹ Evangélikus Leánygimnázium évkönyv, 1917. 13.

²⁰ A VII. hadikölcsönre pl. 1917-ben 25 000 koronát jegyeztek. Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsi jegyzőkönyv, 61/1917. (523. o.)

egyházkerület 5 éven át 5000 koronát, az evangélikus egyház az első évre 2000 koronát, a város (három pontban foglalt kikötésekkel) évi 12000 koronát biztosított, míg Szabolcs megye évi 5000 korona segílyt szavazott meg.²¹ A dologi szükségleteket a tandíjból fedezték, a tanárok fizetésére államsegélyt kértek. Jelentős, ezertől százezer koronáig terjedő adományokkal segítették a gimnáziumot takarékpénztárak, bankok, emlékalapítványok is. A pénzügyi szektor közvetlen hozzájárulása a gimnázium működéséhez egész az államosításig jellemző volt!²² A segítség elsősorban jó tanulmányi eredmények és a rászorultság („szegénysorsú diákok”) szerint jutott el a tanulókhöz és iskolai szinten eszközbeszerzésre, szertár- és könyvtárfejlesztésre, a végleges épület építési tőkéjének gyűjtésére fordították.

Nem hiányozhatott a politikai támogatás sem: az első, ideiglenesen megválasztott igazgatótanácsba megválasztották dr. Meskó Lászlót a város országgyűlési képviselőjét, főgimnáziumi felügyelőt is. Ügyeltek arra is – leánygimnáziumról lévén szó –, hogy az igazgatótanácsba két hölgy is helyet kapjon: dr. Vietórisz Józsefné és Adorján Ferencné személyében.²³ A leánygimnázium kormányzótanácsa később is a város prominens személyeiből állt (1918-ban pl. Huray Sámuel városi képviselő, főszámvevő, majd annak halála után dr. Bencs Kálmán polgármester.²⁴)

Az iskola létrejöttében kétségkívül Geduly Henrik (1866–1937) püspöknek, igazgató-lelkésznek volt a legnagyobb szerepe, aki „időt és fáradságot nem kímélve mindennütt a legnagyobb szorgalommal közremunkált, hogy ezen iskola alapja biztos talajra építtessék, melye építve nagy kultúrintézménnyé fog az idővel fejlődni egyházunk dicsőségére a Haza és a társadalom javára” – fogalmaz az egyháztanácsí jegyzőkönyv.

Az iskola első – ideiglenesen – megválasztott igazgatója dr. Popini Albert (1864–1930) lett.²⁵ Nyughatatlan, széles látókörű, újító ember volt az olasz származású, egykori szerzetes. Vallásváltása, későbbi politikai útja a szabadkőművesség és a szociáldemokrácia felé is ennek jele. Tizenhat éves korától 1887-ig kegyesrendi (piarista) szerzetes volt, teológusként és tanárként végzett, majd a rendből kilépve és evangélikus vallást felvéve a nyíregyházi Evangélikus Gimnázium tanára lett. A *Pallas Nagylexikoma* mint író és műfordítót mutatja be, s innen tudhatjuk, hogy²⁶ korábban tanárkodott az ország

²¹ Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsí jegyzőkönyv, 1917. június 10. 1917/36. sz. (484. o.). Az evangélikus egyetemes (országos) közgyűlés az 1918. évi költségelőirányzatba az iskola segítézésére 2000 kor. rendkívüli segílyt állított be (Egyetemes evangélikus közgyűlés, 1917. november 8. 127. sz. 53. o.). Nyíregyházán ekkor készült el az iskola szabályrendelet, amelyben nagy szerepe volt a főgimnáziumi tanárnak, Adorján Ferencnek Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsí jegyzőkönyv, 1917. június 10. (1917/37. sz. 484. o.)

²² Pl. Nyírvidék, 1939. április 25. 5. A Geduly leánygimnázium igazgatósága a Nyíregyházi Takarékpénztár Egyesületnek mond köszönetet az adományokért. A kor hangulatára jellemző, hogy a lap egyben a Trianon utáni évek számát is mindig közli fejlécén, mégpedig a dátumot megelőzően: (Trianon 19.)

²³ Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsí jegyzőkönyv, 1917. június 10. 1917/38. sz. (484. o.).

²⁴ Nyírvidék, 1918. 03. 29. 73. sz. 3. A tisztségek betöltése nem lehetett könnyű feladat: 1921-ben br. Buttler Sándor felügyelő és az igazgatótanács elnöke le is mondott, a maradásra külön bizottság kérte, s lemondását így vonta vissza. Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsí jegyzőkönyv, 1921. április 24. 38. sz. 717. o. valamint 1921. június 11. 57. sz. 723. o.

²⁵ Nyíregyházi evangélikus egyháztanácsí jegyzőkönyv, 1917. június 10. 1917/36. sz. (484. o.). Múltjáról: Szűcs László: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsí jegyzőkönyvei 1944. december 23–1945. november 15. „A” kötet (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28. Budapest, 1997. 676. 26. lábjegyzet. Levéltári hivatkozása: MOL. XIX-K-1-b 1945-6520.

²⁶ A Pallas Nagy Lexikona, XVIII. kötet (II. pótkötet), Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 459.

számos pontján (Nagykanizsától, Magyaróváron, Máramarosszigeten át Budapestig és Temesvárig), Horatiusról írt könyvet (Bp., 1895) Ahasvérus álnéven verskötetet adott ki (Álomvilág, Bp., 1898) és behatóan foglalkozott a finn irodalommal. Finnül tudott és fordított is (Aho János: Forgácsok. Budapest. 1896. Franklin.).

A város vezetősége és a helyi értelmiség jó része ekkor már a függetlenség és a társadalom demokratizálásának programját együtt és minél gyorsabban szeretne volna megoldani. Az evangélikus és a zsidó polgárok, értelmiségiek politikájának ekkor volt egy antiklerikális éle is. Takács Tibor kutatásai szerint az első világháború vége felé Nyíregyháza főtisztviselőinek harmada volt szabadkőműves, köztük a város három egymást követő polgármestere, Májerszky Béla, valamint az iskola alapításában nagy szerepet játszó Balla Jenő és Bencs Kálmán is! Az 1907-ben 19 fővel éppen Popini által alapított *Szabolcs páholy* 1913-ban már 132 tagot számlált.²⁷

Ebben a történelmi pillanatban a reformáció és a szabadkőművesség különös összefonódásának lehetünk szemtanúi: mindkettőre jellemző az újítás vágya, amely a leánygimnázium létrejöttéhez vezetett.

²⁷ TAKÁCS TIBOR: A városi elit és a városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. PhD értekezés. Debreceni Egyetem, 2005. 120. <https://dea.lib.unideb.hu/Letoltés:2017.07.18>.

MARIK SÁNDOR

Az éltető levegő kutatója Beszélgetés Gelencsér András Akadémiai Díjjal kitüntetett kutatóval, levegőkémikussal

Akadémiai Díjat vehetett át kiemelkedő tudományos munkássága elismeréseként Gelencsér András, az MTA doktora, a Pannon Egyetem rektora a Magyar Tudományos Akadémia 2017. évi közgyűlésén. A vegyész mérnök egyetemi tanár, a levegőkémia tudosa meggyénk szülötte: életútja Kisvárdáról indult. A Szemle a kitüntetés alkalmából kért interjút Gelencsér Andrástól, akit először kutatásairól kérdeztünk.

– Szűkebb szakterülete – mint akadémikusi ajánlásból tudható – a döntően levegőszennyezésből származó, kicsiny légtér aeroszol részecskék tulajdonságainak, forrásainak és légtér átalakulásainak tanulmányozása. Az aeroszol fogalma a gyógyszerek, vegyszerek, légfrissítők, dezodorok révén eléggé közismert. De mit jelent ugyanez a levegőkémia tudósának, egyáltalán mióta élünk együtt az aeroszollal?

– Amióta világ a világ, a légkör egyik alkotórészét képezik az aeroszol részecskék – bár azokat nem mindig nevezték így. Parányi részecskék vagy folyadékcseppek az áramló levegőben, a legegyszerűbb esetben füstnek vagy ködnek érzékeljük a halmazállapottól függően. Sokféle szerepet töltenek be a Föld légkörében, olyan folyamatokat szabályoznak, amelyek alapvetőek a földi élet számára. Például ha nem lennének aeroszol részecskék, akkor nem volnának felhők, a víz körforgása nem valósulhatna meg úgy, ahogyan ma a Földön történik. Másképpen mondva: a szárazföldi élet nélkül lehetetlen lenne. Olyan hétköznapi dolgokat is befolyásolnak, mint a látótávolság. E részecskék nélkül akár 330 kilométerre is elláthatnánk, ha felmennénk a Bakony tetejére, akár Szabolcsig is. Miközben a tényleges látótávolság 10 és 40 kilométer között van az aeroszol jelenléte miatt. A részecskék gyakran közvetlenül is látszanak. A füst tipikusan olyan rendszer, ami aeroszol részecskékből áll, nagy koncentrációban

– ezért látszik. Amikor eloszlik a füst és már nem látjuk, a részecskék akkor is ott vannak a légkörben, kitöltik azt. Az éghajlat szempontjából is nagy a jelentőségük, mert az üvegházhatású gázokhoz hasonló mértékben beavatkoznak a Földet érő napsugárzás energetikai viszonyaiba. Miután az ember hatással van a részecskékre, jelentős kibocsájtója azoknak, általuk az éghajlat változásait is nagymértékben befolyásolja.

– *Közbevetve: mikor, hogyan találta meg kutatási témáját, ami most már hosszabb ideje betölti életének meghatározó részét?*

– A téma talált meg engem. Az érthetőség kedvéért kicsit messzebből kell indítanom a választ. A levegőkémia viszonylag fiatal tudományág, maga a megnevezés is az 1950–60-as években került be a szakirodalomba. Akkor kezdődtek meg a légköri nyomonanyagokra – a részecskékre – vonatkozó vizsgálatok, minthogy korábban a tudósok csak fizikai, kémiai kutatásokkal foglalkoztak, a levegő nem volt különösebben érdekes a tudomány számára. Magyarországon Mészáros Ernő akadémikus kutatásai révén az 1960-as években nyert polgárjogot a levegőkémia, akkor interdiszciplináris, tudományközi szakterületként, mára már önálló szakterületté fejlődött. Mészáros professzor 1992-ben jött Veszprémbe, s „hozta magával” kutatásait, kezdte kiépíteni helyi munkatársi gárdáját. Én akkor voltam frissdiplomás mérnök, éppen csak doktori tanulmányaim elején. Talán megéreztem a lehetőséget nemzetközi ismertségű új professzorunk kutatásaiban, jelentkeztem a formálódó csapatába, amelynek kezdetől fogva tagja lettem. Ez egy fiatal kutató számára nagy lehetőség és előny.

– *Tartós kapcsolat alakult ki önök között?*

– Kapcsolatunk a már 82 éves emeritus professzorral ma is tart. A közelben, Zircen él, kérésemre általában megnézi, véleményezi fontosabb tanulmányaimat, könyveim kéziratát. Mészáros akadémikus munkásságát, amelyet a hazai levegőkémiai kutatások elméleti és gyakorlati megalapozásában fejtett ki, már 1998-ban Széchenyi-díjjal ismerték el. A szakterület jelentőségét mutatja, hogy az 1995. évi kémiai Nobel-díjat – megosztva – levegőkémiával foglalkozó három tudós érdemelte ki a légköri ózon keletkezésének és bomlásának vizsgálatában elért eredményeikért. Munkájuk hozzájárult az emberi tevékenység és a légköri környezet kölcsönhatásainak tisztázásához, kutatásaik a vegyipar bizonyos területeinek átalakulását is eredményezték.

– *Folytatva a félbehagyott gondolatmenetet: jó, hogy vannak a légkörben aeroszol részecskék, vagy jobb lenne, ha nem volnának?*

– Részben már válaszoltam is erre: ha nem volnának, nagy bajban lennénk, sőt nem is lennénk itt, a Földön. Erre is igaz, ami sok más esetben: ha mértékkel van belőlük, az hasznos, ha túl sok, az egyértelműen káros. Bekerülve az emberi szervezetbe kifejezetten nagy problémákat tudnak előidézni.

– *Az ön kutatási terepe a légkör. Nyilván másként látja, mint az, aki csupán felnéz „az égre”. Tudományos szempontból mit értünk légkörön?*

– A legáltalánosabb megfogalmazás szerint a légkör a Földet körülvevő gázburok, amely az élet számára alkalmas körülményeket teremt bolygónkon, és számos védel-

mi, szabályozási funkciót ellát. Kilenc nélkülözhetetlen funkcióját tartjuk számon, közülük hat esetében tekinthető érdemnek az emberi tevékenység hatása. Ez utóbbiak létfontosságúak: az ózonréteget, az üvegházhatást, a víz körforgását, a szén-dioxid mennyiségét, az öntisztulás képességét és a tápanyagok szállítását érintik.

– *Mind ez több millió éve ugyanúgy történik. Miért válik manapság egyre fontosabbá a légkör tulajdonságainak megismerése?*

– Több oka is van. Például a gyorsuló technikai fejlődés miatt az emberiség egyre nagyobb hatással van a légkör előbb említett funkcióira. Sokáig azt gondoltuk, az ember nem tud előidézni vulkánkitöréseket, földrengéseket, nem tudja befolyásolni az óceánok-tengerek ár-apály mozgását, vagy a csapadék hullását. Most már tudjuk, hogy képes ilyenekre is, és még sok minden másra. Egy másik ok a Föld népességének gyors ütemű növekedése: 1960-ban még csak hárommilliárd ember élt a földön, napjainkban pedig már több mint hét és fél milliárd számára kell élelmiszert termelni, ivóvizet juttatni, lakhatási körülményeket teremteni. Ez nemcsak a Föld felszínét változtatja meg, alapvető hatással van a légkörre is, amelyet meg kellene védenünk. Globális léptékű és kedvezőtlen irányú környezeti változások esetén nincs hová odébbállni, mint egykoron a nomád népeknek.

– *Amikor ilyen fontos témáról beszélünk, mindig felvetődik, hogy mit tudna tenni egy ember a helyzet javításáért, hiszen egyetlen ember kevés. Valóban kevés?*

– Erre ugyanaz igaz, mint a károsanyag-kibocsájtásra: ha megszüntetni nem is tudjuk, de mérsékelni igen. Az lenne fontos, hogy az emberek minél nagyobb része legyen tájékozott és viseljen nagyobb felelősséget a környezetéért. A tudatosságot és a felelősséget hangsúlyozom. Ebben még rengeteg a tennivaló. Ráadásul egyenként valóban nem nagy dolgokról van szó: ne szemeteljünk, ne pazaroljunk, ne gyűjtsünk rá, vagy legalább ne gyakran, ne ülünk autóba, ha nem muszáj, és így tovább. Nem bonyolult dolgok, de a hatások összeadódnak. Amikor fél évig nincs csapadék, hatalmas erdőtüzek, árvizek, tornádók pusztítanak, vagy még kisebb léptékre váltva: a füstködtől köhög a gyerek, már talán komolyabban vesszük a figyelmeztetést. Az egyre gyakoribb veszélyről szóló híreket látva-hallva mind több embernek kell egyénileg is elgondolkodnia, nemcsak olyankor, ha például helyben szmogriadót rendelnek el a hatóságok.

– *Feltehetően az is gond lehet, hogy a globális adatokat az „átlagember” nehezen tudja értelmezni a mindennapok tapasztalatában. A tudósok tudnak segíteni ebben?*

– Természetesen. Írásaimban, előadásaimban számtalanszor kifejtettem, hogy a levegőkémia tudományág megszületésének és a kutatásoknak köszönhetően a levegőtisztaság romlásának okait mára jórészt sikerült tisztázni. Ám az idők során jelentősen módosult összetételű levegő lehetséges következményeivel ma sem vagyunk tisztában. Elég utalni arra, hogy az ember szervezetében a legnagyobb anyagbevitel a légzés: naponta például harminc kilogramm levegőt veszünk magunkhoz. A szennyezéssel együtt. Így a szállóport például, mint egy tablettát „veszik be” a városlakók nap mint nap. A városi szállópor becslések szerint 0,7 százalékkal növeli a halálozási

arányt, a hörgők megbetegedése és a köhögés kialakulása legalább három százalékkal nő évente. Az ENSZ közegészségügy koordinálásával foglalkozó szakosított szervezete, a WHO becslése szerint a levegőszennyezettség évente 400 ezer idő előtti több-
lethalalozást okoz Európában. De megfogalmazhatjuk brutálisabban is: tíz emberből egyet a légszennyezés öl meg.

– *Melyek a levegőszennyezés egészségkárosító hatásai?*

– Az allergia, a túlérzékenység, az asztma, a légzőrendszer egyéb megbetegedései, a tüdőrák gyakoriságának növekedése, a COPD (régai nevén: hurut) – ezek elég közismertek. Az már kevésbé, hogy az újabb fenyegetés, a globális felmelegedés is hordoz légszennyezési problémákat, ugyanis a kialakuló hőhullámok extrém szmogveszéllyel járnak. Kevesen tudják, hogy például a 2003-as európai hőhullám két hét alatt hetvenezer ember életét követelte, s becslések szerint ebből 20–40 százalék közé tehető a szmog miatt elhunytak aránya.

– *Azt mondta az imént, hogy egy ember naponta átlagosan harminc kilogramm levegőt lélegzik be. Nyilván ugyanannyit ki is lélegzik, persze más összetételben. Ha beszorítom a Föld népességének számával, tekintélyes mennyiség. Mondhatjuk azt, hogy az emberiség lélegzése önmagában szennyező forrás?*

– Természetesen mondhatjuk, de a helyzet nem olyan egyszerű, mint első hallásra tűnik. Addig rendben van, hogy az emberi kilégzés során szén-dioxidot juttatunk vissza a légkörbe. Ki is lehet számolni, hogy mennyit: évente körülbelül 2,5 milliárd tonnát. Ráadásul ez nagyságrendileg hasonló, mint más források (például a járművek által kibocsátott) szén-dioxid mennyisége. Az emberiség természetátalakító hatásában kételkedő laikusok körében összehasonlításuk régi téma. A kettőt azonban nem lehet összehasonlítani, mert alapvető különbség van közöttük. Az ember által kilélegzett szén-dioxid a természetes egyensúlyi kicserélődés része, a légkörből származik (hiszen például az általunk elfogyasztott táplálék széntartalmát néhány hónappal azelőtt még a légkörből vették fel a növények) és így oda is kerül vissza, míg a fosszilis energiahordozók elégetése révén a szén-dioxid legalább húszszerszer (!) gyorsabban szabadul fel, mint amilyen sebességgel újraképződik. Tehát nem egyensúlyi, hanem lényegében egyirányú folyamat.

– *Visszatérve az alapokhoz: az eddigiekből az tűnik ki, hogy az aeroszol nem ugyanazt jelenti a levegőkémia szakembere számára, mint a hétköznapi szóhasználatban az aeroszolos gyógyszer vagy léghfrsítő használójának. Hogyan lehetne megvilágítani a különbséget?*

– Valóban, a hétköznapi szóhasználatban forgó aeroszoknak nem sok köze van ahhoz, amit a légköri mértékben nevezünk annak. Igaz, vannak például aeroszolos gyógyszerkészítmények, amelyek porlasztással kerülnek be az emberi szervezetbe. Ez annyiban közös a légköri aeroszollal, hogy ugyanolyan cseppeket vagy pici részecskéket igyekszünk mesterségesen létrehozni. A légköri aeroszol nagyon sokféle úton kerülhet a levegőbe, nemcsak az ember közvetlen kibocsátása révén, ez az alapvető különbség.

– *Szakterületén mi most a vezető, vagy legfontosabb kutatási témakör?*

– Kettőt említenék, mindkettő nagyon fontos. Az első az éghajlatváltozás, pontosabban az aeroszol részecskéknek az éghajlatváltozásban játszott szerepe. Ugyanis itt sokkal több a bizonytalanság, mint az üvegházhatású gázok esetében, holott ugyanolyan lényegesek. Az eloszlásuk tér el jelentősen. Míg az üvegházhatású gázok egyenletesen oszlanak el a légkörben, adott koncentrációban burkolják be a Földet, az aeroszol részecskék garmada – például a füst – ott koncentrálódik, ahol az emberi tevékenység. Ezért az a hatás, amit kifejtenek, nagyon bonyolult módon számítható, és ez nagy kihívás. A másik fontos terület az egészségre káros részecskék további vizsgálata. Megjelentek például a nanoanyagok. Ezek olyan új vegyi-, vagy más anyagok, amelyek esetében a részecskeméretük legalább az egyik dimenziójukban 1–100 nanométer között van, tehát egészen parányiak. Bevezetésük a termelésbe roppant gyors ütemű, például a különböző termékek bevonatai, az antibakteriális ruházat, a kozmetikumok gyártása terén. Ezzel párhuzamosan máris megnőtt a környezetbe jutó nanorészecskék mennyisége, s ez új típusú egészségkárosodáshoz vezethet. Az ilyen részecskék ugyanis másként „viselkednek”, mint mondjuk a por, mert kis méretük révén bejuthatnak a véráramba, így az agyba is, és ha lerakódnak, óriási veszélyt jelenthetnek. Kedvező, hogy már az új anyagok használatba vételével egy időben az egészségügy is készül a következményekre, a kutatók pedig – így a levegőkémikusok – máris a távolabbi hatásokkal foglalkoznak.

– *Elsőként az éghajlatváltozást említette. A következményeket, az időjárási szélsőségek hatása-
it már kezdjük megismerni, a károlyhítás lehetőségeivel is egyre többet kell foglalkozni. Ön szerint
a globális éghajlatváltozástól valóban tartani kell, az mítosz vagy reális valóság?*

– A globális éghajlatváltozást egyre kevesebb embernek kell magyarázni, mert ugyan nem a globalitást, de a helyi változást már mind többen a saját bőrükön érzik. Olyan még nem nagyon volt az emberiség történetében, sőt a Föld történetében sem sokszor, hogy egy emberöltő alatt mérhető, mindenki számára érezhető, egy irányba mutató környezeti változásokat – elsősorban időjárási szélsőségeket – éljen meg. Ha csak saját tapasztalataimat említem: az, ami a gyermekkoromban volt, illetve ami most van, szinte össze sem hasonlítható, pedig csak ötven év telt el. Egyre gyakoribbá válnak a hóhullámok, eltűnnek az átmeneti évszakok, nő a szélsőséges események intenzitása és gyakorisága és így tovább romlik a levegő minősége, soha nem tapasztalt mértékű a szennyezettsége, és így tovább... Ehhez nem kell adatokat sem böngészni, az ember egyszerűen érzi. Most hatvannál több hőségnap van egy évtizedben, holott a múlt században az egy-két nap is kivételesnek számított. Bármilyen szomorú is ezt kimondani: ki vagyunk szolgáltatva.

– *Ráadásul a magunk által keltett folyamatoknak...*

– Valóban. Elindítottunk egy folyamatot, nem akartuk, de így sikerült. „Megbilentettünk” egy rendszert, ami évezredekken át stabilan működött, s a változást nem tudjuk megállítani. Ha valami csoda folytán az emberiség fel tudná függeszteni mind-azt a tevékenységet, ami a globális éghajlatváltozást kiváltotta, akkor is jó esetben,

legfeljebb mérséklődnének a változások. Ugyanis a rendszer önmaga tartalmaz olyan mechanizmusokat, visszacsatolásokat, amelyek visszafordíthatatlanná teszik a változást. Ráadásul a változásokat kiváltó eredeti tevékenységeket már nem is lehet megszüntetni. Olyan ez, mint amikor a biliárdasztalon meglökünk egy golyót: amíg nem ütközik, vagy nem esik le az asztalról, menet közben már nem változtatható a pályája. Nagy kérdés, hogy a globális éghajlatváltozásnál mikor és milyen lesz az „ütközés”, és mi lesz annak a következménye. Ki vagyunk ugyan szolgáltatók, de mégsem kellene tétlenül várni.

– *Mi lebet az oka annak, hogy nem sikerül átütő erejű eredményt elérni a klímaváltozás terén, annak ellenére, hogy az ENSZ égisze alatt már 1992-ben aláírták az Éghajlatváltozási Keretegyezményt? És milyen következményekkel járhat, hogy az Egyesült Államok elnöke néhány hónappal ezelőtt bejelentette: országa kilép a párizsi klímamegyezményből?*

– Ez azt jelenti, hogy a világ érdekvezérelt. A változások okainak beismerése komoly politikai, gazdasági érdekeket sértene. Még az ózon esetében is, amelyben szintén volt emberi beavatkozás komoly következményekkel. Az emberiségnek azonban sikerült időben kellően megijednie, és talált olyan megoldást, amely alapján nem kellett lemondani a modern társadalom alapvető szükségleteiről, ezáltal lehetett nemzetközi konszenzust elérni. Az éghajlatváltozás esetében olyan dolgokról kellene lemondani, amiről senki nem akar, mert nagyon népszerűtlen lenne még csak korlátozni is. Ilyen például a fosszilis energiahordozók felhasználása, tehát a bányászott szén, kén, szénhidrogének – kőolaj, földgáz –. amelyek a legismertebbek, de vannak más példák is. Erre a világgazdaság ma még nem képes, és olyan gazdasági erők és érdekek vannak a háttérben, amelyek kitartanak az utolsó utáni napig, sőt még akkor is, ha már nem látjuk a Napot. Ugyanez volt a dohányzás esetében is. Több mint hatvan éve kimutatták a dohányzás egészségkárosító hatását, ám a dohánylobbi évtizedekig küzdött, hogy ne hozzák nyilvánosságra a vizsgálatok eredményét, és még ma is megy a „húzd meg, ereszd meg”. Megjegyzem: a dohányzás is aeroszol részecskéket hoz létre, ami olyan – hangsúlyozottan: tudatos – tevékenység, amellyel az ember mérgezi magát és a környezetét. Megemlíthetem itt az ólmozott benzín történetét is: már 1930-ban tudták, hogy sok ember hal meg miatta, mégis az 1990-es évekig tartott, mire kivezették a forgalomból. Egyszer meg kellene írni az emberi életekben általa okozott károkat, és megnevezni az igazi felelősöket.

– *Témát váltva: az MTA-PE Levegőkémiai Kutatócsoport vezetője is. A feladatot jóval korábban, még a Környezettudományi Intézet egyetemi tanáraként vállalta. Hogyan illeszkedik ez az akadémiai, illetve egyetemi munkába?*

– Érdeemes először arról beszélni, hogy az Akadémia saját kutatóintézet-hálózata tíz kutatóközpontból – ezeken belül harminckilenc kutatóintézetből áll és van öt önálló intézet is. A kutatóintézet-hálózat a felfedező, azaz alapkutatókat tekintve fő feladatának, és együttműködik az egyetemekkel. A konkrét munkát főleg kutatócsoportok végzik, ilyen a miénk is. Minden évben sok száz olyan publikáció születik, amelyeket rangos nemzetközi szaklapok közölnek. Az eredményekre számos alkal-

mazott kutatás és innováció épül. A mi kutatócsoportunk már több mint két évtizede működik. A kezdetektől fogva tagja vagyok, s miután alapító professzorunk, Mészáros Ernő akadémikus hetven éves korában visszavonult, 2005-ben vettem át a vezetést. Egyetemre kihelyezett akadémiai kutatócsoportról van tehát szó, amelynek fő feladata a levegőkémiai kutatás, azon belül is az aeroszol, a levegőszennyezés hatásai. Ezek elég speciális témák, közöttük az egyik legsikeresebb a biomassa égetéséből keletkező füstreszecskék tulajdonságainak vizsgálata, illetve bizonyos részecskék fényelnyelő képességeinek tanulmányozása. Számomra ez a csoport a záloga annak, hogy a szakmai munkámat bármikor folytatni tudjam.

– *A kutatómunka mindenütt költséges tevékenység. A levegőkémiaira jut elég pénz?*

– Tekintettel arra, hogy kutatócsoportunk akadémiai munkahely, a költségvetésben szerepelnek az alapvető összegek. Igen jelentősek azonban azok az anyagi források is, amelyeket eredményeink alapján a különböző pályázatokon tudunk megszerezni. Idén tavasszal nyertünk el egy 720 millió forintos kutatási pályázatot, amelyben konzorciumi vezetők vagyunk. Ez fontos háttér a szakmai munkához. Szeretek ezzel a területtel foglalkozni, hiszen a feladatok mindig új kihívást jelentenek. A közvetett tennivalók köre tekintélyes, például szárazságtűrő növények nemesítése, invazív – tehát nem őshonos – kártevők elleni védekezés, építészeti megoldások a hőhullámok hatásai ellen, várostervezési megfontolások, egészségvédelmi riasztási és prevenciósi intézkedések, öntözési lehetőségek bővítése, és így tovább, szinte az élet minden területén találhatunk kapcsolódási pontot. Szerintem nem csak egy interjút, hanem egy könyvet is lehetne írni erről. Megjegyzem: kutatómunkámat egyetemi vezetőként sem függesztettem fel. Az eredmények újabb és egyre újabb célokra ösztönöznek. Nem titkolom: kutatóként szeretnék az élvonalban maradni – a megtisztelő rektori feladatok ellátása mellett, illetve utána is.

– *A Pannon Egyetem rektori tisztségét 2015-ben sikeres pályázatával nyerte el, kinevezése 2018. június 30-ig szól. Kérem, mutassa be röviden az intézményt!*

– A Pannon Egyetem jelentős felsőoktatási intézmény, a Közép-Dunántúl tudás-központja. Veszprém 1949-ben válhatott ismét egyetemi várossá, amikor a Budapesti Műszaki Egyetem Nehézszerkezetipari Karának a városba telepítéséről született törvény. Azért ismét, mert felsőoktatási intézmény már a 13. században működött itt, a híres káptalani főiskola. 1951 őszén jött létre az önálló egyetem. A rendszerváltozás után újabb szakokkal bővült a képzési profil: igazi többkarú universitássá vált, és 1990-től a Veszprémi Egyetem nevet viselte. 2006-ban történt az utolsó névváltás: a Pannon Egyetem jobban kifejezi az intézmény kívánt átfogó, regionális szerepét. Az egyetemnek öt kara van: Georgikon-, Mérnöki-, Műszaki Informatikai-, Gazdaságtudományi-, valamint a Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar. Hat telephelyen tevékenykednek: Veszprémben, Keszthelyen, Nagykanizsán, Zalaegerszegen, Kőszegen és Székesfehérvárott. A karokon alap- és mesterképzési szakok működnek, doktori iskoláink száma hat. A Pannon Egyetem hallgatóinak összlétszáma évek óta hat-hét ezer közötti, pozíciónk e tekintetben szilárd, amit a mai világban sikernek kell tekintenünk.

– *Ezt miért kell hangsúlyoznia?*

– Látom más intézmények mutatóit, a vidéki egyetemek és főiskolák legtöbbje komoly gondokkal küszködik. Annak, hogy a mi helyzetünk több éve stabil, örülnünk kell. Az is jó, hogy évek óta sokoldalú és intenzív kapcsolatunk van a térség gazdasági szereplőivel, önkormányzataival, igaz, egymásra is vagyunk utalva. Megemlíthetem, hogy az idei tanév némiképp jobb helyzetből indult, mint a korábbiak, mert egy olyan nagyságú pályázati portfóliót kezelünk, amely megteremti a következő három-négy évre az intézmény anyagi működésének feltételeit, fejlődési lehetőségeit. Ebben benne van az előző esztendő alapos előkészítő munkája, amiből sokan vették ki a részüket. A viszonylagos „biztonság”, a nyugodt légkör záloga az oktatók és a hallgatók számára egyaránt. Új szint hoztak az egyetemi munkába az angol nyelvű kurzusok, gyarapodik külföldi hallgatóink száma, immár háromszázan vannak. Jó érzés ezekről beszélni.

– *Melyek a Pannon Egyetem erősségei?*

– A minőségi munkában hiszünk. Arra törekszünk, hogy a munkáltatók, akiknek mi a szakembereket képezzük, elégedettek legyenek a nálunk diplomát szerzett fiatalokkal. Ugyanakkor azt is szeretnénk, ha hallgatóink egyetemi éveik alatt jól éreznék magukat, ezért gondot fordítunk arra, hogy a képzés emberi léptékű, hallgatóbarát legyen. Ha a szakokat nézzük, országosan a legmagasabb a felvételi ponthatár a mérnök informatikus szakon, de népszerűek a gazdasági és a nyelvi képzéseink is. Természetesen erős az egyetem hagyományos profilja, a vegyészmérnök-képzés és Keszthely révén az agrármérnök-képzés. Utóbbinak több évszázados hagyománya van. Néhány területen több hallgatóra számítanánk, itt elsősorban a mesterképzést és a természettudományi tanárszakokat említem.

– *Nehéz lehet egyben tartani egy ilyen, sok helyen működő egyetemet, ahol időnként felvetődnek elválási törekvések is. Hogyan tudja összeegyeztetni a vezetői poszt követelményeit a tudományos karrierjével?*

– Nem szabad misztifikálni a rektori tisztséget. Az egyetem nagy szervezet, jelentős mértékben önálló karokkal, felelős vezetőkkel. A rektor feladata a hosszabb távú tervezés, a munka összehangolása és az egyetem képviselete. Ez jól megfér a kutatómunkával, az akadémiai kutatócsoporttal és az oktatással. Nem szabad elveszni a részletekben. Nagyon fontosnak tartom, hogy a rektor, akinek valóban meghatározó szerepe, felelőssége van az egyetem életében, számítson vezető munkatársaira és ne saját elképzelt szobra talapzatának építésével foglalkozzon. Ezért is jó, hogy a rektori tisztséget két ciklusra korlátozzák, és nem élethosszig szól. Frissen kell tartani a tudományos és az oktatói ismereteket, folyamatosan meg kell újulni, hogy a kinevezés lejártával ne kelljen előlről kezdeni a szakmai munkát. Számomra ez azt is jelenti, hogy a nap nagy részében „régimű”, tanszéki munkaszobámban dolgozom, a reprezentatív rektori hivatalt, tanácsstermeket csak akkor veszem igénybe, ha a vezetői munka valóban odaköt.

– Feltehetően ezzel a szemléletével függ össze, hogy aktív a nemzetközi tudományos életben is, sokat idézik tanulmányait. Most mégis egy régebbi sikeréről kérdezném: hogyan került kapcsolatba a Max Planck Intézet igazgatójával, akivel közösen publikált közleményét a tudományterület legtöbbet idézett cikkei között tartják számon?

– Divatos kifejezéssel élve: jókor voltam jó helyen. Meinrat Andreae professzor, aki ma is a világhírű Max Planck Kémiai Kutatóintézet igazgatója, egy konferencián figyelt föl az előadásomra, amely az ő kutatási területéhez kapcsolódott. Meghívott előadást tartani a mainzi intézetbe, amely a levegőkémia területén a világ egyik legtekintélyesebb kutatóhelye. Sok kiváló tudós dolgozik ott, köztük Nobel-díjas is. A sors úgy hozta, hogy egy rangos nemzetközi konferenciára Andreae professzor nem tudott elutazni, és felhívott, hogy én tartsam meg sok száz neves szakember előtt a nyitó plenáris előadást. Ez 2002-ben Kréta szigetén történt. Mit ne mondjak, fiatal kutatóként számomra ez az abszolút mélyvíz volt.

– Miközben beszélgetésünkre készültem, örömmel láttam, hogy az 500 legfontosabb egyetemet felsoroló, évente közzétett nemzetközi rangsorban (Academic Ranking of World Universities) a vegyészmérnöki területen egyetlen magyarként és legjobb kelet-európaiként a Pannon Egyetem szerepel. Mit jelent ez a rektor számára?

– Természetesen jó érzés. A listát az ismert, nagy észak-amerikai egyetemek (a bostoni MIT, a kaliforniai Stanford és CalTech) vezetik, de a 101–150. között, ahol a Pannon Egyetemet is megnevezik, olyan tekintélyes felsőoktatási intézmények vegyészmérnök-képzése szerepel, mint a berlini, vagy a pekingi műegyetem. Tehát jó úton járunk. Ugyanakkor számunkra fontos a hazai rangsor is, amelyben évek óta tartjuk a stabil, 7. helyünket. Az köztudott, hogy ha az Egyesült Államokban vagy Ázsiában szóba kerül egy egyetem neve, a diákok, a szülők azonnal megnézik az aktuális rangsort. Nálunk ez még nem így van, mert ha így lenne, minden bizonytalanság nélkül több fiatal jelentkezne hozzánk.

– Távolabbra tekintve: a Mindentudás Egyeteme egy kiváló ismeretterjesztő vállalkozás volt – összehangoltan az interneten, a televízióban, a rádióban, lapokban, könyvekben –, azzal a céllal, hogy feltárja, „hogyan lehetne áttekinthető és az érdeklődő közönség számára is hozzáférhetővé tenni korunk legmagasabb szintű tudományos ismereteit, a kortárs tudomány legfőbb dilemmáit?” A tíz befejezett szemeszter után újraindult sorozatban (Mindentudás Egyeteme 2.0) 2011-ben ön is előadást tartott „Meggyszívjuk? – A levegőszennyezés és következményei” címmel. Milyen visszajelzéseket kapott, milyen hatása volt a tudomány és a média nagyszabású közös vállalkozásának?

– Az ilyen kezdeményezéseket nagyon fontosnak tartom, mert a médiaszereplés hatásos, felhívja a figyelmet lényeges kutatásokra, kezdeményezésekre, az említett esetben a levegőszennyezés következményeire. Különösen lényeges a fiatal korosztályok érdeklődésének felkeltése. Szívesen teszek eleget iskolák meghívásának. Megjegyzem, különösen az általános- és középiskolás diákok körében népszerűek az előadásaim, általában aktívak, sokat kérdeznek. Még az is előfordult, hogy az előadásom végén ötperces vastapsot kaptam, ami például az egyetemen nem szokás. Sajnos, azt nem tudom megítélni, hogy hosszú távon milyen hatása lesz az ilyen találkozások-

nak. Úgy tűnik, a hallgatóság – és nemcsak a legfiatalabbak – megértik a problémát, azonosulnak is azzal, nyilván azt is gondolják, hogy majd jobban vigyáznak. Az általános helyzet viszont azt mutatja, hogy alig-alig változik az emberek környezettudatos magatartása. Általános gond a szemetelés, a folyók tele vannak műanyagpalackokkal, környezetvédők tonnaszámba halásszák ki azokat, sokan a kertekben égetik el a festékes fát, a gumihulladékot, a fiatal korosztályok ugyanúgy dohányoznak, mintha nem is tennék erőfeszítéseket a levegőszennyezés ellen, a környezetvédelem érdekében. És akkor még nem beszéltem az ipar, a mezőgazdaság környezetünkre gyakorolt hatásáról. Furcsa ellentmondás, hogy az egyetértés nagy, a kedvező változás pedig kicsi.

– *Bonyolítja a helyzetet, hogy a globalitás miatt nemcsak ott tapasztalhatók gondok, ahol az emberek közvetlenül jelen vannak, baj van a pólusokon is. Érdekes cikket írt nemrégiben e témában az Élet és Tudományba: „Miért olvadnak a jégsapkák? A globális éghajlatváltozásról – kicsit másképp”. Miért másképp?*

– Napjainkban a közvélemény a globális éghajlatváltozás – elterjedtebb, de pontatlan nevén a globális felmelegedés – jeleit szinte kizárólag a Föld felszíni átlaghőmérsékletének emelkedésében keresi. A földi átlaghőmérséklet az elmúlt 150 év alatt kb. 0,9 Celsius fokot emelkedett. Ez talán nem tűnik jelentősnek ahhoz, hogy bárkiben is aggodalmat keltsen – van azonban a Földnek olyan régiója, ahol az eddig bekövetkezett változás, így a hőmérséklet emelkedése, az átlagnál lényegesen jelentősebb.

– *Nyilván a sarkvidékekre utal. Hogyan alakul ki a levegőszennyezés az Északi-sark körüli területeken, tehát, az Arktiszon, ahol nagyon kevés ember él?*

– Az Északi-sarkvidéket, az Arktiszt sokáig a legtisztább földrajzi helyek egyikének vélték. Az 1950-es években azonban a kanadai Arktisz felett haladó repülőgépek pilótái felfedezték, hogy a tájat télen és kora tavasszal rendszeresen nagy kiterjedésű füstköd borítja. Az azonban csak az 1970-es években vált tudományosan is elfogadott tényé, hogy ez a füstköd tulajdonképpen a kontinensekről „exportált” levegőszennyezés. A tudósok kiderítették, hogy a légköri áramlások hatalmas távolságokra képesek eljuttatni a szennyező anyagokat. Hosszabb ideig tartott annak megindoklása, hogy miért csak a téli és kora tavaszi hónapokra jellemző a sarkvidéki füstköd. Bebizonyosodott, hogy kialakulását és fennmaradását jelentős részben az okozza, hogy ilyenkor az Arktisz felett rendkívül száraz és stabil rétegezetszerű a levegő, amelyben a szennyező anyagok kimosódása és ülepedése nagyon lassú. Május táján azonban a légkör felmelegedése következtében az áramlások felerősödnek, és a füstköd el tud oszlani. A tudósok a szennyezés globális voltára is rámutattak. Kiderült ugyanis, hogy a koromrészecskék számos helyről érkeznek: Dél-Ázsiából éppúgy, mint a Kamcsatka-félsziget vegyi üzemeiből, a tengerhajózásból, az olajkitermelésből. Meglehető tapasztalat például, hogy tavaszi hónapokban a koromrészecskék fő forrása a Kelet-Európában elterjedt mezőgazdasági hulladékégetés. A mind gyakoribbá váló, hetekig tartó erdőtüzek – az idén például Kaliforniában, Portugáliában – szintén nagyon megterhelik a légkört. Mindezek hatása súlyos következményekkel

jár – a sarkvidéken is. A szennyezett hótakaró ugyanis nem veri vissza a napsugárzást, hanem elnyeli azt, ezáltal meggyorsul a sarkvidéket borító jég olvadása. Ennek hatására régóta figyelmeztetnek a tudósok: nagy tengerparti városok is víz alá kerülhetnek a nem túl távoli jövőben.

– *Nem régen jelent meg könyve, „Füstbe ment bolygó” címmel. Érdekes olvasmány, de elég lehangoló következtetéseket vizionál. Sőt, nem is vizionál, hanem a nem túl távoli jövő borús képét festi fel, az emberi tevékenység levegőkörnyezetre gyakorolt hatásairól: például szmog, ózonlyuk, savas eső, globális felmelegedés. Mi volt a célja ezzel a könyvvel?*

– Főként a szemléletformálás. A hosszú ideje tartott népszerűsítő előadások összefoglalása, annak tudatosítása, hogy napjainkban az emberi tevékenységek összessége igenis képes ijesztő változásokat előidézni olyan hatalmas természeti rendszerben is, mint a légkör. Ennek megértése nélkül aligha lehet remény arra, hogy az emberiség természethez fűződő viszonya saját érdekében mielőbb megváltozzon. Ma már biztosan tudjuk, hogy az emberi tevékenység a Föld-légkör rendszer szinte valamennyi elemét megváltoztatta. Hatalmas óceáni és szárazföldi területek fölött módosította a felhők szerkezetét és napsugárzás-visszaverő képességét az erdőirtás, a mezőgazdasági tevékenység, vagy beépítések révén. A levegőszennyezésből származó részecskékkel – a vulkánkitörésekhez hasonlóan – megnövelte a földi légkör árnyékoló hatását, az égésből származó koromszemcsék pedig számottevő mennyiségű napsugárzást nyelnek el. Az üvegházhatású gázok folyamatos kibocsátásának növelésével megnövelte a légkörben elnyelt hőenergia mennyiségét. Az ózonréteg vastagságának csökkentésével még az alsó légkörbe jutó napsugárzás teljesítményét is módosította. Tehát bizonyítottan tekinthető, hogy az emberiség napjainkban tevékenyen közreműködik a bolygó éghajlatának alakításában. Ez persze önmagában nem meglepő, mert Földünk felszínén kivétel nélkül minden szféra magán viseli a hatalmas léptékű emberi beavatkozások nyomait.

– *Milyen következtetések vonhatók le ebből?*

– Az emberiség által kiprovokált jövőbeni éghajlatváltozás nagy kockázatokat rejt. Nem feltétlenül a közvetlenül belátható jövőben, az elkövetkező néhány évtizedben fognak jelentős változások bekövetkezni, de ez sem kizárható. A hatalmas Föld-légkör rendszer tehetetlenségéből fakadóan késleltetett hatások valószínűleg a következő generáció életlehetőségeit fogják befolyásolni, súlyosbítva a fékevesztett gazdaság- és népességnövekedésből eredő, az éghajlatváltozásnál napjainkban jóval fenyegetőbb környezeti problémákat. Ezek kutatása, előrejelzése már most nagyon fontos.

– *A nem éppen szívdertítő szakmai prognózis után váltunk barátságosabb témára! Számos elismerést, kitüntetést kapott az utóbbi években: Magyar Érdemrend Tisztikeresztje (2014), Veszprém Megyei Prima Díj (2016), Akadémiai Díj (2017). Mit jelentenek ezek az ünnepi alkalmak? Inspirációt? A beérő munka gyümölcsét?*

– Természetesen jólesik, ösztönző, ha mások észreveszik a munkámat, teljesítményemet, és azt elismerésre méltónak tartják, de nem foglalkozom ezzel különösképpen. Soha nem pályáztam kitüntetésre, inkább a szakmai munkában szeretnék

figyelemre méltó eredményeket elérni. A beérő munka gyümölcsére sem gondolok, inkább arra, hogy talán egyik-másik elismerést még kicsit korán is kaptam, bőven van még idő komoly teljesítményekre.

– *Sokat beszélünk már a munkáról. Van ideje másra is, van például szabadideje?*

– Ez is egy örök kérdés... Jól néznék ki, ha nem lenne! Természetesnek kell fel-fogni a dolgokat, nem szabad beskatulyázni az életet. Feleséggel természetesen tinédzser gyerekeket nevelünk, akiknek mindkét szülőre szükségük van, apjuk sem engedheti meg magának, hogy csupán a tudománynak éljen nap mint nap, éjszakába hajlóan. Foglalkozni kell a család mindennapos történéseivel, tudni kell, mivel töltik a gyerekek az idejüket, mi érdekli őket, részt venni a mindennapjaikban. Együtt megyünk kirándulni, kerékpározni, ami egyébként kedvenc családi elfoglaltságunk az úgynevezett szabadidőben.

– *Jó is, hogy ezt mondja, mert annak ellenére, hogy a nyilvánosság számára nyitott könyv az élete – nemcsak kutatási eredményeiről, hanem sokszor napi programjairól is beszámol a média –, családjáról alig tudtam meg valamit, miközben az interjúra készültem. Ennyire zárkózott?*

– Egyáltalán nem, de a munkát, a közéletet szeretem különválasztani a magánélettől.

– *Akkor most kérem, osszon meg olvasóinkkal némi információt a családjáról!*

– Balatonalmádiban lakunk. Feleségem, Ágnes, zongoratanár, zeneiskolában tanít Székesfehérváron. Tizenhat éves fiunk, András gimnáziumi tanuló, ő vonzódik a természettudományokhoz, ami számomra, természetesen, öröm. De korai volna mondani, hogy apja nyomdokain jár, még más irányt is vehet a pályája... Nóra lányunk tizenegy éves, általános iskolás, sok minden érdekli.

– *Családjánál is kevesebbet lehet tudni a szülőföldjével meglévő kapcsolatáról. Ritkán jár hazá?*

– Mostanában kifejezetten ritkán, de ez egy külön történet. Ugyanis már gyermekként elkerültem Kisvárdáról, ahol születtem. Édesanyám és édesapám egyaránt a kisvárdai kórházban dolgozott. A hatvanas évek végén – amikor még talán terv szintjén sem létezett a későbbi modern kórház – elfogadtak egy meghívást Sopronba. Nemcsak orvosként várták jobb feltételek mindkettőjüket, hanem lakás is, ami egy fiatal házaspár esetében nagy szó volt. Így lettem kisvárdai születésű soproni, már ott jártam általános és középiskolába. Mégis büszke vagyok szülővárosomra és a tartós távollét ellenére is magaménak érzem.

– *Honnan táplálkozik ez a kötődés?*

– Szeretett nagyapám hatása. Elköltözésünk után sok éven át nála töltöttem a szünidők nagy részét, szerencsére hosszú életkort ért meg. Marczinkovics Ignác a Bessenyei György Gimnáziumban több évtizeden át tanított, főként magyart és latint, de német-angol és orosz szakos diplomával is rendelkezett. Szépen hegedült, hangja messze földön híres basszus volt. Remek zenekart szervezett a „Besiben”,

otthonában pedig gitározni és gyorsírní tanított fiatalokat, ráadásul versenyszerűen teniszezett. Nem véletlenül kedvelték a diákjai.

– *Tebát tekintélyes, úgymond „igazi pedagógus” volt...*

– Igen, sőt egy időben igazgatóhelyettes is volt a gimnáziumban. Ma is megvan nekem a *Szüllőhelyük Szabolcs-Szatmár* című, 1985-ben Nyíregyházán kiadott portrékötet, s jóleső érzés abban azt olvasni, hogy híressé lett elszarmazottak milyen szeretettel beszélnek nagyapámról. Szívmelengető például, hogy Dohy János – a későbbi Széchenyi-díjas akadémikus – a budapesti Állatorvostudományi Egyetem tanszékvezetőjeként azt mondta, hogy a kisvárdai Bessenyei Gimnázium tanáraitól – köztük nagyapámat név szerint említve – tanulta, szaktárgyaik mellett, „a tisztesség számos elemét, a világlátást, a sokoldalú emberi ismeret szükségességét.” Többen évtizedekkel később is művelt, reneszánsz emberként beszéltek Marczinkovics Ignácról, aki – tőlem eltérően – Kisvárdra szolgálatába állította egész felnőtt életét.

NÉVJEGY

Gelencsér András 1966. augusztus 27-én született Kisvárdán.

Tanulmányok. Érettségi: Széchenyi István Gimnázium, Sopron (1984). Vegyészmérnöki diploma: Vegyipari Egyetem, Veszprém (1990).

Tudományos fokozatok: PhD (1995), DSc (2002).

Munkahelyek: Veszprémi Egyetem, illetve jogutódai (1990-től).

Nyelvtudás: angol felsőfokú.

KARÁDI ZSOLT

„Adjon az Isten!” Laudáció Nagy Zsukáról*

A költő az, aki megszólít és felkavar, aki a mindenséget vágyja versbe venni, aki arról beszél, ami benne és bennem közös, a költő az, aki védtelen és kisszolgálatott, aki sebezhető, akinek a lelke közvagyon, aki áll arccal a tengernek, aki okos fejével biccent, nem remél, aki tudja, hogy minden Egész eltörött, aki ott jár, ahol más nem mer, nem tud, nem képes, aki szakadék fölött egyensúlyoz, s aki maga a szakadék, a költő az, aki szédül, elbúsong s lehull a porba, amelyből vétetett.

A költő az, aki – parafrazeálhatnám Nagy Zsuka új kötete, a *kiülők, sávok* első ciklusának darabjait, amelyek úgy kezdődnek: *az otthon az, ahol*, s folytatódnak úgy, hogy – „ahol enni kapok és inni / ahol kicserélik sebemen a kötést / ahol sokáig lehet aludni ahol el lehet bújni / a világ elől ahol anya van meg apa”, és „az otthon az ahol mellém bújsz és azt mondd / kis hülye” valamint „az otthon az ahová nem térsz vissza soha” – egyszóval a költő az, aki egyszerre látja magát gyermeknek és felnőtt nőnek, aki elrohan és visszajön, aki elvágyik és nem menekülhet, s aki éreztetni tudja mindezt velem, az olvasóval, aki nem vagyok nő és nem vagyok fiatal és már nincsen apám, se anyám.

Nagy Zsuka Nyíregyházán él, tanár és alkotó, aki nemcsak magyarázza a csodát, hanem műveli is. Naponta. Naponta, amikor kiállításokat nyit meg, író-olvasó találkozón vesz részt, felpattan a biciklijére, verset, versnovellát, tárcaverset ír, olvas, vagy munkáit kötetbe rendezi. Nyíregyháza az övé, ő pedig Nyíregyházáé. Itt született, itt járt iskolába, itt szerezte első diplomáját, itt vállalt pedagógusi állást. Itt gyűjtötte tapasztalatait a világról, az emberről, a családról, a szerelemről, a magányról. A fájdalomról és az örömről. Mindezen helyi meghatározottságok ellenére nem maradt provinciális, sőt, a magyar és a világköltészet számos alkotója és alkotása járja át verseit. Verseit, amelyeknek szövegbeli alanya hol azonos az empirikus alannal, hol nagyobb a távolság köztük; pontosabban szólva a versbeli alany természetszerűleg emeli mondatai közé az empirikus élményeket. Azon élményeket, amelyek között kísértetek vannak és *halálmennyország*, ahol *két szakadt szatyor csak a múlt*, ahol az a kérdés, *hogy tud az ember ilyen szegény lenni és egyszerre / ilyen boldog*, ahol *műanyag papucsban a ház hátánál szakadt szelvényeken ül a vidék*, ahol *a távolban templomtornyok almafák csongorok*

* Elhangzott 2017. december 8-án Nyíregyházán, a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban, a Ratkó József-díj átadásakor.

tündék ördögök / boszorkányok lakják megpibennek színes műanyagszékeken / élnek ahogy tudnak egy ország helyett.

Nagy Zsuka versvilágában a gyarló ember, a vágyakozó, a beteg, a szerelmes, a megcsalatott, a veszendő nő a maga gyötrelmeivel, félelmeivel, kötődéseivel, labilis érzelmeivel, családi-szociológiai meghatározottságaival, otthonos otthontalanságával mutatkozik meg. A költemények beszélője olykor a leghétköznapibb cselekvések közepette, határozottan líraiatlan enteriőrökben lép elénk, hogy egy pillanatra meghökkentsen, szembesítsen önmagunkkal és a világgal. Nagy Zsuka ezekben a művekben kitakarja magát, nézd, ilyen vagyok, nézd, ez vagyok, védtelen, félénk, kicsi, szemérmes, szemérmetlen, szomjas, boldog, boldogtalan, depressziós, ragyogó, fényes, szürke, fénytelen, szomorú, társtalan, árva, gyermeki, anyasóvárgó, mama, kész ez a vers is. Távlatokat nyitó, önmagába forduló, valomásos, tárgyias, szigorúan szerkesztett világ az övé, amelyben totális meztelenségében mutatkozik meg egy lélek, a század posztmodern poklai közepette.

Nagy Zsuka hétfőn bemegy a középiskolába, diákjainak felolvassa Balassi, Csokonai, Ady, József Attila, Dsida Jenő verseit, akiknek sorain átrezeg az ő rezignációja, mit ér az ember, ha magyar, mit ér a költő, ha tanár, s a tanár, ha költő, lehet-e csöndben teát inni véled, rubin teát és sárga páragózt. „Én hiszem azt – mondta a Kürti László 2017 augusztusában a Tokaji Írótáborban –, hogy Nagy Zsuka poklai legmélyét már megjárta, az árat már régen megfizette. Szakmai felkészültségével, emberi tartásával, elköteleződéseivel, nyíltszívűségével nagyon régen kivívta magának (...) a megbecsültséget lokális életterében éppúgy, ahogyan a kortárs irodalomban. Nagy Zsukával a mai kortárs irodalomban komolyan kell számolni”. Én sem kívánhatok többet: épüljön tovább ez a személyes univerzum, vérből, fájdalomból, örömből, gazdagodjék riasztó mélységekkel és felemelő élményekkel, fénnel, homállyal, mindannyiunk okulására és örömére. Ehhez kívánhatjuk neki Nagy Lászlóval: „Adjon az Isten / szerencsét, / szerelmet, forró / kemencét, / üres vékamba / gabonát, / árva kezembe / parolát...”

Karádi Zsolt főiskolai tanár, a Hangsúly kuratórium elnöke, Nagy Zsuka költő és Seszták Oszkár, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés elnöke a díj átadásakor. (Fotó: KARÁDI NÓRA)

NAGY ZSUKA

levelek Ágnes képeiből*

Levél egy

Állok krisztusi rettenetben, mint oltár fog körbe minden pillanat.
Ez az életem. Áttűnő géz mögött passió. *Oh, irgalom atyja, ne bagyj el.*
Kifeszítve a térben láthatatlant látni jöttem. Apokrif. Kánon. Ki mondja meg?
A láthatatlanságban korhadt hit, rozsdás emlékezet. Emlékezz te is.
Mikor harangoztak benned. Rorátéra? Veronika kendője Ágnes gézvásznain.
Visszanéz a képmás. Más. Kép. Mindenképp. Más. Asszonyi odaadás.
Gyere, nézd, töröld meg benne a lelkedet, hátha segít.
Egy pillanatra. Enyhülnek fájdalmaid. Gyermekek, ó, gyermekek, *Jézus. Krisztus. Szuper. Sztár.*

Levél kettő

Egyszer a fa alatt ülök veled, máskor a fában te vagy az üreg, kicsi méh,
aztán kicsi és nagy szívgyökér. Később pedig fába szorult ének vagyok.
Máskor kis, kerek, erdő, aztán kitermelt fatelep.
A körforgásra jól figyelő, túl sokat is érző. Félek.
Figyelmeztet. Figyelmezet. Figyelmeztelen.
Kell a mindig díszlet, tudod, a jelmez,
hogy ne legyen mindig minden olyan szürke, és hogy legyen mit levetned.
Az édes örületben. Sosem akart és mindig vágyott látni látványok között.
Amik mindig kivételesek. És mindig azt lesed meg, amitől a legjobban félsz.
Fa önmagam. Szívgyökér. Évgyűrűivel jegyez el ez a táj. Érzed-e a ragaszkodást?
*Above estél ott maradsz. A mindenségből ezt az egyet, ezt az egyetlenegy helyet,
de ezt azután megszerezted.*
Belebújok. Beléd bújok. Kell a kuckó, a kuckózás. Jó, hogy vagy, *helló, hogy vagy.* Nekem.

* Elhangzott 2017. május 26-án Nyíregyházán a Városi Galériában Endresz Ágnes látványtervező művész kiállítása megnyitójaként.

Levél három

Úgy vagy, hogy, így van benned az élethalál, mint ezeken a képeken.
Halálra szülni az életet, és életre kelteni a halált. És élni a kíváncsiságban, kijővén a fényben, a résnyre félelemből lett az egész világ, egy távlattalan, végtelen rés. Kukucs, ez itt a világ. Ez itt az én. Te itt az én előtt. Én te előtted. Nézz néha az ég felé. Ne csak mindig az orrod elé. Les, láss mögé. A mindeneknek.

Levél négy

Öregemberek, öreganyák, apák, üregarcukon széthullott marokkó-ráncok,
kották, olvassák belőle az életet és a halált. Egyszer sanzon, másszor oratórium.
Recsitatív föld. Kis darab föld. Szikkadt arc. Mélyhegedű. Játszik. Halk elégico-ódát.
A ránc, a ránc, ráncigál az idő, ránc, a ránc, táncol veled az idő.
Zsoltár-arcukban ott az evangélium. Feltámadunk. Szeretünk. Ott. Is ahol. Vagyunk.
Te itt. Mi ott. Mi itt. Tejszínű plexire festett kicsi földmennyország.
Mint a néni és a bácsi arca, szíve, lelke, teste. Menjünk ki este az erdőbe.
Abba a nagy labirintusba. Boruljunk bele a tusba. És játszunk történelmeset.
Meséld el az egész életed. Kihívlak az időből.
Csak még nem tudom, párbajra hívlak-e, vagy megmentem az életed.
Vészkijárat az időből, álmok és rémek az emberben.
Mindenkiben van ilyen. Van ilyen.
Rázummolni a hiányra, az legyen veled, ami van, ne csak, ami nincs már.
De mi van? Mi van? Exit van, új tér, új színpap, csapó, sűgő, új felvonás.
Levonó. Levonás. Felvonó. Felvonás. Konklúzió. Magad vagy.
Nézd, ki vagy. Nézd, ki van. Itt. Jól kivagy. Helló, szia, viszlát.
Itt az idő, hol az idő. Nincs idő. Nem ér rá.
Most nézd meg, most éld át. Ki. Fel. Le. És jól szét.

Utóirat:

Kedves Ágnes,
Fedezd fel a szavaidat a soraimban. Fedezd fel a műveidet a szavaimban.
Ezek a levelek belőlük lettek. Neked és mindenkinek.
Látogató, te pedig űzd a falansztert el, jól, a jó fenébe,
és szeresd, hogy nem vagyunk egyformák, szeress, szeress minket.
Szeresd ezt a kiállítást. Eleitől fogva.

Falú 1.

Falu 2.

Falu 3.

Visszanézó

LAJTOS NÓRA

A Nyíregyházi Iskola

három sör, két cukormentes kóla és egy meggyes forrócsoki (miből nem volt más, abból is csak tavalyi) között koccantak a poharak, a habok néhol összemosódtak, a tejszínhabos sörnek és a sörhabos csokinak, kólának társaságában kerestük emlékeinket: egy belvárosi szegleten, lenn a délibábos-másnapos horkolásokon innen és túl ismét meg akartuk váltani a világot, de főképp az irodalmat, mint húsz évvel ezelőtt, amikor eladtuk lelkünket egy-egy pohár borért a kóli alagsorában: oda költöztettük másik énünket, ott szavaltunk el néha egy egész temetőnyi csöndet, magunktól, másoktól vett szövegeket... és most felgyűrődik a múlt: röhejes kacagásban tör ki rajtunk közös titkaink néhány anekdotája, amiket mi értünk csak, de azt aztán félszavakból, és eszünkbe jutnak a Többiek... ontológiai magányunkban duruzsoljuk, hogy hogyan lettünk költőtollkoptatók, de mi szárnyakat növesztettünk, hol csúnya sasszárnyakat, hol fecskefarkúakat, hogy a főiskola fészekaljából kiröppenne szeljük át az Ady-óceánt, majd diadalittasan törjünk be a poézisbe, hogy Pistánk mandulafácskája is virágozzék a tokaji télben, aztán deresedő-hulló hajszálunk elégiájában horzsoljuk össze a múltat a jelennel, hogy aztán egy pillanatra kibéleljük magunkat a csönddel... avarboglyákat épít körénk az emlékezet, hogy volt egyszer egy tanoda, neve: Nyíregyházi Iskola, mely felszállópálya volt sokunknak, onnan röppenve a magasba, szárnyalunk ma is az irodalom tejhalom egén, s az amphások nevét s hevét felidézve gagyogunk s ragyogunk, aztán dadogni tanulunk, hogy talán mégsem tudjuk megváltani, de legalább mi, ugyebár megpróbáltuk, és hogy minden félrecsúszott szavunkban a szeretet intonál, morális tartásunk pedig nem enged pózokat, csak félig kigombolt ingnyakakat... lezseren félvállra ejtett kabátok vagyunk, dülöngélünk, ki vonaton, ki bicajon, s nem áruljuk el senkinek, hogy egy a jelszónk: „adja fel más!”

NAGY ISTVÁN ATTILA

Csodavárás

Ülök a monitor előtt,
faggatom az arcodat,
retusálom a bolond időt,
s amint elmerülök arcod igézetében,
eltűnnek a sebek, amelyeket kaptál,
önmagad néz vissza rám.

Úgy látlak mosolygósan,
mint a fény ragyog,
átvilágít minden elevent,
s bennem is életre kel,
ami már végtelen útra készült.

Hittem, hogy ez örökre megmarad,
mert belehalok arcod igézetébe,
tekinteted játékos suhanásába,
amint körbefut rajtam,
s elbújik a szemhéjam alatt –
behuny szemmel várom a csodát.

Reménytelen, reménytelen

Reménytelen, reménytelen
kiabálja a szívem,
reménytelen, reménytelen,
dübögi bennem a félelem.
Rám kacag a Hold sarlója fenn,
követem a hulló csillagokat.

Itt lesz hamar az aratás ideje,
akár bánt, akár betakar a félelem,
nyugtató nyugtatja a szívemet.
Odabent kalapál a félelem:
reménytelen, reménytelen.

Kihányom magamból ezt a világot:
nyomaszt minden órája,
de ha elsimítaná az arcomról
gyöngéd kézzel a félelmet,
talán nem mondanám:
reménytelen, reménytelen –
kiabálja a szívem

Képes beszéd

Nagy Zsuka új verseskötetéről

A metafora mindmáig ősi receptre készül: a dolgoktól eltávolodott mondatokba visszahozza a szavakon túlit, a szavak-előttit. Mítoszteremtő idők tiszta észjárása: út a megtapasztalhatótól a tapasztalaton túlihoz, az ismerttől az ismeretlenhez, a régitől az újhoz. A metaforában tér, idő, anyag, lélek sűrűsödik. Én és nem-én találkozása: szótól szóig, de közben a mindenséget bejárva-megkerülve.

Palota, rózsza, viola Balassina. *Kenyer, tavaszi zápor* Shakespeare-nél. *Küllők, sávok* Nagy Zsukanál. A metafora az érzékelt világ személyessé avatásának, sajátta tételének természetes – és nem kizárólag nyelvi – eszköze. „*te vagy a biciklím a karbonszáll*” – indítja a kötetformáló kép-társítások rendszerét a *trek*-sorozat első darabja. Nézőpontja az alcímbe jelzett *szívkameráé*: határozottan önmagába, befelé tekint. Itt is, mint Nagy Zsuka könyvében (költészetében) oly sok helyen: erősek, elevenek a képek. Ezek a metaforák öntudatos szilaj lelkek, minden társaságban magukra vonják a figyelmet, itt-ott túloznak, olykor-olykor színészkednek, kicsinyke teátrumot csinálnak,

komolyságukból nevetés buggyan, egyenességük iróniává görbül. („*prizmaszemeid mutatják merre menjek / defektjeimben te vagy a ragasztó*”) Mégis, minden metafora létérdekű, mindegyik a személyiség alaprétegeibe illeszkedik, mindegyik egy erőteljes, lenni akaró, önmagát bátran megmutató lírai ént körvonalaz.

A kötetben nincsenek cikluscímek, Fekete József Jofó grafikai jelzik a ciklusfőket. A *trek* darabjainak első változatát is ő transzformálta verspiktogramokká, ahol a szöveg vizualitása a tipográfiai erényeken túl mimetikus-ábrázoló funk-

ciót is betölt. Rajzolnak a versek, elsődlegesen a képzelet vásznára, de – az első közlés képzőművészeti kontextusában – a fizikai megjelenítő felületére is, legyen az számítógép-monitor, vagy a papír fehérsége.

A nézőpontok (*szívkamera, fejkamera, tájkamera, térfigyelő, halálkamera*) a szemléző tekintet mozgásához igazodnak, együttesen kiadják az én világát, érzékelésének, észlelésének hangsúlyait. Az élmények intenzív, kétirányú mozgása (a világ befogadása és a személyiség világra-vetülése) azokban a sajátos metaforákban valósul meg legnyilvánvalóbban, ahol a lírai hang tulajdonosa „írja bele” magát a tájba: „*horzsolásaim pipacsok a réten*”, „*lekaszált nád a tavon a szomorúság*”. A *fejkamera* látja ezeket a képeket, de – a szövegvilág fiktív-valóságos terében ez megengedhető és természetes – nemcsak látja, hanem vetíti is.

A *trek*-sorozat a kötet középső ciklusának tekinthető, akkor is, ha túl van a szövegegyüttes „mértani középpontján”. Egyszerű, világosan elképzelhető, hétköznapi alakot léptet fel a vers színpadán. Egy kerékpározó nőt. Szerepe és sorsa összeolvad: él, érez, lát, hall, beszél, szeret. És mindenekelőtt folyton úton van, mindent észrevesz, tudatában minden verssé válik. Beszéde egyes szám első személyű, mégis engedi szólni az elhanyagolt sorsokat, az elárvult tárgyakat, a magukra hagyott tájakat. („*grafittik a tűzfalakon / koszos udvarok rendetlen házak / egy betört arcú ember a biciklijét a felhín tolja / ételmaradékok rongyok dobozok vannak rajta*”)

Ha a *trek* a születő kötet szíve, a *Kötés* annak „magzatburka”. Nyitóvers, melyet Jofo grafikája előz meg (csupa óskép: ÉG, FÖLD, VÍZ, FA, FÉRFI,

NŐ, ANYAMÉH, MAGZAT), és záróvers a hátsó borítón. Archetípus – a *kötés*-versek nyolc változatában – az *otthon* is. Személyes mitológia középpontja, a kisgyermek-kor melengető édeni biztonságától („*ahol kitakar egy rossz álm és anya betakar / ahol apa paprikás krumplit csinál ebédre*” a kötés-hiány könnyörtelen bizonyosságáig („*ahol mindig van egy alkoholista / egy hajléktalan egy náci egy komcsi és egy buzi csak nem mindig / tudsz róla az otthon az ahonnan elcsavarogsz ahol nem jó / mégis hazamész az otthon az ahol még sosem voltál*”). A mitologikus szerveződés Nagy Zsuka egész könyvére jellemző szövegalkotási mód. Nem kozmikus távlatokkal, nem emberfeletti szörnyekkel, nem világok konfliktusával. Hétköznapi dimenziókban inkább, személyes terekben, elemi élethelyzetek hálózatában, kis történetekben, mindannyiunk által átélt, átélhető vagy éppen rettegve került jelenetekben. A mítoszszerű világteremtés egyenes következménye, hogy bár határozott *énje*, szereplője, teremtője van ennek a végtelenül személyes lírai univerzumnak, mégsem látjuk a nagybetűs költő gesztusait. A hang, ami megszólal (hogy csak a lehetséges végleteket tekintsük) sem alanyi vallo-más, sem sugalmazott kinyilatkoztatás. Egyszerűen emberi hang: azonosítható, megközelíthető, megszólítható egyénké. Ez a lírai hang nem portrékat fest, nem jellemkatalógust rajzol, hanem az itt és most saját létével bíbelődő, jellegzetes helyzeteiben megragadott ember felmutatására vállalkozik. („*az otthon az abová nem mehetsz soha haza / az otthon az ahol összeestél tegnap és nem / vetted fel a telefont az otthon az ahol / félrebeszélteél és elvitte a kórházba*”)

A második ciklus (az első ciklus személyre vonatkoztatottságához képest) a külső világ, a „*tájember*” környezetrajza. A *tájember* műfajmegjelölése riportvers, s valóban, itt is, akár a ciklus többi darabjában, a beszélő „benne áll” a tájban, sorokat szólít és szólaltat meg. A személyes tapasztalás hitelével, a messziről alig látható nyomorúság iránti részvétellel örökíti meg alakjait. Az „alulso Magyarország” szívet facsaró képei. Ami távolról kultikus kocsmatúra (*kés nyíri, fehért egér*), az közletről elfojtott dráma, tompa saigás, magára hagyott fájdalom. („*a törzsvendégek meghaltak üres a színpulznál / a játékautomata beteg a gyomor a máj / csak kísértetek vannak és halálmenyorszáig / kilöttyen a földre minden ami valaha fájt / mindenféle akarat szétfolyik a lábad között*”)

A tárgyias érzékenység egyik megrendítő változata a *kisfiú*. Életkép, szociofotó, riport – kínálkoznak a műfaji címkék, ám a lényeg megragadására egyként alkalmatlanok. Mert hol is áll ez a kolduló kisfiú? Hol sóvárog meleg étel, tiszta ruha, békés otthon után? A mi életünkben, a mi utcáinkon, a mi áruházaink előtt, a mi parkolóinkban. A mi szívünkben. Szelíd igazmondással, békés tárgy-szerűséggel, de kíméletlen pontossággal beszél Nagy Zsuka ezekről az életkekről. („... a tesztkó előtt áll pénzt kell / vinnie haza de bármi jó amit adnak ha / megbukik itt is / nem tudja mi lesz nem érti mit jelent az hogy mi lesz”) Jó lenne észrevenni ezt a kisfiút, jó lenne tudni róla, jó lenne segíteni rajta. A vers beszél. Csak beszél. Az ember cselekszik.

Nagy Zsuka bátran metaforikus, képi nyelvet teremtett könyvében. A klasszikus műfaj történeti háttér csak a „*mióta szeretlek...*” sorozat versei mögött sejlik fel egy-egy villanásra, ám azonnal

nyilvánvaló, hogy ezek a költemények sem maradnának nyugton egy közhe-lyes monográfia „alanyi líra, közéleti líra, szerelmi líra...” – címekkel ellátott fejezeteiben. Egy interpretációtól ódzkodó pozitívista elemzés leltározhatná, mi minden történt a lírai én szerelembe esése óta, ám a leltárban jó és rossz egyaránt szerepel, ráadásul mindezek nem mostantól, hanem „mindig is” történtek. Ami az olvasónak nyilvánvaló, azt a leltár nem tudja: a lírai én élni kezd, érezni kezd a szerelemben, s soha nem tapasztalt intenzitással látni kezdi mindazt, ami eddig is létezett, most is létezik s a szerelem elmúltával is létezni fog. A szerelem felkavaró, borzongató megváltás a lírai én számára, megnyílik a világ előtt, s az megállíthatatlanul özönlik a személyiség s így a vers terébe. („*mióta szeretlek robotpilóták mennek / neki a földnek hajókéban holttestek / mióta szeretlek az emberek az utcára / mennek hazába vesznek világgá szöknek*”, „*mióta szeretlek nem esik az eső a mentők / üvöltve rohannak végig a városon liktető / tenyérynyi fényük vért pumpál a fekete égre*”) Másrészt – sőt inkább elsődlegesen – természetes helyére kerül minden, normálisan kezd működni az élet, világ és ember önmaga lesz: „*mióta szeretlek más illat van / a szobában van víz a virág / alatt a tálban mióta szeretlek / nincsenek porcicák a könyveken / a földön a székre ny tetéjén a / rongyszőnyegen mióta szeretlek / a cipők sorban állnak egymás / mellett a konyhaszital alatt / a morzsák összeesprődtek...*”

Az *anya és a negyven év* szövegével kezdődő ciklus a szülők, nagyszülők nemzedékének élet-drámáit sűríti magába, ugyanazzal a gyengéd igazmondással, rendületlen egyenességgel, mely a riportversek beszédmódját is jellemezte („*fekszem tovább a buszon másnapos gyomrom /*

*kímélem kátyúktól zajos fejemben / ott ül a néni
a buszon és cefreszagú mangalica ízű / kendős
időnek nyújtva semmirekellő kezem / álmodom
hogy az én hamburgerszagom is meghat / majd
valakit mikor én leszek a --”)*

Önálló, öntörvényű, következetesen építkező, jelenből kibomló versvilág Nagy Zsukáé. Nyelvében mégis ott a múlt emlékezete, klasszikus szövegek és életmű-

vek sajátta lényegített hatása. Az *hommage* egyetlen vers címe csupán, ám Nagy Zsuka minden szövege tiszteletadás. Az ősök és kortársak, az élet, az ember előtt.

NAGY ZSUKA: Küllök, sávok. Ill. Fekete József (Jofó).
Budapest, 2017. Orpheusz, 127 p.

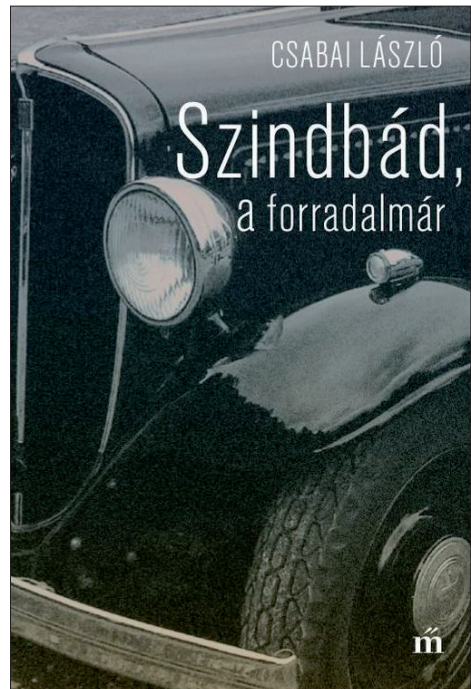
GERLICZKI ANDRÁS

Otthon és idegen

Csabai László: Szindbád, a forradalmár

Idén nyáron jelent meg Csabai László Szindbád-sorozatának harmadik kötete, a *Szindbád, a forradalmár* a Magvető Kiadónál. Mennyit változott a főhős és városa az első kötet megjelenése óta? Érvényesek-e még az akkori megállapítások? ¹

Már a név is árulkodó, amit Csabai László nyomozója és regényciklusa fémjeléül választott. Nyíregyháziként tekinthetjük ezt a választást egyszerű Krúdy-hommage-nak, amely a tárgyhoz (a Nyírség és a benne fekvő város) és e tárgyat korábban megéneklő elődhöz fűzi, még úgy is, hogy a sorozat második kötetének köze sincs ehhez, hacsak nem, mint a hazafelé vágyakozás tárgyának. Ezzel azonban meglehetősen alábecsülnénk az író. A névválasztás nem csupán hódolat, hanem műfaji jelölés és intertextuális utalás egyben. Ez a név mind a magyar, mind az egyetemes kultúrában előhívja a novellaciklus fogalmát, és ha már itt tartunk, akkor az egyetemes kultúrában többet is: a meséit. Merthogy a detektívtörténet egyfajta felnőtt

mese, a nyomozás pedig nem más, mint a megismerés metaforája, ugyanúgy, ahogyan az *Ezeregyéjszaka* meséiben az utazás. A cél pedig nem más, mint eljutni az út végére, a bűntények megoldásához.

¹ Például a 2010. szeptember 4-én elhangzott kritikai beszélgetésé. Elérhető: <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/01/12/szindbad-a-detektiv/>

Csakhogy Csabai szövege ellenáll a klasszikus tipologizálásnak. Erre utal például a sztereotip elnevezés is a kötetek címében, amely egyben önbeteljesítő mitikus jóslat is. Az első kötet címe *Szindbád, a detektív*, pedig annak legelső novellájában még szó sincs arról, hogy Schiffer Árpádot elfogadták volna, mint nyomozót. A címbeli jelző azonban megelőlegezi ezt. Hogy megértsük a mitikus név működését, elég egy gyakran hallott példa: megszületett Krisztus, a (majdani) Megváltó. Ez a kronologikus „baki” jottányit sem zavarta az evangéliumok szerzőit, ahogyan Csabai Lászlót sem. Szindbád, a detektív egyfajta mitikus hős. A detektívtörténet ugyanis egyfajta mese. A mese pedig a mítoszhoz kapcsolódik, abból fejlődött ki, abban a korban, amikor az általános világmagyarázatként használt mítosz már megszűnt létezni, ám hétköznapiság szintjére lesüllyedt meseként még mindig hordoz mitikus elemeket. Ilyen például az, hogy a mitikus hős, esetünkben Szindbád egyszerre létezik a saját múltjában, a jelenében és a jövőjében is. *Detektív*, még mielőtt kiérdemelte volna, hogy az legyen, és ugyanakkor detektív marad lágernyikként is. Az egyetlen éles váltás ebben a mítoszi predeterminációban, mikor Szindbádot a harmadik regény címében *forradalmárnak* nevezi Csabai. Ez nyílt ironizálás ezzel a hagyománnyal. A nyomozó ti. nemhogy nem forradalmár alkat, de nem is tesz annak érdekében, hogy azzá váljon. Ez végig egyfajta feszültséget eredményez a regényben, folyton azt figyeljük, hogy mikor lesz már Szindbád forradalmárrá, mikor lép végre, mikor és mit? A címszereplő sztereotip jelzőjének megváltozása előre jelez egy másik potenciális változást is: most még az, de lehet, hogy Szindbád

a következő regényben már nem detektívként áll előttünk?

Szintén nem kenyeré a Szindbád-regényeknek a klasszikus krimik immanens szabályainak egyike, hogy, amint a mítoszban és a mesében is, a cselekmény anómikus, rendbontó szála végül feloldódik a főhős tevékenysége által, és helyreáll a nomosz, a világ rendje. A nyomozás folyamata nem más, mint a rend mitikus helyreállításának és az igazság kitárulkozásának a metaforája. Ezzel szemben a Szindbád-regények íve más. Az első kötet a Horthy-korszak viszonylagos rendjéből halad a társadalmi káoszba, a második kötet – valamelyest hagyományosabban – a háborús bolydultság állapotából indulva halad a hazatérés rendje felé mind metaforikusan, a lágernyikből ismét nyomozóvá avanszáló hőssel, mind a konkrétumok szintjén: a hazafelé tartó vonaton ülő detektív alakjával. A harmadik kötet azonban végképp szakít ezzel a hagyományos dialektikával. Ha úgy vesszük, nem halad sem előre, se hátra, az egész regény egyetlen stagnálás. Magyarország és benne Nyárliget kaotikus, amikor Szindbád hazaeér, végig ebben az állapotban marad, a társadalom törésvonalai mindvégig szinte kitapinthatóak, majd végül ötvenhatban újra elsüllyed a káoszban.

Érdeemes még e novellaciklusok belső viszonyait boncolgatni. Az első kötet novellái sokkal lazábban kapcsolódnak, mint a második és a harmadik kötetéi, de végig megmarad egy szál, amely mindet egybe fűzi: a helyszín és a nyomozó személyének az állandósága. A Horthy-korszak Nyárligetén detektívvé érő rendőrtiszt történetei időnként visszaköszönnek a harmadik kötetben is, hiszen a helyszín újra azonos. A közben eltelt idő nagyonis érzékelhető, csakhogy nem a

novellák pontos időmeghatározása alapján, hanem a társadalomban végbemenő, és Csabai László által szándékoltan érzékeltetett változások során követhető le. A novellák szövege azonban direktben nem jelzi az egyes történetek közt eltelt időt.

A *Szindbád Szibériában* már szorosabban húzza össze a történetszalakat az egyes nyomozások között. A kronologikus hiátusok itt is megvannak, de van egy, a novellafüzérből kilógó esemény is, a Sztálin-epizód, amelynek szerepeltetése egészen érthető mind a cikluson átívelő történet szempontjából, mind társadalom-leíró funkciójában. Csabai László ugyanis nagyon jól tudja, hogy az 1950-es évek elejének Magyarországa alig, vagy egyáltalán nem érthető meg a szovjet birodalom megértése és megismerése nélkül, ezért is vezette regényhősét előzőleg Szibériába, ahol megismerkedhetett a birodalom legtitosabb, legcsupaszabb működésmódjával, hogy aztán hazatérve ellavírozhasson a Szovjetet modellező Magyarországon.

A *Szindbád, a forradalmár* ezzel szemben már nem egy osztatlan regény. Illetve lehet úgy is olvasni, ám legalább három, de inkább négy, akár önálló kötetben is megjelentethető részre oszlik. Annyiban hasonlít az első kötethez, hogy van a könyvnek egy vonulata, amelyben a főhős Nyárligeten bűnügyeket old meg. Ez a Szindbád-regények alapja. Ezek a bűnügyek hol általánosak, hol pedig annyira korszak és terület-specifikusak, hogy máshol, mint az akkori Szabolcs-Szatmár megyében, és máskor, mint az ötvenes évek rákosista korszakában, meg sem történhetek volna. A második réteg a társadalom- és néprajzi ihletésű rész, de ez nem újdonság már, pontosan így járt el az író a Burjátíával is. A harmadik kötetben a szociológusok és folkloristák akkurátusságával

jelzi Nyárliget lakosainak és agglomerációjának összetételét, egy-egy népi szokást, kifejezést a néprajzkutató igényességével tár fel. Emellett, egyfajta di-, de inkább trichotóm osztoottság fedezhető föl a lent és a fent, a társadalmi elit és a társadalom alja, kítaszítottjai vagy éppen csak pillanatnyilag alul lévők közötti feszültség ábrázolásában. Ám Csabai tudja, hogy a tárgyalt korban ezek végletesen elkülönült világok, így a regénnyé összeálló novellafolyam hőmpölygését időnként megszakítja egy szerelmi történet „odafentről” Rákosi „Matyusa” és felesége, a jakut Fenyicska románca, vagy „lentről” a kétférjű Czirják Erzsébet története. Mindez pedig kiegészül egy sorozatgyilkos utáni nyomozás történetével, amely végig a regény során epizódszerűen vissza-visszavillanva frusztrálja, állítja kihívások és módszerbeli változtatások elé Szindbádot, hogy legvégül a regény tetőpontján, a szerző lezárásaira egyáltalán nem jellemző módon, egy fantasztikumba hajló fordulattal oldódjon meg ez a történet is.

Emellett pedig ott van az alcímbe is jegyzett „nyolc év Misáéknál”-történet, afféle középosztály-ábrázolás, amely kevésbé szól Szindbád magánéletéről, ő itt csupán fontos mellékszereplő, a Jósa András-utcai házban albérlő. E történet részletesen kimunkált figurái a legfőbb támaszai az elbeszélésnek, az új rend felfelé törekvő középosztályának példái: a béreslegényből meggyőződéses kommunistaként Szindbád mellett lassacskán rendőrré szocializálódó Hudák hadnagy vagy Misa, a finánc, és felesége Manyi, akik tírpák-sváb vegyes házaspárként talán semmikor máskor nem találhattak volna egymásra. Ők a fő alakjai annak szép ívű pannónak, amely a regényben élénk vetül, s amely nagyszerűen bemutatja ezt a rövid, abszurdításba hajló

korszakot, a maga törött, hiányos, önmagát nyomorító és a politikai hatalom által is nyomorított nyírségi világát. Az épülő szocializmus periféria-országának periferiáját.

A szereplők említése újra odataszít minket a címben jelzett axiomatikus állításhoz: *ottbon és idegen*, ti. a karakterjellemzések a Szindbád-novellákban épp fordítottan működnek, mint ahogyan megszoktuk. A mellékszereplők és élettörténetük kidolgozottsága, tipikussága mellett ott áll a főszereplő alakjának furcsasága. A krimi klisék szerint a nyomozó mindig a legerősebb karakter, külsődleges attribútumai mind hangsúlyosak (elég csak felsorolni: pipa, bajusz, ballon, vénlány, calvados – mindenki tudja, kiket jelölnek). Ehhez képest Szindbád az első részben még csak a dohányt szagolgat, a másodikban rá is gyűjt, a harmadikban békésen pöfékel. Szereti a jó dohányt, de hogy van-e pl. névre dedikált ezüst cigarettatárcája, vagy maga sodorja-e a cigarettáit, azt nem tudjuk meg. Élettörténete rejtélyes számunkra, csak a legfontosabb fordulataiba vagyunk beavatva, és nem tudunk a kinézetéről semmit sem. Egyetlen valamire való leírást róla egyik helyszínen, egyik kötetben sem találni. Továbbá mind a klasszikus, mind a modern krimi nyomozói erősen kötődnek egyetlen helyhez – ez lehet a nagyobb terület, mint a brit birodalom (lásd Holmes, Poirot, Marple), de egy kisebb is, mint Isola város 87-es rendőri körzete (lásd Ed McBain regényei). Csabai László Szindbádja nem ilyen. Ő amint megszokna valahol, máris kiszakítatik onnan. Már a legelső kötetben, a *Szindbád, a detektívben* van egy árulkodó jelenet. A rendőrkapitány arról érdeklődik, hogy a Bagdadból hazatelepült orvos fia megszokott-e már itt, Nyárligeten és Magyarországon? A főhős ekkor már

legalább nyolc éve itt él, s az akadémiát is itt végezte! Szindbád idegenségének hangsúlyozásával és a róla szóló leírások hiányával a regények olvasása egy újabb olvasói feladattal gyarapodik: nem elég a különböző próza- és történetrétegekre odafigyelni, de egyben nyomoznia is kell egy rejtély után, amely a főhős maga.

Szonya alakja az egyetlen kiemelt, visszatérő mellékszereplő, és már névválasztása is érdekes, ti. újra visszavisz bennünket a Szindbád-történetek mitikus, mesei karakterisztikájához. A *bölcsesség* jelentésű Szófia név becézett alakja nem véletlenül került Csabai szereplőjére. Ő a másik olyan szereplő, aki mitikusságával Szindbáddal együtt kilóg a regény alakjai közül, az Örök Asszonyiság, az isteni Bölcsesség megjelenítőjeként. Ugyanilyen narratív funkciója van Margitnak a *Faustban*, vagy Solveignek a *Peer Gynt*-ben. A legnyilvánvalóbb példa Dosztojevszkij nőalakja, Szonja Marmeladova, aki Raszkolnyikov megváltását hozza el. Raszkolnyikov az ő hatására vállalja gyilkossága büntetését. Ez azonban a történet önmegszüntetését, a mítosz önfelszámolását is jelenti. Dosztojevszkij a megváltott Raszkolnyikovról már nem tud írni, mert a bűnbocsánatot nyert emberről már nem lehet. Efféle szakrális megváltásról utoljára Dante írhatott érvényesen, mert ő idejében még egységben állt a világban a tudományos ismeretek, a vallás és az egyén helyzete. Az individualista szemlélet elterjedésével ez a dantei ismeretelméleti, ontológiai szintézis fölbomlik, és más irányt vesz. A megváltás lehet a közösség szolgálatá vagy akár a szerelem is.

Ez az indoka Szonya mint megváltást hozó szereplő kétszeri felbukkanásának a Szindbád-regények világában. A második kötetben a lágernyikké lett nyomozóból

farag újra a körülményeihez képest szabad embert a lány szerelme. A harmadik kötetben Szonya, az ünnepelt szovjet színésznő a találkozás után hazamegy, szakít Szindbáddal, feloldva a férfit a kétségei és az utána való vágyakozás „rabsága” alól.

A történeti valóság és a Csabai László maga konstruálta világai közti viszonyról még feltétlenül számot kell adni. A történetek helyszíne mindhárom novellasorozat esetén egy kitalált, vagy nem úgy létező hely. A Horthy-korszak Nyárligete, Szibériában a több mint 70 évvel ezelőtti Burjátia, végül újra Nyárliget és az azt övező Tirpákia az 1948-tól '56-ig tartó időszakban. Valamennyi tulajdonképeni helyszín ugyanakkor ellentétpárt is alkot egy másik, Szindbád életéhez tartozó helyszínnel. Az első kötetben a realista Nyárliget áll szemben az egzotikus és egyébként is az Ezeregyéjszaka meséit idéző Bagdaddal, a második kötetben a szintén mesés ihletésű Burjátia kontrasztja lesz a nagyon is földhözragadt Pervijplán, annak pedig a messzi Nyárliget. Bagdad és Burjátia regénybeli szerepeltetése már csak azért is fontos, hogy mesés szakrális kontrasztot teremtsenek a világháborúk közti Nyárligettel és a szocialista Previjplánnal. Bagdad egzotikus és múltba vesző, Burjátia pedig az élő természet csodája, és a sámánhit otthona.

Nyárliget, mint központi helyszín, ki-lóg a sorból. Interjúkból² tudjuk, hogy Csabai László korabeli útleírásokból és egyéb forrásokból alkotta meg Burjátia akkori regénybeli mását, ahogyan Bagdad Monarchia-korabeli helyszíneit is. Nyárliget azonban más, ez ugyanis nagyban azonos azzal a várossal, amit Nyíregyháznak ismerünk. Hasonló elnevezésűek

a városrészei, az utcái, a terei, sőt még az intézményei is. A prakticitás az, aminek engedelmessé Csabai megváltoztatta a nevét, így ti. nem kérhető számon rajta semmiféle történeti hűség és szabadul a történeti fikció felelőssége alól, megte-mertve egy egyszerre ismerős és ismeretlen közeget.

Érdekes a harmadik kötet kontraszt-párja is. Az otthonos Nyárliget mellett ekkor jelennek meg lényegesebb bűnügyi helyszíneként a bokortanyák, Tirpákia világa. Ez a terület mind az egész ország viszonylatában, mint Nyárligethez képest is egy zárt világ. A mesés elemek egyszerűen kihálnak a narrációból, helyüket vagy a létezett szocializmus groteszk történetei veszik át (pl. a disznótelep eltűnésének az esete), vagy egy olyan, a mór-czi realizmusra és társadalomábrázolásra hajazó miliő, amely habár otthonosnak hat, de még a saját alakjait is fojtogatja. A provinciális vidéki városka bűnesetei itt kezdenek eldurvulni, megjelenik az első sorozatgyilkos a regényciklusban, és egyre nyíltabban érezhető a politikai befolyás a főszereplő és társai munkájára nézve is. A feszültség szinte végig tapintható.

Ha meg kellene nevezni, Szindbád valószínűleg Nyárligetet mondaná otthonának. Eszerint az eddigi kötetek helyszíne alapján a következő sormintát találjuk: otthon, idegenben, otthon. Ha Szindbád az utolsó kötet végén feltett kérdésre („Jössz vagy maradsz?”) igennel válaszol, újra egy idegenben játszódó regény következik, valószínűleg nyugaton, menekült státuszban. Meglátjuk.

CSABAI LÁSZLÓ: Szindbád, a forradalmár. (Nyolc év Mí-sáéknál). Regény. Budapest, 2017. Magvető, 872 p.

DRÓTOS RICHÁRD

² Például ez: http://konyves.blog.hu/2013/07/13/csabai_laszlo_kotottsegek_nelkul

E számunk szerzői:

- AJTAY-HORVÁTH MAGDA – főiskolai tanár, Nyíregyháza
ANTAL ATTILA – főiskolai tanár, költő, Nyíregyháza
DRÓTOS RICHÁRD – tanár, blogger, jogász, Nyíregyháza
ENDRESZ ÁGNES – képzőművész, Nyíregyháza
FEKETE JÓZSEF (JOFÓ) – grafikus, Nyíregyháza
GERLICZKI ANDRÁS – irodalomtörténész, kritikus, Nyíregyháza
HAMAR PÉTER – film- és irodalomtörténész, Fehérgyarmat
KARÁDI ZSOLT – főiskolai tanár, Nyíregyháza
KULIN BORBÁLA – irodalomtörténész, költő, Debrecen
LAJTOS NÓRA – irodalomtörténész, költő, tanár, Debrecen
MARIK SÁNDOR – újságíró, Budapest
MESTER BÉLA – filozófus, Budapest
MINYA KÁROLY – főiskolai tanár, Nyíregyháza
NAGY ISTVÁN ATTILA – költő, Nyíregyháza
NAGY ZSUKA – költő, tanár, Nyíregyháza
NYILASY BALÁZS – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Budapest
PAP KINGA – irodalomtörténész, Budapest
PETHÓ JÓZSEF – főiskolai tanár, Nyíregyháza
SZILÁGYI LÁSZLÓ – történész, tanár, Nyíregyháza

500 Ft

ENDRESZ ÁGNES: FALU

nka
Nemzeti Kulturális Alap